

ศึกษาการพิจารณาทุกข์ตามหลักปัจจุสมุปบาท
ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

A STUDY OF THE CONTEMPLATION OF SUFFERING ACCORDING TO
PATICCASAMUPPADA PRINCIPLE IN VIPASSANA MEDITATION

พระมหาพิริยท โชติธมฺโม (มีชัย)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

ศึกษาการพิจารณาทุกซ์ตามหลักปฏิจสมุบบาท
ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

พระมหาพิรยทุธ โขติธมโม (มีชัย)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

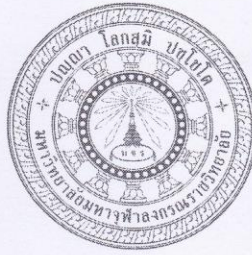
**A Study of the Contemplation of Suffering According to Patichcasamuppada
Principle in Vipassana Meditation**

Phramaha Peerayut Jotidhammo (Meechai)

A Research Paper Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2017

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับสารนิพนธ์
เรื่อง “ศึกษาการพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” เป็นส่วน
หนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์

ประธานกรรมการ

(พระเทพสุวรรณเมธี, ดร.)

กรรมการ

(พระมหาบุญไทย ปุณณมโน, ดร.)

กรรมการ

(ผศ.ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง)

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

ผศ.ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง

ชื่อผู้วิจัย

(พระมหาพิรยุทธ โชติธมโม)

ชื่อสารนิพนธ์ : ศึกษาการพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
ผู้วิจัย : พระมหาพิรยुทธ โชติธมโม (มีชัย)
ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)
อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ : ผศ.ดร.วิโรจน์ คุ้มครอง, ป.ธ.๙, พธ.ม. (พระพุทธศาสนา),
พธ.ด. (พระพุทธศาสนา)
วันเสร็จสมบูรณ์ : ๒๓ มกราคม ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

สารนิพนธ์ฉบับนี้มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ เพื่อศึกษาทุกข์ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เพื่อศึกษาการพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท คือพระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง แล้วนำมาเรียบเรียงบรรยายเป็นเชิงพรรณนาเสนอผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบ แล้วแก้ไขตามคำแนะนำ

จากการศึกษาพบว่า ความทุกข์ (ทุกข์) หมายถึงสภาพที่ทนอยู่อย่างเดิมไม่ได้ เป็นสภาพที่ต้องถูกบีบคั้นให้เปลี่ยนแปลงตลอดเวลาเพราะเป็นสังขตะ ความสุขที่คนทั่วไปเข้าใจก็จัดเป็นทุกข์ด้วยความทุกข์เปรียบเหมือนตัวปัญหาที่ต้องทราบก่อนจึงจะแก้ไขความทุกข์ได้ตามหลักอริยสัจ ทุกข์แบ่งเป็นหลายประเภทตามองค์ประกอบแต่โดยย่อมี ๒ ประเภทคือ กายิกทุกข์ และเจตสิกทุกข์ ทุกข์ทั้ง ๒ ประเภทเป็นไปตามอำนาจของไตรลักษณ์และการปรุงแต่งของกิเลสที่มีต่อจิต ทุกข์สามารถสังเคราะห์เข้ากับหลักธรรมสำคัญได้แก่ ๑) ไตรลักษณ์มีลักษณะ ๒๕ อย่างเรียกว่า ทุกข์ลักษณะ ๒) อริยสัจมีลักษณะ ๔ ประการ และ ๓) ปฏิจจสมุปบาททั้ง ๑๒ องค์ฝ่ายสมุทัยจัดเป็นทุกข์ ส่วนองค์ธรรมที่เหลือจากข้อขจรและมรณะคือ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาส จัดเป็นทุกข์ที่ปรากฏชัดแต่มีลักษณะต่างกัน

การพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น คือการพิจารณาทุกข์ประเภทต่างๆ โดยความเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันของรูปและนามโดยปรมาตม์ และยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์เพื่อปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาไปตามลำดับของโสฬสญาณและวิสุทธิ ๗ ปฏิจจสมุปบาทในภวจักรแรกที่มีวิชาเป็นมูลเหมาะกับผู้ปฏิบัติที่เป็นทวิภูมิจริต และภวจักรที่สองมีตัมหาเป็นมูลเหมาะกับผู้ปฏิบัติที่เป็นตัมหาจริต การพิจารณาทุกข์สังเคราะห์เข้ากับสติปัฏฐานทั้ง ๔ ในทางปฏิบัติอาจเริ่มต้นที่องค์ประกอบข้อใดข้อหนึ่งในระหว่างได้ ไม่จำเป็นต้องครบ ๑๒ หัวข้อธรรมในปฏิจจสมุปบาท และไม่มีรูปแบบตายตัว หากผู้ปฏิบัติไม่สามารถดับทุกข์ได้คือไปถึงมรรคญาณและผลญาณได้ แต่สามารถรู้ในเหตุปัจจัยของการเกิดดับของรูปนามหรือทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาท ถือว่าได้บรรลุปัจจัยปริคคหญาณแล้ว จะเป็นผู้ถึงความบริสุทธิ์เพราะหมดสงสัยในเหตุปัจจัยให้เกิดทุกข์อีก จัดเป็นผู้ที่มีภูมิคติแน่นอนที่เรียกว่า พระจุฬาสดาบัน

Research Paper Title : A Study of The Contemplation of Suffering According to Patīccasamuppāda Principle in Vipassana Meditation

Researcher : Phramaha Peerayut Jotidhammo (Meechai)

Degree : Master of Arts (Vipassana Meditation)

Research Paper Supervisor

: Asst.Prof.Dr. Viroj Koomkrong, Pali IX, M.A.

(Buddhist Studies), Ph.D. (Buddhist Studies)

Date of Completion : January 23, 2018

Abstract

This research paper has 2 objectives; 1) to study the suffering in Theravada Buddhist scriptures, and 2) to study the contemplation of suffering according to Patīccasamuppāda principle in Vipassana meditation practice by collecting the data from Theravada scriptures, i.e. Tipitaka, its commentaries and other connected texts. These data were then brought to be composed, explained in the pattern of description and finally verified by experts.

From the study, the findings were that suffering or Dukkha means the mental state which unable to stay the same being, ever-oppressed due to its formations in every moment, the happiness in the sense of ordinary people is included with Dukkha. This suffering is recognized as problem itself which need to know first then resolution can be prescribed according to Noble Truth. There found various types of suffering depending on its components but in brief it was divided into 2 types; bodily suffering and mental suffering. The both suffering falls into the nature of three common characteristics and mental formations of defilements. Yet the said suffering can be synthesized with other core teachings; 1) Three Common Characteristics (Tilakkhaṇa) have 25 kinds called as Dukkhalakkana, 2) Noble Truth (Ariyasacca) has its 4 characters and 3) Dependent Origination (Paṭīccasamuppāda) composes of 12 factors which are all suffering while the rests of decay and death, i.e. sorrow, lamentations, pains, grief and despair are also obvious suffering but different manners.

The way to observe suffering accordance with principle of Paṭīccasamuppāda for insight meditation practice refers to the investigation on analysis the various types of suffering into being depending factors of name and forms by the absolute truth level then lift it up to the three common characteristics in order to practice insight in respect of 16 insight knowledge and 7 purities. Paṭīccasamuppāda in first existence circle with ignorance rooted is suitable for viewed character, but the second existence circle with craving rooted is suitable for practitioner with much desired character. In practical aspect, suffering observing can be synthesized within four foundations of mindfulness. In beginning it may start from any schemes, not fixed. Even though some practitioner cannot end up all suffering, that is to say entering path and fruit

knowledge, but he had yet realized the causes and factors of rise and fall of name and forms or suffering according to Paṭiccasamuppāda through attaining Paccayaparigahañāna. He gained purity because of his resolution of all doubts in the origin of suffering known as a certain destiny called as Culasotāpanna.

กิตติกรรมประกาศ

เกล้า ๆ ขอกราบขอบพระคุณ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถร), ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๙, M.A., Ph.D., เจ้าคณะใหญ่หนกลาง, กรรมการมหาเถรสมาคม, ประธานศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ, รองอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เป็นอย่างสูงยิ่ง ที่พระเดชพระคุณฯ ได้เปิดหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนานี้ขึ้น เพื่อให้โอกาสในการศึกษา และปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา พร้อมทั้งสนับสนุนหาปัจจัยมาเป็นทุนการศึกษาแก่การปฏิบัติวิปัสสนาทั้งภายในและต่างประเทศ ให้การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

ขอขอบพระคุณพระวิปัสสนาจารย์ ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรมธรรมโมลี จังหวัดนครราชสีมา โดยมีพระภิกษุญาณพิศาลเมธี วิ. เป็นประธานพระวิปัสสนาจารย์ ขอขอบพระคุณพระครูปลัดสัมพิพัฒน์ ธรรมาจารย์ (นิรันดร์ อภิปุณฺโณ) พระมหาภูมิชาย อคคปญฺโณ และพระอาจารย์สมโภชน์ อินทวิริโย พระวิปัสสนาจารย์ผู้สอบอารมณ์ ขอขอบพระคุณหลวงพ่อภัททันตะवासวมมหาเถร มหาสีโอวาทาจริยสยาตอพระอาจารย์ภัททันตะอินทาสักกะและพระอาจารย์ภัททันตะธัมมรักขิตตะ แห่งสำนักมหาสี สาสนะยกต้า กรุงย่างกุ้ง สหภาพเมียนมาร์ คณะพระวิปัสสนาจารย์ผู้ให้ความเมตตาถามตอบอารมณ์และแนะนำการพัฒนาอินทรีย์เพื่อพัฒนาการปฏิบัติให้ยิ่งๆ ขึ้นไป

กราบขอบพระคุณ พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร. คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย พระเทพสุวรรณเมธี รักษาการผู้อำนวยการหลักสูตรบัณฑิตศึกษา พระมหาบุญไทย ปุณฺณมโน ผู้เมตตาแนะนำแนวการพัฒนาสารนิพนธ์ให้สมบูรณ์ ขอขอบพระคุณพระมหาโกมล กมโล รักษาการผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์ บาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม พระครูภาวนาจริยคุณ ผู้ให้การสนับสนุนทั้งกำลังปัญญาและทุนการศึกษาแก่ข้าพเจ้า และขออนุโมทนาขอบคุณ ผศ.ดร. วิโรจน์ คุ่มครอง อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ และดร.ธานี สุวรรณประทีป ดร.ชัยชาญ ศรีหานู ผู้แนะนำและให้คำปรึกษาแนะนำในการเขียนสารนิพนธ์จนสำเร็จตามวัตถุประสงค์

ขอขอบคุณคณาจารย์และเจ้าหน้าที่ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ทุกภาคส่วน เพื่อนสหธรรมิกทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์นิสิตมหาบัณฑิต สาขาวิปัสสนาภาวนา รุ่น ๑๑/๒๕๕๘ ทุกท่าน ขอเจริญพรคณะศรัทธาของญาติโยมที่สนับสนุนปัจจัย ๔ ที่ใช้ในการศึกษาตลอดหลักสูตร ขออนุโมทนาบุญต่อคณาจารย์ทุกท่าน ขออ้างอิงอำนาจคุณพระศรีรัตนตรัย คุณบิดามารดา คุณครูอุปัชฌาย์อาจารย์ ด้วยกุศลผลบุญนี้ ส่งผลให้ท่านทั้งหลายที่ปรารถนาสิ่งใดอันเป็นไปโดยชอบธรรม ขอสิ่งที่ท่านปรารถนาแล้วตั้งใจแล้วจงสำเร็จโดยพลันทุกประการเทอญ

พระมหาพิริยทุท โขติธมฺโม (มีชัย)

๒๓ มกราคม ๒๕๖๑

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๐
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๐
บทที่ ๒ ทุกข์ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๑๑
๒.๑ ความหมายและความสำคัญของทุกข์	๑๑
๒.๑.๑ ความหมายของทุกข์	๑๑
๒.๑.๒ ความสำคัญของทุกข์	๑๔
๒.๒ ทุกข์ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๑๕
๒.๒.๑ ทุกข์ที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก	๑๕
๒.๒.๒ ทุกข์ที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก	๑๗
๒.๒.๓ ทุกข์ที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก	๒๐
๒.๒.๔ ทุกข์ที่ปรากฏในคัมภีร์อื่น ๆ	๒๑
๒.๓ ประเภทของทุกข์	๒๓
๒.๔ ลักษณะของทุกข์	๓๒
๒.๕ หลักทุกข์ตามทัศนะนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา	๓๙
๒.๖ ประโยชน์ที่ได้รับจากการศึกษาเรื่องทุกข์	๔๔
๒.๗ สรุปท้ายบท	๔๕

บทที่ ๓ การพิจารณาทุกข์ตามหลักปัจจุสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๔๗
๓.๑ หลักคำสอนเรื่องทุกข์ตามหลักปัจจุสมุปบาท	๔๗
๓.๑.๑ หลักปัจจุสมุปบาท	๔๙
๓.๑.๒ ความสำคัญของหลักปัจจุสมุปบาท	๕๑
๓.๒ องค์ประกอบของทุกข์ตามหลักปัจจุสมุปบาท	๕๒
๓.๓ กระบวนการของทุกข์ตามหลักปัจจุสมุปบาท	๕๖
๓.๓.๑ กระบวนการของทุกข์แบบสังเขป ๔	๕๖
๓.๓.๒ กระบวนการของทุกข์แบบอัทธา ๓ (กาล ๓)	๕๗
๓.๓.๓ กระบวนการของทุกข์แบบสนธิ ๓	๕๘
๓.๓.๔ กระบวนการของทุกข์แบบอาการ ๒๐	๕๘
๓.๔ จริตของผู้พิจารณาทุกข์ตามหลักปัจจุสมุปบาท	๖๐
๓.๕ การพิจารณาทุกข์ตามหลักปัจจุสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๖๓
๓.๕.๑ กระบวนการทุกข์กับการปฏิบัติสติปัฏฐาน	๖๓
๓.๕.๒ กระบวนการทุกข์ตามลำดับโสหสญาณ	๖๗
๓.๖ ประโยชน์ที่ได้รับจากการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๗๕
๓.๗ สรุปท้ายบท	๗๗
บทที่ ๔ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๘๐
๔.๑ สรุปผลการวิจัย	๘๐
๔.๒ ข้อเสนอแนะ	๘๒
บรรณานุกรม	๘๓
ประวัติผู้วิจัย	๘๗

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

สารนิพนธ์ฉบับนี้ ใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ โดยระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังอักษรย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗/๓๐. หมายถึง พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค ภาษาไทย เล่ม ๑๐ ข้อ ๓๗ หน้า ๓๐.

พระวินัยปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๔	วิ.ม.	(ไทย) = วินัยปิฎก มหาวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก (บาลีและไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๙	ที.สี.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย	สีลขันธวรรค (ภาษาไทย)
๑๐	ที.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย	มหาวรรค (ภาษาไทย)
๑๑	ที.ปา.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย	ปาฎีกวรรค (ภาษาไทย)
๑๒	ม.มู.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย	มูลปณณาสก์ (ภาษาไทย)
๑๕	ส.ส.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย	สคาถวรรค (ภาษาไทย)
๑๖	ส.นิ.	(บาลี) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย	นิทานวคคปาติ (ภาษาบาลี)
	ส.นิ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค (ภาษาไทย)
๑๗	ส.ข.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย	ขันธวรรค (ภาษาไทย)
๑๘	ส.สพ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย	สพยตทวรรค (ภาษาไทย)
๑๙	ส.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย	มหาวรรค (ภาษาไทย)
๒๒	อง.ฉก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย	ฉกนิบาต (ภาษาไทย)
๒๓	อง.อฎก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย	อฎกนิบาต (ภาษาไทย)
๒๔	อง.ทสก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย	ทสกนิบาต (ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.สุ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย	สุตตนิบาต (ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.ธ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย	ธรรมบท (ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.ขุ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย	ขุททกปาฐะ (ภาษาไทย)
๒๙	ขุ.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย	มหานิทเทส (ภาษาไทย)
๓๐	ขุ.จู.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย	จูฬนิทเทส (ภาษาไทย)
๓๑	ขุ.ป.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย	ปฐีสัมภิตามวรรค (ภาษาไทย)

คัมภีร์พระอภิธรรมปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๓๔	อภิ.สง.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
๓๕	อภิ.วิ.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อชื่อคัมภีร์ปกรณ์วิเสส

สารนิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้คัมภีร์ปกรณ์วิเสส ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในการอ้างอิงโดยระบุ ภาค/ชื่อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น มิลินท. (ไทย) ๔/๖๔-๖๕. หมายถึง คัมภีร์มิลินทปัญหาภาษาไทย ข้อ ๔ หน้า ๖๔-๖๕.

ปกรณ์วิเสส

ภาค	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๒	วิสุทธิ. (บาลี) =	วิสุทธิมคคปกรณ์	(ภาษาบาลี)
๒	วิสุทธิ. (ไทย) =	วิสุทธิมรรค	(ภาษาไทย)
	มิลินท. (ไทย) =	มิลินทปัญหา	(ภาษาไทย)

ค. คำย่อชื่อคัมภีร์อรรถกถา

สารนิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้คัมภีร์ ได้แก่ พระอรรถกถา และคัมภีร์ โดยใช้ อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในการอ้างอิงโดยระบุ ภาค/ชื่อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.ม.อ. (ไทย) ๑๖๔/๒๑๕. หมายถึง ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาวรรค อรรถกถา ภาษาไทย ข้อ ๑๖๔ หน้า ๒๑๕.

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

ภาค	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๓	วิ.ม.อ.	(ไทย) = สมนันตปาสาทิกา มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ภาค	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
	ที.ม.อ.	(ไทย) = สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
	ที.ปา.อ.	(ไทย) = สุมังคลวิลาสินี ปาฎีกาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
๑	ม.มู.อ.	(ไทย) = ปปัญจสุทนี มูลปณณาสกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
๑	ส.ส.อ.	(ไทย) = สาร์ตลปกาสินี สคาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
๓	ส.สฟา.อ.	(ไทย) = สาร์ตลปกาสินี สฬายตนวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)

๒	ช.สุ.อ.	(ไทย) =	ปรมัตถโชติกา สุตตนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
๑	ช.ธ.อ.	(ไทย) =	ชุกทกนิกาย ธรรมบทอรรถกถา	(ภาษาไทย)
๑	ช.ป.อ.	(ไทย) =	สัทธัมมปัชโชติกา ปฏิสัมภิตามรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
อภิ.สง.อ.	(ไทย) = อัมมสังคณี อัญญาสาสนีอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ.อ.	(ไทย) = วิภังค์ สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา	(ภาษาไทย)

ง. คำย่อเกี่ยวกับหนังสือที่ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์หรือสถานที่พิมพ์

สารนิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้คำย่อเกี่ยวกับหนังสือ ตำรา เอกสารทางวิชาการ ที่ได้จัดพิมพ์โดย
ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์ หรือสถานที่พิมพ์ ดังนี้

ม.ป.ท. = ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ทุกข์ เป็นคำศัพท์ที่มีความหมายไปในเชิงลบในมุมมองของคฤหัสถ์สามัญชนหรือบุคคลทั่วไปในโลกที่ไม่ได้ศึกษาความทุกข์ตามหลักของพระพุทธศาสนา ซึ่งในทางพระพุทธศาสนานั้น มีคำสอนเพื่อออกจากทุกข์โดยมิใช่การหลีกเลี่ยงจากความทุกข์ หรือมุ่งไปหาความสุขเพื่อลดทุกข์ แต่เป็นการรู้จักทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ ความก้าวล่วงทุกข์ และหนทางอันแห่งการระงับทุกข์^๑

ทุกข์ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น มีความหมายแตกต่างกันออกไปในรายละเอียด ขึ้นอยู่กับว่า คำว่า ทุกข์ ในบทเหล่านั้นกล่าวถึงเรื่องอะไร จึงควรที่จะทำความเข้าใจให้ชัดเจนถึงเนื้อหาธรรมที่กล่าวถึงความทุกข์นั้นด้วย เพื่อมิให้เข้าใจผิดและปฏิบัติผิดซึ่งก็จะให้ผลที่ผิดไปจากคำสอนของพระพุทธศาสนาเถรวาทเช่นกัน ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแก่พระอนุรุธว่า ทั้งในกาลก่อนและในบัดนี้ เราย่อมบัญญัติทุกข์และความดับทุกข์เท่านั้น^๒ กระบวนการเกิดและดับของทุกข์นั้นมีการวนการเป็นขั้นตอน ซึ่งล้วนเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน แม้พระพุทธเจ้าเอง ครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ยังมีได้ตรัสรู้ ก็ทรงพิจารณาทุกข์คือขรามรณะเป็นเบื้องต้นนั้นเพื่อค้นหาอุบายออกจากทุกข์^๓ จนกระทั่งพบกระบวนการเกิดและดับแห่งกองทุกข์ทั้งปวงคือปฏิจจสมุปบาท

ในกระบวนการของปฏิจจสมุปบาทนั้น อวิชชา คือ ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกข์สมุทัย ความไม่รู้ในทุกข์นิโรธ ความไม่รู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วนอนาคต ความไม่รู้ในส่วนอดีตและอนาคต ความไม่รู้ในปฏิจจสมุปบาทว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัยธรรมนี้จึงมี^๔ เป็นสิ่งที่ทำให้วิปัสสนาญาณไม่อาจเกิดได้ เพราะเมื่อไม่รู้ทุกข์ในปฏิจจสมุปบาทนี้แล้ว ย่อมไม่อาจแยกนามรูปอันมีสภาพคือชาติ (ความเกิด) ชรา (ความตั้งอยู่) มรณะ (ความดับไป) วงจรแห่งปฏิจจสมุปบาทก็จะหมุนด้วยเหตุปัจจัยให้เกิดความทุกข์ทุกครั้งที่น่ามรูปเกิด แต่หากรู้วิธีการกำหนดทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทแล้ว ก็จะสามารถเห็นตามความเป็นจริงของนามรูป จนกระทั่งยังอวิชชาให้ดับลงได้อย่างถูกต้อง ตามคำสอนในหลักพระพุทธศาสนาเถรวาทได้

การศึกษาแนวคิดทางพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับหลักของเหตุผลนั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมซึ่งชี้ให้เห็นถึงหลักการของธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น เนื่องจากหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาแสดงถึงความที่สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ทั้งที่เป็นสังขารคือร่างกายจิตใจและรูปธรรม

^๑ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๑/๘๕.

^๒ ส.ข. (ไทย) ๑๓/๘๖/๑๕๗.

^๓ ส.น. (ไทย) ๑๖/๑๐/๑๕.

^๔ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๐๖/๒๘๒.

นามธรรมทั้งปวงว่ามีเหตุปัจจัยอาศัยกันและกันจึงเกิดขึ้น ไม่ใช่เกิดจากการอ้อนวอนหรือการบูชาหรือเกิดขึ้นเองคือ ปฏิจจสมุปบาท ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาทนี้ก่อนที่พระพุทธเจ้าจะตรัสรู้โดยออกจากจตุตถฌาน อาศัยญาณหยั่งลงสู่ปัจจุการ^๕ และหลังจากที่พระองค์ตรัสรู้และเสวยวิมุตติสุขล่วงแล้ว ๗ วัน พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาท โดยอนุโลมอย่างละเอียด ตลอดปฐมยามแห่งราตรี (ยามที่ ๑) จากนั้นทรงพิจารณาโดยปฏิโลมอย่างละเอียด ตลอดมัชฌิมยามแห่งราตรี (ยามที่ ๒) และทรงพิจารณาทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมอย่างละเอียด ตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี ๑ (ยามที่ ๓) ในยามที่ ๓ นั้น^๖ พระองค์จึงทรงเปล่งอุทานว่า “เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียร เพ่งอยู่ เมื่อนั้น พราหมณ์นั้นย่อมกำจัดมารและเสนาเสียได้ ดุจดวงอาทิตย์อุทัยขึ้นสาดส่องท้องฟ้าให้สว่างไสว ฉะนั้น” และเมื่อองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทธรรมแล้วแก่พระอานนท์ พระพุทธองค์ตรัสเตือนแก่พระอานนท์ว่า ปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นธรรมลึกซึ้ง สุดจะคาดคะเนได้ ก็เพราะไม่รู้ ไม่เข้าใจ ไม่บรรลุนิพพานนี้ หมูสัตว์จึงยุ่ง เหมือนขอดตัดของช่างหูก เป็นปมუნงนึ่งเหมือนกระจุกตัดย เหมือนหล้ามุงกระต่ายและหล้าปล้อง ไม่ข้ามพ้นอบาย ทุกติ วินิบาต สงสาร^๗

ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ การพิจารณาดูกาย เวทนา จิต และธรรม อันได้แก่ รูปธรรมและนามธรรม ผู้ปฏิบัติจะต้องรู้ภูมิวิปัสสนา ๖ หรืออารมณ์ของวิปัสสนา เพื่อนำมาปฏิบัติได้อย่างถูกต้องและไม่ไขว้เขว ภูมิวิปัสสนา ๖ นี้ ได้แก่ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ซึ่งบุคคลใดเจริญสติปัฏฐานโดยมีปฏิจจสมุปบาทเป็นภูมิแห่งวิปัสสนานั้น ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า “อวิชชาเป็นที่ตั้งแห่งความเกิดขึ้น เป็นที่ตั้งแห่งความเป็นไป เป็นที่ตั้งแห่งนิमित เป็นที่ตั้งแห่งกรรมเป็นเครื่องประมวลมาเป็นที่ตั้งแห่งความประกอบไว้ เป็นที่ตั้งแห่งความพัวพัน เป็นที่ตั้งแห่งสมุทัย เป็นที่ตั้งแห่งเหตุ และเป็นที่ตั้งแห่งปัจจัยของสังขารทั้งหลาย เป็นต้น ทั้งในอดีตก็ดี ในอนาคตก็ดี” ชื่อว่าธัมมัญญูติญาณ^๘ เมื่อเห็นธรรมที่เป็นปัจจัยซึ่งกันและกันแล้วยกขึ้นสู่ความเป็นไตรลักษณ์ได้ กล่าวคือเข้าไปรู้ถึงสภาวะลักษณะรูปนามโดยความเป็นอนิจจัง คือความไม่เที่ยง เพราะเกิดดับตลอดเวลา โดยความเป็นทุกขัง เพราะทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ โดยความเป็นอนัตตา เพราะไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ ย่อมเกิดปัญญาที่เรียกว่า วิปัสสนาปัญญา^๙

มนุษย์ทุกคนในปัจจุบัน หากไม่เข้าใจถึงความเป็นจริงของทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทแล้วย่อมก่อทุกข์เพราะไม่อาจทราบถึงเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดทุกข์ได้ ทำให้เกิดความเข้าใจที่ผิดพลาดคลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริงโดยเห็นว่าทุกข์เป็นสิ่งที่มิผู้บันดาลให้ เป็นการลงโทษของเทพเจ้าเนื่องจากปฏิบัติต่อเทพเจ้าไม่ถูกวิธี มีอวิชชาคือความไม่รู้ปิดบังความรู้คืออวิชชาเมื่อมนุษย์มีภัยคุกคามจึงถือเอาภูเขาบ้าง ป่าไม้บ้าง อารามและรุกขเจดีย์บ้างเป็นสรวงที่พึ่ง มนุษย์บางพวกเป็นผู้ออกจาก

^๕ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๐/๑๕.

^๖ ดูรายละเอียดใน ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๑/๑๗๖.

^๗ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๐/๑๑๓.

^๘ ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๕/๗๐ - ๗๔.

^๙ ฉันทนา อุสาสลักษณ์, พุทธปัญญา คู่มือสร้างปัญญา, (กรุงเทพมหานคร: ธนธการพิมพ์, ๒๕๕๒),

กามคุณแต่ไม่อาจพ้นทุกข์ได้เพราะอวิชชาปิดบังให้ติดอยู่ในภพน้อยภพใหญ่ ไม่อาจไปถึงที่สุดแห่งทุกข์ได้ แต่หากบุคคลใดก็ตามที่ได้ศึกษาปฏิบัติจนสมบูรณ์ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเถรวาทนี้ ย่อมรู้จักทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความกำว่วงทุกข์ และหนทางอันประเสริฐเพื่อถึงความระงับทุกข์ เป็นผู้ควรเพื่อจะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ และเป็นผู้ไม่เข้าถึงชาติและชรา^{๑๐} ทำให้เกิดวิชชา ความรู้ตามความเป็นจริงคืออริยสัจ ๔ ดับวงจรปฏิบัติจนสมบูรณ์เพราะอวิชชาดับกองทุกข์ทั้งหมดย่อมดับดังนี้^{๑๑}

จากความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา ผู้วิจัยจึงสนใจถึงความหมายของทุกข์ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทและการพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจนสมุปปาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจเรื่องของทุกข์และแนวทางพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจนสมุปปาทที่ถูกต้อง ซึ่งส่งผลให้ผู้ศึกษาสามารถปฏิบัติภาวนาได้อย่างถูกต้องและเกิดกระบวนการพัฒนาปัญญาตามลำดับแห่งวิปัสสนาญาณในพระพุทธศาสนาด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาทุกข์ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาการพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจนสมุปปาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ ทุกข์ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๒ การพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจนสมุปปาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาการพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจนสมุปปาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตดังนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

ศึกษาเกี่ยวกับความทุกข์ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทที่มีความหมายและความสำคัญอย่างไร ความทุกข์ตามหลักปฏิจจนสมุปปาทมีความเหมือนกันหรือแตกต่างกันอย่างไรกับความทุกข์ในหมวดธรรมอื่นๆ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท รวมถึงการพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจนสมุปปาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาสามารถทำได้อย่างไร

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านเอกสาร

การศึกษาการพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจนสมุปปาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานี้มีขอบเขตในการศึกษาค้นคว้าตามโดยการศึกษาปฏิจจนสมุปปาทในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาฝ่าย

^{๑๐} พ.ศ. (ไทย) ๒๕/๗๓๓/๖๗๓.

^{๑๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๓.

เถรวาท ซึ่งมาจากพระไตรปิฎก อรรถกถา คัมภีร์อื่น ๆ ทางพุทธศาสนาเถรวาทที่เกี่ยวข้อง และหนังสือที่เกี่ยวข้องกับปฏิจจสมุปปาทตามหลักของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทเท่านั้น

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

- ๑.๕.๑ ทุกข์ หมายถึง กองทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปปาท
- ๑.๕.๒ ปฏิจจสมุปปาท หมายถึง ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสสภาพธรรมต่าง ๆ อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น, การที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยต่อเนื่องกันมา เป็นหนึ่งในวิปัสสนาภูมิทั้ง ๖
- ๑.๕.๓ ธรรมนิยาม หมายถึง การกำหนดแน่นอนแห่งธรรมตา, กฎธรรมชาติ
- ๑.๕.๔ ธัมมัญญิตติญาณ หมายถึง ปัญญาในการกำหนดปัจจัยในปฏิจจสมุปปาทด้วยอาการ ๙ อย่าง คือ เป็นที่ตั้งแห่งความเกิดขึ้น เป็นที่ตั้งแห่งความเป็นไป เป็นที่ตั้งแห่งนิमित เป็นที่ตั้งแห่งกรรมเป็นเครื่องประมวลมา เป็นที่ตั้งแห่งความประกอบไว้ เป็นที่ตั้งแห่งความพัวพัน เป็นที่ตั้งแห่งสมุทัย เป็นที่ตั้งแห่งเหตุ และเป็นที่ตั้งแห่งปัจจัยของสังขารทั้งหลาย
- ๑.๕.๕ อวิชชา หมายถึง ความไม่รู้จริง, ความหลงอันเป็นเหตุไม่รู้จริง คือความไม่รู้อริยสัจ ๔ แต่ละอย่าง (ไม่รู้ทุกข์ ไม่รู้เหตุเกิดแห่งทุกข์ ไม่รู้ความดับทุกข์ ไม่รู้ทางให้ถึงความดับทุกข์), ไม่รู้อดีต ไม่รู้อนาคต ไม่รู้ทั้งอดีตทั้งอนาคต และไม่รู้ปฏิจจสมุปปาท
- ๑.๕.๖ วิปัสสนาภาวนา หมายถึง ความเห็นแจ้ง คือเห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรม ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์อันให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น
- ๑.๕.๗ คัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง พระไตรปิฎกและอรรถกถาในพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการทำวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยจะดำเนินการวิจัยโดยศึกษาข้อมูลที่เป็นหลักฐานจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณวิเสส และเอกสารที่ผู้ทรงคุณวุฒิได้ศึกษาค้นคว้าแล้วเผยแพร่ปรากฏในปัจจุบัน ในเบื้องต้นผู้วิจัยได้สำรวจเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังต่อไปนี้

๑.๖.๑ คัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑) คัมภีร์พระไตรปิฎก ที่แสดงเกี่ยวกับทุกข์ ใช้คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ ซึ่งแสดงความหมาย ประเภท ลักษณะของทุกข์ไว้หลายแห่ง เช่น

พระวินัยปิฎก มหาวรรค ภาค ๑ เล่ม ๔ ข้อที่ ๑ หน้า ๑ พระพุทธเจ้าทรงมนสิการปฏิจจสมุปปาทโดยอนุโลมว่า

- เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
- เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
- เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
- เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี

เพราะสหายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
 เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
 เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
 เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
 เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี
 เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี
 เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสจึงมี
 กองทุกข์ทั้งหมดนี้มีการเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้

พระพุทธเจ้าทรงมนสิการปฏิจจสมุปบาทโดยปฏิโลมว่า
 อนึ่ง เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ
 เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ
 เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ
 เพราะนามรูปดับ สหายตนะจึงดับ
 เพราะสหายตนะดับ ผัสสะจึงดับ
 เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
 เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ
 เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ
 เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ
 เพราะภพดับ ชาติจึงดับ
 เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสจึงดับ
 กองทุกข์ทั้งหมดนี้มีการดับด้วยอาการอย่างนี้^{๑๒}

พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่ม ๑๐ ข้อ ๓๘๗ หน้า ๓๒๔ ว่าชาติเป็นทุกข์
 ชราเป็นทุกข์ มรณะเป็นทุกข์ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสเป็นทุกข์ การประสบกับอารมณ์
 อ น
 ไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์
 โดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์

พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณาสก เล่ม ๑๒ ข้อ ๑๖๗ หน้า ๑๖๘ ว่าภิกษุ
 ทั้งหลาย อะไรเล่า เป็นโทษแห่งกามทั้งหลาย คือ กุลบุตรในโลกนี้เลี้ยงชีวิตด้วยการมีศีลปะไต คือ
 ด้วยการนบคະแนน การคำนวณ การนับจำนวน การไถ การค้าขาย การเลี้ยงโค การยิงธนู การรับ
 ราชการ หรือด้วยศิลปะอย่างใดอย่างหนึ่ง อดทนต่อความหนาว ทรากตรำต่อความร้อน เตือดร้อน
 เพราะสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน (และ)ตายเพราะความหิวกระหาย แม้ข้อนี้
 ก็ชื่อว่าเป็นโทษแห่งกามทั้งหลาย เป็นกองทุกข์ที่จะพึงเห็นได้เอง มีกามเป็นเหตุ มีกามเป็นต้นเหตุ มี
 กามเป็นเหตุเกิดเกิดเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลายนั้นแล

^{๑๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๑-๓.

พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค เล่ม ๑๘ ข้อ ๒๕๔ หน้า ๒๗๔ - ๒๗๕ ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้ไม่ได้สติถูกทุกขเวทนาถูกต้อง ย่อมเศร้าโศก ลำบาก รำไร ทูบอคร่ำครวญ ถึงความลุ่มหลงเขาย่อมเสวยเวทนา ๒ ประการ คือ ๑. เวทนาทางกาย ๒. เวทนาทางใจ

นายขมังธนูใช้ลูกศรยิงบุรุษ ยิงเข้าบุรุษนั้นด้วยลูกศรดอกที่ ๒ อีก เมื่อเป็นเช่นนี้ บุรุษนั้น ย่อมเสวยเวทนา ๒ ประการเพราะลูกศร คือ ๑. เวทนาทางกาย ๒. เวทนาทางใจ แม้นั้นใด ปุถุชนผู้ ไม่ได้สติก็ฉันทันนั้นเหมือนกัน ถูกทุกขเวทนาถูกต้องย่อมเศร้าโศก ลำบากรำไร ทูบอคร่ำครวญ ถึง ความลุ่มหลง เขาย่อมเสวยเวทนา ๒ ประการ คือ ๑. เวทนาทางกาย ๒. เวทนาทางใจ

เพราะปุถุชนผู้ไม่ได้สตินั้นไม่รู้ชัดเครื่องสลัดออกจากทุกขเวทนานอกจากกามสุขเมื่อเขา เพลิดเพลินกามสุข ราคานุสัยในสุขเวทนานั้นย่อมไหลไปตาม เขาย่อมไม่รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากเวทนาเหล่านั้นตามความเป็นจริง เมื่อเขาไม่รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากเวทนาเหล่านั้นตามความเป็นจริง อวิชชานุสัยในอทุกขมสุขเวทนาย่อม ไหลไปตามเขาเสวยสุขเวทนา ก็เป็นผู้ประกอบ(ด้วยกิเลส)เสวยสุขเวทนานั้น เสวยทุกขเวทนาจึงเป็นผู้ ประกอบ(ด้วยกิเลส)เสวยทุกขเวทนานั้น และเสวยอทุกขมสุขเวทนา ก็เป็นผู้ประกอบ(ด้วยกิเลส) เสวยอทุกขมสุขเวทนานั้น

ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้ไม่ได้สตินี้เราเรียกว่า ‘เป็นผู้ประกอบด้วยชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส’ เรากล่าวว่า ‘เป็นผู้ประกอบด้วยทุกข์’

พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย อัฏฐกนิบาต เล่ม ๒๓ ข้อ ๖ หน้า ๒๐๕ ว่า “ภิกษุ ทั้งหลาย ลากเกิดขึ้นแก่ปุถุชนผู้ยังไม่ได้สติ แต่เขาไม่เห็นประจักษ์ไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงดังนี้ว่า ‘ลากนี้เกิดขึ้นแก่เราแล้ว แต่ลากนั้นแล เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา’ ความ เสื่อมลาภ ฯลฯ ยศ ฯลฯ ความเสื่อมยศ ฯลฯ นินทา ฯลฯ สรรเสริญ ฯลฯ สุข ฯลฯ ทุกข์เกิดขึ้นแก่ ปุถุชนผู้ยังไม่ได้สติ แต่เขาไม่เห็นประจักษ์ ไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงดังนี้ว่า ‘ทุกข์นี้เกิดขึ้นแก่เราแล้ว แต่ทุกข์นั้นแล เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา’ ลากย่อมครอบงำจิตของเขาได้ ความเสื่อมลาภย่อมครอบงำจิตของเขาได้ ยศย่อมครอบงำจิตของเขาได้ ความเสื่อมยศย่อมครอบงำ จิตของเขาได้ นินทาย่อมครอบงำจิตของเขาได้ สรรเสริญย่อมครอบงำจิตของเขาได้ สุขย่อมครอบงำ จิตของเขาได้ ทุกข์ย่อมครอบงำจิตของเขาได้ เขาย่อมยินร้ายในความเสื่อมลาภ ยินดีในยศที่เกิดขึ้น ยินร้ายในความเสื่อมยศ ยินดีในความสรรเสริญที่เกิดขึ้น ยินร้ายในนินทายินดีในสุขที่เกิดขึ้น ยินร้าย ในทุกข์ เขาประกอบด้วยความยินดีและความยินร้ายอย่างนี้ ย่อมไม่พ้นจากชาติ (ความเกิด) ชรา (ความแก่) มรณะ (ความตาย) โสกะ (ความโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) อุปายาส (ความคับ แค้นใจ) เรากล่าวว่า ไม่หลุดพ้นจากทุกข์

พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิตเทส เล่ม ๓๐ ข้อ ๒ หน้า ๔๕ ว่า คำว่า อะไรเล่า เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น อธิบายว่า อะไรเป็นภัย เป็นภัยใหญ่คือ เป็นเครื่องบีบคั้น เป็นสิ่ง กระทบกระแทง เป็นอันตราย เป็นอุปสรรคของโลกนั้นรวมความว่า อะไรเล่าเป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น ด้วยเหตุนี้ พราหมณ์นั้น จึงกล่าวว่า

(ท่านอชิตะทูลถาม ดังนี้)

โลกถูกอะไรเล่าหุ้มห่อไว้
 เพราะเหตุไรเล่า โลกจึงไม่สดใส
 ขอพระองค์โปรดตรัสบอกกว่า
 อะไรเป็นเครื่องฉาบทาโลกนั้นไว้
 อะไรเล่า เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น
 (พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อชิตะ)
 โลกถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้
 โลกไม่สดใสเพราะความตระหนี่และความประมาท
 เราเรียกความอยากว่าเป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้
 ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น

๑.๖.๒ ตำราวิชาการพระพุทธศาสนา

๑) สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตโต) ให้ความหมายของปฏิจจสมุปบาทว่า ปฏิจจสมุปบาทแปลพอให้ได้ความหมายในเบื้องต้นว่าการเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายโดยอาศัยกัน การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันๆจึงเกิดขึ้นหรือการที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันมาปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักธรรมอีกหมวดหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติหรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดาไม่เกี่ยวกับการอุบัติของพระศาสดาทั้งหลาย^{๑๓}

๒) พุทธทาสภิกขุ กล่าวว่า การเห็นปฏิจจสมุปบาทโดยประจักษ์นั้น ต้องรู้จักความทุกข์ก่อนจึงจะศึกษาปฏิจจสมุปบาทได้ชัดเจนแจ่มแจ้ง สะดวกและตลอดไป คำว่าความทุกข์เป็นคำที่มีความหมายลึกซึ้งซับซ้อนเข้าใจยาก เพราะยังมีคำว่าความสุขเข้ามาเทียบคู่ แล้วคนธรรมดาสามัญปุถุชนทั่วไปมันจะรู้สึกเป็น ๒ อย่างเสมอ เป็นสุขหรือทุกข์ และยินดีในส่วนที่เป็นสุขเกลียดส่วนที่เป็นทุกข์ ซึ่งเป็นความโง่ของการที่ไม่รู้จักปฏิจจสมุปบาท^{๑๔}

๓) อานาจ กลั่นประชา กล่าวว่า ในการเคลื่อนไหวในกระแสของธรรมชาตินั้น มีความสัมพันธ์ส่งผลต่อกันอย่างละเอียดซับซ้อน ด้วยปัจจัยอันหลากหลาย กระทบกระทั่งเชื่อมต่อกันเป็นแพร์ศมี แต่เพราะคนส่วนใหญ่ยึดติดกับเหตุเดียวผลเดียว จึงแก้ปัญหาแบบทีบตัน หาทางออกไม่พบ และประสบกับปัญหาเพิ่มขึ้นกับยึดติดเพราะไม่เข้าใจเหตุปัจจัยที่เป็นองค์ประกอบในสายโซ่ของธรรมชาติโดยเฉพาะด้านนามธรรมที่เรียกว่าปฏิจจสมุปบาทนี้^{๑๕}

๔) ฉันทนา อุดสาหลักษณ์ กล่าวว่า ปฏิจจสมุปบาท เป็นธรรมที่ลึกซึ้งมาก เพราะกล่าวถึงความเป็นเหตุเป็นผลกันอย่างสมบูรณ์ที่สุด การที่สัตว์โลกต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพภูมิ

^{๑๓} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แพรวแอนดีโฮม จำกัด), หน้า ๑๕๒.

^{๑๔} พุทธทาสภิกขุ, **ปฏิจจสมุปบาทกับอานาปานสติ**, (กรุงเทพมหานคร: สุขภาพทางใจ, ๒๕๕๓), หน้า ๙๑-๙๒.

^{๑๕} อานาจ กลั่นประชา, **คำตอบของชีวิต ปฏิจจสมุปบาท**, (กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ, ๒๕๔๗), หน้า ๒๔๗.

ต่าง ๆ อย่างไม่มีวันสิ้นสุด เพราะไม่รู้จักปฏิเสธสมุปบาท คนที่รู้จักปฏิเสธสมุปบาทที่ความเข้าใจการหมุนเวียนโดยความเป็นเหตุเป็นผลขององค์ปฏิเสธสมุปบาทแล้ว จะทำให้พ้นจากการเวียนว้ายตายเกิดในสังสารวัฏได้^{๑๖}

๕) เสถียร โภธินันทะ กล่าวว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้อภิสมโพธิญาณ ก็เพราะมาเห็นแจ้งปฏิเสธสมุปบาททั้งฝ่ายเกิดและฝ่ายดับ สำนวนมีในที่เช่นนี้ว่า จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่างล้วนเป็นคำที่มีความหมายว่าตรัสรู้ ดังเช่นในบาสิธรรมจักร พระองค์ทรงใช้ถ้อยคำดังกล่าวเหมือนกันในตอนที่ยังแสดงว่าตรัสรู้ร้อยสัจจ์โดยสมบูรณ์ ทั้งในส่วนสังขญาณ, กิจจญาณ และกตญาณ และเมื่อยังเป็นพระโพธิสัตว์ก่อนตรัสรู้ ทรงค้นคว้าเหตุปัจจัยของความทุกข์ ครั้นเมื่อพบเหตุปัจจัยนั้นเข้าด้วยอำนาจแห่งพระปัญญา ความตรัสรู้จึงเกิดขึ้นนับว่าเป็นหลักฐานอย่างมั่นคง ชัดแจ้งดีทีเดียวว่าราตรีตรัสรู้อภิสมโพธิญาณนั้น ทรงตรัสรู้ปฏิเสธสมุปบาทหรือไม่

อนึ่งตามเรื่องราวของคัมภีร์มหายานที่ว่า พระบรมศาสดาตรัสรู้ปฏิเสธสมุปบาท กระทำให้ได้อาสวักขยญาณในยามสุดท้ายแห่งราตรีนั้นแล้ว ก็นับว่ามีเหตุผลสมบูรณ์ มิได้ขัดกับคัมภีร์ฝ่ายเถรวาท ที่แสดงว่าตรัสรู้ร้อยสัจจ์ ๔ เลย ข้อนี้เพราะเหตุไร ก็เพราะว่าความจริงปฏิเสธสมุปบาทก็สงเคราะห์เข้าไปอยู่ในร้อยสัจจน์นั่นเอง คือปฏิเสธสมุปบาทสายสมุทยวารนั้น สงเคราะห์เป็น ทุกข์สมุทยร้อยสัจจ์ เริ่มตั้งแต่อวิชชาเป็นปัจจัยให้สังขาร ๆ เป็นปัจจัยของวิญญาน ฯลฯ ตามลำดับปฏิเสธสมุปบาทสายนิโรธวาร กล่าวคืออวิชชาดับ สังขารจึงดับ สังขารดับวิญญานจึงดับ ฯลฯ ตามลำดับนั้น สงเคราะห์เป็นทุกข์ นิโรธร้อยสัจจ์^{๑๗}

๖) บรรจบ บรรณรุจิ กล่าวว่า แม้ปัจจุบันเราจะได้ศึกษาปฏิเสธสมุปบาทในรูปแบบสมบูรณ์ที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบแล้ว แต่เราก็ยังไม่กระจ่างเพราะยังไม่เข้าถึง ทั้งนี้อาจมาจากการที่เราไม่ได้ฝึกใช้ปฏิเสธสมุปบาทเป็นเครื่องมือตรวจสอบสืบสาวพฤติกรรมของเราที่ทำให้เกิดทุกข์หรือปัญหา จึงน่าเสียดายว่าพระพุทธเจ้าทรงมอบเครื่องมือตรวจสอบสืบสาวทุกข์ไว้ให้เราแล้ว แต่เรากลับไม่ได้ใช้เครื่องมือตรวจสอบนั้นให้เกิดประโยชน์อย่างคุ้มค่า^{๑๘}

๑.๖.๓ เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑) พระมหาชัยศิลป์ พุทธรวิโร (จะลา) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์ปฏิเสธสมุปบาทอันเป็นภูมิวิปัสสนาเฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน” พบว่าปฏิเสธสมุปบาทเป็นหลักปฏิบัติสายกลางที่ควรรู้ สิ่งมีชีวิตทั้งหลายมีความยุ่งยากเพราะเข้า

^{๑๖} ฉันทนา อุตสาหลักษณ์, พุทธปัญญา คู่มือสร้างปัญญา, (กรุงเทพมหานคร: ธนธัชการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๐๑-๑๐๒.

^{๑๗} อมตธมเมโสโก (หลวงพ่อดร.บุญยง ว่องวานิช), อาจารย์เสถียรโภธินันทะ “บุคคลของพระพุทธศาสนา” เล่มที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: หอรัตนชัยการพิมพ์), หน้า ๑๗๘-๑๗๙.

^{๑๘} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิเสธสมุปบาท : ขั้นตอนการรู้แจ้งความจริงของพระพุทธเจ้าและการปรับใช้เพื่อแก้ปัญหาสังคม, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด อรุณการพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๖๙.

ไม่ถึงปฏิจจสมุปปาท ด้วยอาศัยความดับไปแห่งปัจจัยทั้งหลายสืบทอดกันไป เรียกว่า ปฏิจจสมุปปาท แบบปฏิโลม สามารถเปรียบเทียบในวิปัสสนาภูมิ ๖ มี ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘^{๑๙}

๒) พระมหาพิสุตน์ จันทวโร (พระนิรมย์) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจจสมุปปาท กับชั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา” พบว่า ปฏิจจสมุปปาท กับชั้น ๕ มีความสัมพันธ์ คือ นำมาซึ่งทุกอย่างเดียวกันสงเคราะห์เข้ากันได้กับรูปนาม อวิชชาเป็นเหตุให้เกิดอุปาทานชั้น ๕ โดยปิดบังชั้น ๕ ไว้ในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต และการกำหนดรู้ปฏิจจสมุปปาท แต่อย่างใด ก็เป็นอันกำหนดรู้ชั้น ๕ ในขณะเดียวกัน^{๒๐}

๓) พระอนันต์ อสุกาโร (เป็งไชโย) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาการตีความปฏิจจสมุปปาทตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ” พบว่า เนื้อหาสาระและการตีความหลักปฏิจจสมุปปาท ในพระไตรปิฎก และคัมภีร์วิสุทธิมรรค มีความเหมือนกันในประเด็นที่ว่า ทุกสรรพสิ่งล้วนเป็นไปตามหลักปฏิจจสมุปปาท คือ ภาวะแห่งธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นและดับไป ตามหลักที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ หรือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาน...”^{๒๑}

๔) วิภารัตน์ บุญเฉลียว ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิธีกำหนดรู้ทุกขีในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” พบว่า การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนามีรูป - นาม เป็นปัจจุบันอารมณ์เท่านั้น การกำหนดรู้รูป - นาม ให้เป็นปัจจุบันอารมณ์ การพิจารณาจะเห็นแจ้งได้โดยง่าย เพราะการเจริญวิปัสสนาภาวนามีวัตถุประสงค์ที่ต้องการให้เกิดปัญญาเพื่อพิจารณารูป - นาม ชั้น ๕ ให้เห็นตามสภาพที่เป็นจริง คือ “รูป - นาม ชั้น ๕ มีการวิปริตผิดแปลกเปลี่ยนแปลงไปโดยความเกิดดับหรือเกิดขึ้นแล้วสูญสิ้นดับไปไม่เหลือ (อนิจจัง) ทนอยู่อย่างนั้นตลอดไปไม่ได้ ถูกเบียดเบียนบีบคั้นอยู่เนืองๆ (ทุกขัง) และไม่อยู่ในอำนาจบังคับของใคร เพราะเป็นสิ่งไม่มีตัวตนที่แท้จริง (อนัตตา)” การกำหนดพิจารณาให้เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาได้ ต้องกำหนดรู้รูป - นาม ชั้น ๕ ให้เป็นปัจจุบันอารมณ์ การพิจารณาให้เห็นถึงความไม่เที่ยง ไม่คงทนอยู่ในสภาพเดิม และความไม่มีตัวตน คือ พิจารณาไตรลักษณ์ที่เป็นทุกขี ไม่เที่ยง และเป็นอนัตตา ตามสภาพที่เป็นจริง และจะดับทุกขีได้ ด้วยการกำหนดรู้ทุกขี^{๒๒}

๕) วิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์ ปฏิจจสมุปปาทในแนวปรมาตถัสจจะ” พบว่า การศึกษาปฏิจจสมุปปาทในเนื้อหาที่เป็นปรมาตถัสจจะ คือ ใช้ชั้น ๕ ล้วน ๆ มี

^{๑๙} พระมหาชัยศิลป์ พุทธวิริโย (จะลา), “ศึกษาวิเคราะห์ปฏิจจสมุปปาทอันเป็นภูมิวิปัสสนาเฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๒.

^{๒๐} พระมหาพิสุตน์ จันทวโร (พระนิรมย์), “ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจจสมุปปาท กับชั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๔.

^{๒๑} พระอนันต์ อสุกาโร (เป็งไชโย), “การศึกษาตีความปฏิจจสมุปปาทตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๙.

^{๒๒} วิภารัตน์ บุญเฉลียว, “ศึกษาวิธีกำหนดรู้ทุกขีในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๗.

แสดงอยู่ ๒ นัย คือ แบบตามนัยพระสูตร (สุดตันตภาชนีย์) ซึ่งแสดงลักษณะของปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ เพราะโยงการทำงานของชั้น ๕ เข้ากับเรื่อง กิเลส กรรม วิบาก และการเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่าง ๆ และตามนัยพระอภิธรรมที่เห็นกระบวนการปฏิจจสมุปบาทครบวงจรในขณะจิตเดียว (ในจิตแต่ละดวง)^{๒๓}

จากการศึกษาทบทวนเอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พบว่า งานวิจัยและวิทยานิพนธ์ที่ศึกษาทั้งหมดนี้มีเนื้อหาที่สอดคล้องกับเนื้อหาในเรื่อง “ศึกษาการพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” แต่ยังไม่มีการแสดงความสัมพันธ์ระหว่างทุกข์กับปฏิจจสมุปบาท และทุกข์ที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทที่สามารถพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาได้ รวมถึงจริตของผู้พิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทเพื่อให้ผู้ปฏิบัติสามารถทราบอารมณ์ปัจจุบันและจริตของผู้ปฏิบัติที่จะทำให้การปฏิบัติสามารถปฏิบัติตามและเกิดผลของการปฏิบัติที่ถูกต้องและสมบูรณ์ได้

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาการพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานี้ เป็นการศึกษาเชิงเอกสาร(Documentary Research) โดยมีขั้นตอนดังนี้

๑.๗.๑ ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ และคัมภีร์ปกรณ์วิเสสที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ วิสุทธิมรรค เป็นต้น เพื่อขยายความเนื้อหาเพิ่มเติมจากคัมภีร์พระไตรปิฎกให้ละเอียดยิ่งขึ้น

๑.๗.๒ ศึกษาค้นคว้า และรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร ชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) ได้แก่ หนังสือ เอกสาร ตำราผลงานทางวิชาการ และรายงานวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒ โดยพระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิเถร ป.ธ. ๙) พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย โดยสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต) วิปัสสนานัย เล่ม ๑ โดยพระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) เป็นต้น

๑.๗.๓ ศึกษาข้อมูลทั้งหมดที่ได้จากข้อมูลชั้นปฐมภูมิและชั้นทุติยภูมิ ด้วยการวิเคราะห์ตีความ สรุป เรียบเรียงเชิงพรรณนา และตรวจสอบความถูกต้องโดยอาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์และผู้เชี่ยวชาญในด้านการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๑.๗.๔ นำข้อมูลที่ตรวจสอบแล้วมาทำการปรับปรุงแก้ไข และเรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนาและนำเสนอสารนิพนธ์

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบทุกข์ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๒ ทำให้ทราบการพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

^{๒๓} นายวิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ, “ศึกษาวิเคราะห์ปฏิจจสมุปบาทในแนวปรมัตถสังคยะ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๐.

บทที่ ๒

ทุกข์ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

ความทุกข์เปรียบเหมือนปัญหาของมนุษย์ที่จะต้องแก้ไข เป็นสิ่งที่ควรคำนึงเพื่อปลดปล่อยทุกข์นั้นออกด้วยการปฏิบัติ เพราะทุกข์เป็นสิ่งที่มนุษย์ควรทำความรู้จัก เผชิญหน้ากับทุกข์ และปฏิบัติต่อทุกข์โดยทางที่จะทำให้ทุกข์ไม่เกิดขึ้นอีกตั้งแต่อย่างชั่วครวรจนถึงอย่างถาวรได้ ครั้งหนึ่งในสมัยพุทธกาลองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสตอบคำถามแก่อุชิตมาณพว่าโลกถูกอวิชชาทอหุ้มไว้ โลกไม่สดใส เพราะความตระหนี่และความประมาท เราเรียกความอยากว่า เป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้ ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น^๑ พระพุทธพจน์ดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของทุกข์ ที่เปรียบดั่งภัยใหญ่ของโลก การรู้จักทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ ความก้าวล่วงทุกข์ และหนทางเพื่อความดับทุกข์ จึงเป็นเป้าหมายสำคัญของหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา ดังนั้นในบทนี้ผู้วิจัยจึงศึกษาเรื่องของทุกข์ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท โดยกำหนดประเด็นศึกษาไว้ดังนี้

- ๒.๑ ความหมายและความสำคัญของทุกข์
- ๒.๒ ทุกข์ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๒.๓ ประเภทของทุกข์
- ๒.๔ ลักษณะของทุกข์
- ๒.๕ หลักทุกข์ตามทัศนะนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา
- ๒.๖ ประโยชน์ที่ได้รับจากการศึกษาเรื่องทุกข์
- ๒.๗ สรุปท้ายบท

๒.๑ ความหมายและความสำคัญของทุกข์

๒.๑.๑ ความหมายของทุกข์

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานได้ให้ความหมายของคำว่า ทุกข์ แปลว่า ความยากลำบาก ความไม่สบายกายไม่สบายใจ, ความทนได้ยาก, ความทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้^๒ ทุกข์สามารถวิเคราะห์ศัพท์เป็น ทุ บทหน้าและ ขม ธาตุ ลบที่สุดธาตุ สำเร็จรูปตามไวยากรณ์เป็น ทุกข์ แปลว่า ทนได้ยากหรือ ทุ แปลว่าน่าเกลียด และ ขิ แปลว่า ที่ว่างเปล่า รวมความว่าที่พระพุทธองค์ตรัสว่า ทุกข์ เพราะเป็นของน่าเกลียดและเป็นของว่างเปล่า^๓ หมายความว่า ทุกข์เกิดขึ้นกับใคร ๆ ก็ตาม ไม่มีใครชอบ ไม่มีใครปรารถนา เพราะไม่มีความสุข ปราศจากคามยั่งยืน ปราศจากความงาม

^๑ ชู.จ. (ไทย) ๓๐/๒/๔๕.

^๒ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์ จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๖), หน้า ๕๗๕.

^๓ อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๑๘๙/๑๓๖.

และความเป็นตัวตนเราเขา ทั้งไม่อาจบังคับบัญชาได้ และเป็นที่ตั้งของอุปัทวะนับไม่ถ้วน^๔ ทุกข์ชื่อว่าสังขะ เพราะมีสภาวะเป็นของแท้ คือ สภาวะที่ทนได้ยากแห่งทุกข์ ๔ ประการ ได้แก่ สภาวะที่บีบคั้นแห่งทุกข์ สภาวะที่ปัจจัยปรุงแต่งแห่งทุกข์ สภาวะที่ทำให้เดือดร้อนแห่งทุกข์ สภาวะที่แปรผันแห่งทุกข์^๕ และทุกข์อีกนัยหนึ่งคือ ความสุขอันบัณฑิตเกลียด มีวิเคราะห์ว่า กุจฉิตฺ ขิ สุขขนฺติ ทุกฺขิ. กุจฉิตฺ + ข ลบ จฉิต แปลง กุ เป็น ทุ ซ้อน ก สำเร็จรูปเป็น ทุกฺขิ ซึ่งเขียนในรูปแบบภาษาไทยได้ว่า ทุกข์

ทุกข์ ยังสามารถวิเคราะห์ศัพท์ได้อีก เช่น ทวิธา จิตฺตฺ ขนฺตีติ ทุกฺขิ สภาวะที่ขุดจิตเป็นสองอย่าง (ทวิ บทหน้า ขนฺ ธาตุในความหมายว่าขุด อ ปัจจัย, แปลง ทฺวิ เป็น ทุ, ซ้อน ก, ลบที่สุดธาตุ)^๖

ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น มีศัพท์เกี่ยวกับทุกข์ที่มักจะถูกเข้าใจสับสนอยู่เสมอด้วยกัน ๔ ศัพท์ ได้แก่ ทุกฺขิ ทุกฺขเวทนา ทุกฺขตา และ ทุกฺขลกขณฺ์. ผู้วิจัยจึงจำกัดความไว้ดังนี้

ทุกฺขิ (ทุกข์) หมายถึง ชั้นธ ๕^๗

ทุกฺขเวทนา (ความรู้สึกรู้สึกทุกข์) หมายถึง เวทนาชั้นธ

ทุกฺขตา (ทุกข์ตา) หมายถึง อาการที่ทนดำรงอยู่ไม่ได้เลยเป็นต้นของชั้นธ ๕ ซึ่งเป็นไวพจน์ของทุกฺขลักษณะ มี ๓ ประการ คือ สภาวะทุกฺขคือทุกฺขิ สภาวะทุกฺขคือสังขาร สภาวะทุกฺขคือความแปรผันไป^๘

ทุกฺขลกขณฺ์ (ทุกฺขลักษณะ) หมายถึง ลักษณะที่แสดงให้เห็นว่าเป็นทุกข์ ซึ่งเป็นไวพจน์ของทุกฺขตา มี ๔ ประการ คือ สภาวะที่บีบคั้นแห่งทุกข์ สภาวะที่ปัจจัยปรุงแต่งแห่งทุกข์ สภาวะที่ทำให้เดือดร้อนแห่งทุกข์ สภาวะที่แปรผันแห่งทุกข์^๙

บรรดา ๔ คำนี้ คำว่า ทุกฺขิ (ทุกข์) มีใช้มากที่สุด และยังถูกเข้าใจผิดมากที่สุดอีกด้วย เช่น ใช้คำว่าทุกฺขิ ในความหมายของความรู้สึกรู้สึกไม่สบายกายหรือไม่สบายใจซึ่งที่ถูกต้องคือ ทุกฺขเวทนา และบางครั้งก็ยังใช้คำว่า ทุกฺขิ แทนคำว่าทุกฺขตาและคำว่าทุกฺขลักษณะอีกด้วย เช่น เขียนว่า ทุกฺขตา (ทุกข์) เป็นต้น ซึ่งไม่ถูกต้อง เพราะทุกฺขตาหมายถึงทุกฺขลักษณะ แต่ทุกฺขิหมายถึงชั้นธ ๕ ที่มีทุกฺขลักษณะนั้น

อีกประการหนึ่งที่เรียกว่า กองแห่งทุกข์ ซึ่งปรากฏในปฏิจกสมุปบาทสูตรว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้^{๑๐} พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกองทุกข์โดยทั้งมวล

^๔ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิเถร ป.ธ.๙), *วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๒*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๕๓.

^๕ พ.ป. (ไทย) ๓๑/๘/๔๒๘.

^๖ พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙, ราชบัณฑิต), *ศัพท์วิเคราะห์*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๕๘), หน้า ๔๓๒.

^๗ ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๑๗๑/๒๙๖.

^๘ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๖๕/๙๖.

^๙ พ.จ. (ไทย) ๓๑/๘/๔๒๘.

^{๑๐} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๒/๑.

มุ่งหมายถึงองค์ธรรมทั้ง ๑๒ ประการ ได้แก่ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ และชรามรณะ ส่วนโสกะ ปรีเทวะ ทุกข์โทมนัส อุปายาส นั้น พระพุทธเจ้าตรัสเพื่อแสดงความไม่ขาดตอนแห่งภวัจกร โดยนำสังเขปธรรมตั้งแต่โสกะเป็นต้นเข้าเป็นอันเดียวกับชรามรณะ^{๑๑} เพราะธรรมตั้งแต่โสกะเป็นต้นไป ย่อมมีแก่คนเขลาผู้ถูกชราและมรณะกระทบเอา ดังที่ตรัสไว้ว่า “ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับถูกทุกขเวทนาที่เป็นไปในสรีระถูกต้องแล้ว ย่อมเศร้าโศกลำบาก ร่ำไรทูปอกคร่ำครวญ ถึงความลุ่มหลง”^{๑๒} อีกประการหนึ่ง ธรรมทั้ง ๕ คือ โสกะ ปรีเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสะ ไม่ได้นับเข้าเป็นองค์โดยเฉพาะ เนื่องจากเกิดแก่บุคคลไม่ทั่วไป เช่น พรหมและเทวดาชั้นสูง ย่อมไม่เกิดธรรมมีโสกะเป็นต้น มนุษย์ที่เป็นอนาคามีและฌานลาภีบุคคล เกิดทุกขะได้ แต่ไม่เกิดโสกะ ปรีเทวะ โทมนัสสะ และอุปายาส ผู้ที่อบรมในธรรมชั้นสูง พระโสดาบัน และพระสกทาคามี ไม่เกิดอุปายาสะ จึงไม่นับเป็นองค์โดยเฉพาะ แต่เป็นผลธรรมที่เป็นผลเกิดจากชาติที่ไม่แน่นอนเหมือนชราและมรณะ เรียกว่านิสสันตผล(ผลส่วนปลาย) ส่วนชรา มรณะ เรียกว่า วิปากผล(ผลโดยตรง)^{๑๓} ดังนั้นผู้วิจัยจึงนิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ว่า ทุกข์ หมายถึง กองทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาท เพื่ออธิบายองค์ธรรมไม่ให้เกิดความขาดตอนแห่งภวัจกร และอธิบายลักษณะทุกข์ที่มีลักษณะต่างๆ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทตามกระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาทเพื่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาต่อไป

ทุกข์ มีความสัมพันธ์กับหมวดธรรมที่สำคัญ ๓ หมวด ได้แก่ อริยสัจ ๔ ไตรลักษณ์ และปฏิจจสมุปบาท โดยทุกข์ในอริยสัจ ๔ นั้น เป็นทุกข์ทั่วไปสำหรับสัตว์บุคคลที่มีวิญญาณครองหรือมีความรู้สึกนึกคิด ในคัมภีร์จึงพรรณนาทุกข์ชนิดนี้ไว้ว่า คือ ชาติเป็นทุกข์ ชราเป็นทุกข์ มรณะเป็นทุกข์ โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสเป็นทุกข์ การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์^{๑๔} ส่วนทุกข์ในไตรลักษณ์ หมายถึง สภาวะบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและดับสลาย ภาวะกดดันขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้น เปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงสภาพไม่ได้ เราไปยกเลิกมันไม่ได้ ต้องฝึกเจริญปัญญาขึ้นมาให้รู้เท่าทันแล้วก็ปฏิบัติตามเหตุปัจจัย^{๑๕} ในขณะที่ทุกข์ในปฏิจจสมุปบาท แสดงอยู่ในรูปของกระแส ไม่ใช่ในฐานะเป็นเหตุ หรือฐานะเป็นผลอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่อยู่ในฐานะเป็นเหตุปัจจัยสืบเนื่องกันไปเป็นรูปวงเวียน ไม่มีต้น ไม่มีปลาย

^{๑๑} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๘๘๕.

^{๑๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๒/๒๗๒.

^{๑๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปฏิจจสมุปบาททีปนี**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท วี.อินเตอร์ พรีนซ์ จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๕๕.

^{๑๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๗/๓๒๔.

^{๑๕} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔๘, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แพรวแอนดิโฮม จำกัด, ๒๕๖๐), หน้า ๗๖.

๒.๑.๒ ความสำคัญของการศึกษาทุกข์

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสพระคาถาท่อนหนึ่งว่า สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดไม่รู้จักทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ธรรมชาติเป็นที่ดับทุกข์ลงได้สิ้นเชิง และไม่รู้จักทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น เป็นผู้เสื่อมจากเจตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ เป็นผู้ไม่ควรเพื่อจะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ เป็นผู้เข้าถึงชาติและชราแท้^{๑๖} ดังนั้นการศึกษาเรื่องทุกข์จึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะหากเมื่อว่าอะไรคือทุกข์ ย่อมปฏิบัติต่อทุกข์ได้อย่างถูกต้อง อันนำมาซึ่งความดับทุกข์ได้ องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังได้ตรัสไว้ในสัลลสูตรสรุปเป็นใจความว่า ปุถุชนผู้ไม่ได้สติ (ผู้ประกอบด้วยทุกข์ ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส) ถูกทุกข์เวทนา ถูกต้อง ย่อมเศร้าโศก ลำบาก รำไร ทูบอคร่ำครวญ ถึงความลุ่มหลง เขาย่อมแสวงเวทนา ๒ ประการ คือเวทนาทางกายและเวทนาทางใจ เหมือนคนถูกนายขมังธนูยิงด้วยลูกศรดอกที่ ๑ และตามด้วยลูกศรดอกที่ ๒ ส่วนอริยสาวกเมื่อถูกทุกข์เวทนาถูกต้องจะแสวงทุกข์เวทนาทางกายเพียงเท่านั้น ไม่แสวงเวทนาทางใจ เพราะไม่มีความขัดเคืองอันเป็นปฏิฆานุสัย ในทุกข์เวทนา ไม่เปล็ดเปลีนกามสุข เพราะรู้ชัดเครื่องสลัดออกจากทุกข์เวทนา เว้นจากกามสุข ไม่เปล็ดเปลีนกามสุข ไม่ไหลไปตามราคานุสัยในสุขเวทนา รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากเวทนาเหล่านั้นตามความเป็นจริง ไม่ไหลไปตามอวิชชานุสัยในอทุกขมสุขเวทนา ทำให้เมื่อแสวงทุกข์เวทนา, สุขเวทนา หรืออทุกขมสุขเวทนา ก็ปราศจากกิเลส^{๑๗} เป็นเครื่องสนับสนุนในการศึกษาให้เห็นว่าทุกข์มีบริบทที่ต่างกันและทุกข์ประการหนึ่งอาจส่งผลไปถึงทุกข์อีกประการหนึ่งได้ ดังนั้นการศึกษาเพื่อให้ทราบถึงทุกข์ ณ ปัจจุบันขณะว่าเป็นทุกข์ประเภทใดจึงมีความสำคัญต่อการปฏิบัติเพื่อถึงความระงับทุกข์เป็นอย่างยิ่ง

ทุกข์นั้นยังเป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติปรารถนาความเพียรอีกด้วย เช่น การพิจารณาถึงสังเวควัตถุ ๘ ประการ ได้แก่ ชาติทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ นิรยทุกข์ ดิริจฉานทุกข์ เปตติทุกข์ อสุรกายทุกข์ เมื่อพิจารณาสังเวควัตถุทั้ง ๘ ประการนี้ให้เห็นเด่นชัดแล้ว ก็จะเป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติธรรมเกิดความขยันหมั่นเพียร พยายามสร้างคุณงามความดีต่อไปไม่ท้อถอย^{๑๘} ความสัมพันธ์ของคนกับความทุกข์จะเป็นเงื่อนไขประการหนึ่งที่สำคัญสำหรับผู้ที่มีความทุกข์ตามหลักคำสอนในพุทธศาสนาเถรวาทอย่างถูกต้องพึงกระทำคือ การตั้งตนอยู่ในความไม่ประมาท ทำในสิ่งที่ควรทำ ไม่ทำสิ่งที่ไม่ควรทำ ซึ่งเป็นการสร้างทุกข์โดยเห็นว่าเป็นความสุข เช่น คนดื่มเหล้า เนื่องจากความเข้าใจผิดว่าเหล้าช่วยให้สบายใจ เมื่อดื่มเหล้าแล้วความเดือดเนื้อร้อนใจก็หมดไป แต่ในความเป็นจริงเป็นเพียงเพราะความมึนเมาทำให้ไม่รู้สีกตัว และเหล้าเองที่เป็นส่วนทำลายร่างกายให้ทุกข์เพิ่มโดยการทำลายสุขภาพ ทำให้เห็นว่าเหล้าไม่ใช่ยาแก้ทุกข์ที่แท้จริง อีกประการหนึ่งเช่น คนที่แสวงหาความสุขโดยการเล่นการพนัน

^{๑๖} พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๗๓๐-๗๓๑/๖๗๓

^{๑๗} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๔/๒๗๔-๒๗๖.

^{๑๘} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิเถร ป.ธ.๙), **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๔๐๘.

เพราะเห็นว่าการพนันช่วยให้สบายใจซึ่งเมื่อเสียพนันก็ทำให้เกิดทุกข์จากการเล่นเสียพนัน เป็นเหตุให้
 การงาน สังคมและประเทศชาติเสื่อมถอยจากการพัฒนา^{๑๙}

สรุปความว่าการศึกษาทุกข์มีความสำคัญคือทำให้ทราบว่ปรากฏการณ์ต่าง ๆ ใน
 ชีวิตประจำวันนั้นประกอบด้วยทุกข์ แต่มนุษย์สามารถอาศัยการศึกษาทุกข์เพื่อให้อยู่อย่างมีความสุขได้
 เพราะเมื่อรู้ชัดว่าทุกข์ที่ปรากฏ ณ ปัจจุบันขณะนั้นเป็นทุกข์ประเภทใด ย่อมสามารถทำความเข้าใจ
 พร้อมกับหาสาเหตุของทุกข์และกระบวนการดับทุกข์อย่างถูกต้องตามความเป็นจริงได้

๒.๒ ทุกข์ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

ทุกข์เป็นองค์ธรรมที่มีปรากฏในหลักธรรมสำคัญทางพุทธศาสนาเถรวาทหลายแห่ง
 ด้วยกัน ทั้งปรากฏในหลักฐานชั้นพระไตรปิฎก อรรถกถา และปกรณ์วิเสสต่างๆ ผู้วิจัยศึกษาพบว่า
 คำสอนเรื่องทุกข์ปรากฏในคัมภีร์ต่างๆ ดังต่อไปนี้

๒.๒.๑ ทุกข์ที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก

ในพระวินัยปิฎกกล่าวถึงการพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจนสมุปบาท โดยพระผู้มีพระภาค
 ทรงมนสิการปฏิจจนสมุปบาทในคราวแรกตรัสรู้ทั้งอนุโลมและปฏิโลมตลอดปฐมยาม มัชฌิมยาม และ
 ปัจฉิมยามแห่งราตรี ตามลำดับว่า

เพราะอริชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
 เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
 เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
 เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี
 เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
 เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
 เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
 เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
 เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี
 เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสจึงมี กองทุกข์
 ทั้งหมดนี้มีการเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้

พระพุทธเจ้าทรงมนสิการปฏิจจนสมุปบาทโดยปฏิโลมว่า

อนึ่ง เพราะอริชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ
 เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ
 เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ

^{๑๙} พระพรหมมิ่งคลาจารย์ (หลวงพ่อบัญญานันทภิกขุ), *ทำอย่างไรจึงพ้นทุกข์*, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๔), หน้า ๓๐-๓๕.

เพราะนามรูปดับ สหายตนะจึงดับ

เพราะสหายตนะดับ ผัสสะจึงดับ

เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ

เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ

เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ

เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ

เพราะภพดับชาติจึงดับ

เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปรีทเวชะ ทุกชะ โทมนัส อุปายาสจึงดับ กองทุกข์ทั้งหมด
นี้มีการดับด้วยอาการอย่างนี้

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงทราบเนื้อความนี้แล้ว จึงทรงเปล่งอุทานนี้ในเวลานั้นว่า
เมื่อใดธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้นความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้น
ย่อมสิ้นไป เพราะมารู้ธรรมพร้อมทั้งเหตุ ในมัชฌิมยามนั้นพระผู้มีพระภาคทรงมนสิการปฏิจจนุสุมปาท
โดยอนุโลมและปฏิโลม ตลอดมัชฌิมยามแห่งราตรี และทรงเปล่งอุทานในมัชฌิมยามว่า เมื่อใดธรรม
ทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้นความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้น
ไป เพราะได้รู้ความสิ้นไปแห่งปัจจัยทั้งหลาย ในปัจฉิมยามนั้นพระผู้มีพระภาคทรงพิจารณา
ปฏิจจนุสุมปาทโดยอนุโลมและปฏิโลมตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรีว่าและทรงเปล่งอุทานในมัชฌิมยาม
ว่า เมื่อใดธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้นพราหมณ์นั้นย่อมกำจัดการ
และเสนาเสียได้ ดุจพระอาทิตย์อุทัยขึ้นสาดส่องท้องฟ้าให้สว่างไสวฉะนั้น^{๒๐} อรรถกถาจารย์ได้อธิบาย
ความในพุทธอุทานทั้ง ๓ ครั้ง ว่า พระอุทานในปฐมยามนั้น พระพุทธเจ้าตรัสถึง เมื่อใดโพธิปักขิยธรรม
อันเป็นธรรมที่ทำให้สำเร็จความตรัสรู้ปัจฉยาการโยนุโลม หรือหมายถึงอริยสัจ ๔ เกิดแก่พระอรหันต
ชีนาสพผู้มีความเพียรที่ตั้งไว้โดยชอบ เพ่งอยู่ด้วย ฌาน ๒ อย่าง คือ อารัมณูปนิชฌานและลักขณูปนิช
ฌาน ความสงสัยของผู้ที่มีธรรมดังกล่าวปรากฏย่อมสิ้นไป เพราะรู้ธรรมคือกองทุกข์ทั้งปวงที่มีสังขาร
เป็นต้นพร้อมทั้งเหตุด้วยเหตุมีวิชชาเป็นต้น^{๒๑} ในมัชฌิมยามนั้นทรงแสดงว่า เมื่อใดธรรมทั้งหลาย
ดังกล่าวปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้นความสงสัยเพราะไม่รู้ในนิพพานของ
พราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป และในปัจฉิมยามนั้นทรงแสดงว่า เมื่อใดธรรมทั้งหลายดังกล่าวปรากฏแก่
พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ พราหมณ์นั้นย่อมกำจัดการและเสนาเสียได้ด้วยโพธิปักขิยธรรมที่
เกิดขึ้นหรือด้วยอริยมรรคอันเป็นที่ปรากฏแห่งสัจธรรม ๔ ดำรงอยู่ เหมือนดวงอาทิตย์ขึ้นสาดส่อง
ท้องฟ้าให้สว่างไสว และพระอรรถกถาจารย์ยังตั้งข้อสันนิษฐานถึงพระอุทานทั้ง ๓ ข้อด้วยว่า พระอุทาน
ที่ ๑ เกิดขึ้นด้วยอำนาจการพิจารณาปัจฉยาการ พระอุทานที่ ๒ เกิดขึ้นด้วยอำนาจการพิจารณา
พระนิพพาน และพระอุทานที่ ๓ เกิดขึ้นด้วยอำนาจการพิจารณามรรค^{๒๒}

พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนาอันเป็นปฏิปทาและความสำเร็จประโยชน์อันยอดเยี่ยม
ที่ผู้ใดปฏิบัติตามย่อมสามารถทำได้ทุกขีโดยชอบได้ ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร พระพุทธองค์ทรง

^{๒๐} วิ.ม. (ไทย) ๑/๑-๓/๑-๖.

^{๒๑} วิ.ม.อ. (ไทย) ๓/๑/๖.

^{๒๒} วิ.ม.อ. (ไทย) ๓/๑/๗-๘.

แสดงถึงมัชฌิมาปฏิปทาอันเป็นทางสายกลางไม่เอียงเข้าใกล้ที่สุดทั้ง ๒ ข้าง คือ กามสุขัลลิกานุโยค (การหมกมุ่นอยู่กับความสุขในกามคุณทั้งหลาย) และอิตถกิลมณานุโยค (การประกอบความลำบาก เดือดร้อนแก่ตน) ที่เป็นทางสู่ความทุกข์ ไม่ก่อให้เกิดประโยชน์ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงถึงความทุกข์ แต่ละประเภทว่า ภิกษุทั้งหลาย ทุกขอริยสัจ คือ แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ความเจ็บก็เป็นทุกข์ แม้ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาก็เป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานชั้นที่ ๕ ก็เป็นทุกข์ พร้อมทั้งตรัสถึงเหตุแห่งทุกข์ (ทุกขสมุทยอริยสัจ) คือ ตัณหา ๓ ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ตรัสถึงความดับทุกข์ (ทุกขนิโรธอริยสัจ) คือ ความดับตัณหาไม่เหลือด้วยวิราคะ ความสละ ความสละทั้ง ความพ้น ความไม่อาลัยในตัณหา และตรัสถึงมัชฌิมาปฏิปทาอันเป็นทางให้ถึงซึ่งความดับทุกข์ (ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ) คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่

๑. สัมมาทิฏฐิ หมายถึงเห็นอริยสัจ ๔ เห็นไตรลักษณ์ หรือเห็นปฏิจจนุปบาท
๒. สัมมาสังกัปปะ หมายถึงความนึกคิดในทางสละปลอดจากกาม ความนึกคิดปลอดจากพยาบาท และความนึกคิดปลอดจากการเบียดเบียน
๓. สัมมาวาจา หมายถึงพูดคำสัตย์ พูดไม่ส่อเสียด พูดคำอ่อนหวาน พูดสิ่งมีสาระ
๔. สัมมากัมมันตะ หมายถึงไม่เบียดเบียนชีวิตสัตว์ทั้งหลาย ไม่ลักทรัพย์ ไม่ประพฤตินิन्दในกาม
๕. สัมมาอาชีวะ หมายถึงเว้นมิถาชีพ ประกอบสัมมาอาชีพ
๖. สัมมาวายามะ หมายถึงเพียรระวังความชั่วไม่ให้เกิดขึ้น เพียรกำจัดความชั่วที่เกิดขึ้นแล้ว เพียรทำความดีให้เกิด เพียรรักษาความดีไว้
๗. สัมมาสติ หมายถึงพิจารณาเห็นกายในกาย เวทนาในเวทนา จิตในจิต และธรรมในธรรม

๘. สัมมาสมาธิ หมายถึงฌาน ^{๒๓} ๔

๒.๒.๒ ทุกข์ที่ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก

จากการศึกษาเรื่องทุกข์ในพระสูตรตันตปิฎกพบว่ามีกรอธิบายเรื่องของทุกข์ซึ่งเกี่ยวข้องกับการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าโดยตรงในหลายพระสูตร เช่น ในสมัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้ายังคงเป็นพระโพธิสัตว์นั้น ทรงคิดคำนึงอย่างนี้ว่า ‘โลกนี้ถึงความคับแค้น จึงเกิด แก่ ตาย จูติ และอุปบัติก็บุคคลไม่รู้อุบายสลัดออกจากทุกข์ คือชราและมรณะนี้ เมื่อไรจึงจะพ้นจากทุกข์ คือ ชราและมรณะนี้ได้’^{๒๔} เมื่อพระโพธิสัตว์ได้ตรัสรู้เป็นพระอนุตรสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ก็ทรงตรัสรู้ในเรื่องของทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ ความดับทุกข์ และข้อปฏิบัติเพื่อถึงความดับทุกข์ หรือที่เรียกว่าอริยสัจ ๔ และแรกตรัสรู้ พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานว่า เราตามหานายช่างผู้สร้างเรือน เมื่อไม่พบจึงท่องเที่ยวไปในสงสาร

^{๒๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓-๑๔/๒๐-๒๒.

^{๒๔} ส.น. (ไทย) ๑๖/๑๐/๑๕.

เป็นอเนกชาติ เพราะการเกิดบ่อยๆ เป็นทุกข์ นายช่างเอ๋ย เราพบท่านแล้ว ท่านจะสร้างเรือนไม่ได้อีก ซี่โครงทุกซี่ของท่าน เราหักแล้ว ยอดเรือนเราก็อวแล้ว จิตของเราถึงธรรมปราศจากเครื่องปรุงแต่งแล้ว เราได้บรรลุธรรมเป็นที่สิ้นค้นหาแล้ว^{๒๕} ซึ่งอรรถกถาจารย์ได้ขยายความต่อไปอีกว่า นายช่างหมายถึงตัณหา เรือนหมายถึงอัตภาพ เมื่อไม่พบโพธิญาณ การเกิดทุกคราวย่อมเป็นทุกข์ซ้ำไป แต่เมื่อพบตัณหาอันนี้ด้วยความรู้แจ้งพระสัพพัญญุตญาณจึงรื้อซี่โครงได้แกกเกสเหล่าอื่นทั้งหมดและยอดเรือนคืออวิชชาเสียได้^{๒๖}

พระพุทธเจ้าได้ตรัสเรื่องเกี่ยวกับทิวฏฐิ ๖๒ ประการ และแสดงให้เห็นว่า ทิวฏฐิทั้ง ๖๒ ประการเริ่มต้นจากผัสสะนำไปสู่เวทนา สุดท้ายก็คือความทุกข์ ดังนั้นจึงไม่อาจนำไปสู่ความดับทุกข์ได้แต่อย่างใด ส่วนผู้ที่รู้ชัดถึงความเกิด ความดับ คุณ โทษแห่งผัสสาตนะ ๖ และวิธีสลัดผัสสาตนะเหล่านั้นออกตามความเป็นจริง จึงจะเป็นผู้รู้ชัดกว่าพวกสมณพราหมณ์ที่มีทิวฏฐิเหล่านั้น^{๒๗} และเมื่อจิตเป็นสมาธิโดยบริสุทธิ์ มีความตั้งมั่น น้อมจิตไปเพื่ออสาวิขยญาณรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี่ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย นี่ทุกข์นิโรธ นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา นี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา’ จิตย่อมหลุดพ้นจากกามาสวะ ภาวาสวะ และอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ‘ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้วทำกิจในอริยสัจ ๔ คือ การกำหนดรู้ทุกข์, การละเหตุเกิดแห่งทุกข์, การทำให้แจ้งซึ่งความดับทุกข์ และการอบรมมรรคมีองค์ ๘ ให้เจริญที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีหน้าที่ในการบำเพ็ญมรรคญาณเพื่อความหมดสิ้นแห่งกิเลสอีกต่อไป เพราะถึงอรหัตผลอันเป็นเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา^{๒๘}’ โนไปฏฐุปาทสูตร พระพุทธเจ้าทรงตอบคำถามเพียงเรื่องเดียวแก่ไปฏฐุปาทปริพาชก คือเรื่องทุกข์ เรื่องทุกข์สมุทัย (เหตุเกิดทุกข์) เรื่องทุกข์นิโรธ (ความดับทุกข์) เรื่องทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติเครื่องดำเนินไปสู่ความดับทุกข์) เพราะเรื่องนี้มีประโยชน์ มีสาระ เป็นจุดเริ่มต้นของพรหมจรรย์ เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนด เพื่อตรัสรู้ และเพื่อนิพพาน^{๒๙} แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของการศึกษาเรื่องทุกข์ซึ่งถือเป็นจุดเริ่มต้นของพรหมจรรย์ในพระพุทธศาสนา

พระพุทธเจ้าได้ตรัสในธัมมานุปัสสนาสติปัญญาหนวมวดสังจะว่า ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่ เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจเป็นทุกข์ การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์^{๓๐} และในขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรคข้อความตอนหนึ่งว่า ทุกข์ ชื่อว่าสังจะ เพราะมีสภาวะเป็น

^{๒๕} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๕๓/๗๙.

^{๒๖} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑๕๓-๑๕๔/๑๑๙-๑๒๐.

^{๒๗} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๔๔-๑๔๕/๔๕.

^{๒๘} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๘/๘๔.

^{๒๙} ที.สี. (ไทย) ๙/๔๒๐/๑๘๔.

^{๓๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๗/๓๒๔.

ของแท้คือ สภาวะที่บีบคั้นแห่งทุกข์ สภาวะที่ปัจจัยปรุงแต่งแห่งทุกข์ สภาวะที่ทำให้เดือดร้อนแห่งทุกข์ สภาวะที่แปรผันแห่งทุกข์^{๓๑}

ในพระสูตรต้นปิฎกยังกล่าวถึงทุกขเวทนาอีกประการหนึ่งซึ่งปรากฏแก่พระอรหันต์ได้แก่อาการของทุกข์ในไตรลักษณ์ ซึ่งเกิดขึ้นได้แม้แก่ผู้ที่เป็นพระอรหันต์ มิใช่ทุกข์ในปฏิจสมุปบาทหรือในอริยสัจ^{๓๒} เป็นสภาพบีบบังคับให้ตั้งมั่นคงสภาพไม่ได้ แม้พระอรหันต์จะดับทุกข์อันเกิดจากอวิชชา ตัณหาและอุปาทานก็ตามแต่ทุกขเวทนาอันเป็นอาการของทุกข์ในไตรลักษณ์ยังปรากฏตราบที่มีสังขารอยู่ดังปรากฏในมหาปริณิพานสูตรตอนหนึ่งว่า ครั้นพระผู้มีพระภาคทรงจำพรรษา ได้เกิดอาการพระประชวรอย่างรุนแรงมีทุกขเวทนาอย่างแสนสาหัสจนเจียนจะปรินิพพาน พระองค์ทรงมีสติสัมปชัญญะ ทรงอดกลั้นและทรงใช้ความเพียร^{๓๓} ขับไล่อาการพระประชวรนั้น อาการพระประชวรจึงสงบ^{๓๔} จึงควรศึกษาว่าแม้ทุกขเวทนาจะเกิดได้ทั้งในปุถุชนและพระอรหันต์ แต่ผู้ที่ศึกษาเรื่องทุกข์และรู้ทุกข์จนชัดเจนย่อมเป็นผู้ไม่ยึดติดในทุกข์อันเป็นเหตุก่อภพชาติ ชรา มรณะ ตามกระบวนการของปฏิจสมุปบาทอีกต่อไปดังพระพุทธดำรัสตอนหนึ่งว่า “... ภิกษุใดไม่เห็นเวทนาว่าเป็นอตตตา ไม่เห็นการเสวยอารมณ์ว่าเป็นอตตตา และไม่เห็นว่า ‘อตตตาของเรายังต้องเสวยอารมณ์ เพราะว่าอตตตาของเรามีเวทนาเป็นคุณสมบัติ’ ภิกษุนั้นเมื่อเห็นอย่างนี้ย่อมไม่ถ่อมมันอะไร ๆ ในโลกและเมื่อไม่ถ่อมมันย่อมไม่สะทกสะท้าน เมื่อไม่สะทกสะท้านย่อมดับได้เฉพาะตนย่อมรู้ชัดว่า ‘ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป’...”^{๓๕}

ในความเป็นจริงมีพระพุทธพจน์บทหนึ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าทั้งในกาลก่อนและในบัดนี้เราย่อมบัญญัติทุกข์และความดับทุกข์เท่านั้น^{๓๖} เป็นเครื่องยืนยันประการหนึ่งว่าเรื่องทุกข์นั้นเป็นเรื่องที่สำคัญและเป็นคำสอนหลักที่พุทธศาสนิกชนต้องทำความเข้าใจให้ถูกต้องและปฏิบัติต่อทุกข์ให้ถูกต้อง เพราะความทุกข์นี้ปรากฏในภุมิทั้ง ๓๑ ซึ่งแม้แต่เทวดาเองซึ่งเป็นผู้เสวยความสุขก็สามารถมีทุกข์ได้ ความรู้เรื่องทุกข์ในพระพุทธศาสนาจึงมีความขัดแย้งต่อความเห็นของชาวโลกทั่วไป^{๓๗} พระผู้พระภาคไม่เพียงกล่าวเฉพาะทุกข์และความดับทุกข์เท่านั้น แต่ยอมกล่าวถึงปัจจัยที่ทำให้เกิดทุกข์และปัจจัยที่ทำให้ถึงความดับทุกข์ด้วย ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงการกระทำเพื่อความดับทุกข์ที่ผิดวิธีด้วยการประกอบความเดือดร้อนแก่ตนว่า เป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์^{๓๘} โดยอรรถกถาจารย์ขยายความว่าการประกอบความเดือดร้อนแก่ตนอธิบายว่า ทำทุกข์

^{๓๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๘/๔๒๘.

^{๓๒} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๖๔/๒๑๕.

^{๓๓} ความเพียร ในที่นี้มี ๒ อย่าง คือ (๑) ความเพียรที่เป็นบุพภาค ได้แก่ การบริกรรมผลสมาบัติ (๒) ความเพียรที่ประกอบด้วยผลสมาบัติ (ที.ม.อ. ๑๖๔/๑๔๙).

^{๓๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๔/๑๐๙.

^{๓๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๖/๗๑.

^{๓๖} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๖/๑๕๗.

^{๓๗} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๓๖/๑๗๑-๑๗๒.

^{๓๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๒.

แก้ต้น ส่วนคำว่าไม่ประกอบด้วยประโยชน์ อธิบายว่า ไม่อาศัยเหตุที่นำประโยชน์เกื้อกูลและความสุขมาให้^{๓๙}

ในอชราสูตร วชิราภิกษุณีได้กล่าวกับมารผู้มีบาปด้วยคาถาตอนหนึ่งว่า ทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นดำรงอยู่และแปรผันไป นอกจากทุกข์ ไม่มีสิ่งอื่นเกิดขึ้น นอกจากทุกข์ ไม่มีอะไรอื่นดับไป^{๔๐} ในทฎฐัพพสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเรื่องเวทนาทั้ง ๓ ประการคือสุขเวทนาทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา โดยทรงสอนแก่เหล่าภิกษุในพระพุทธศาสนาว่า เธอทั้งหลายพึงเห็นสุขเวทนาโดยความเป็นทุกข์ พึงเห็นทุกขเวทนาโดยความเป็นลูกศร พึงเห็นอทุกขมสุขเวทนาโดยความไม่เที่ยง และยกย่องผู้ที่เห็นเวทนาทั้ง ๓ โดยประการนั้นแล้วย่อมเรียกว่า มีความเห็นชอบ ตัดตัณหาได้ เพิกถอนสังโยชน์แล้ว ได้ทำที่สุดแห่งทุกข์ เพราะรู้แจ้งมานะได้โดยชอบและเมื่อกำหนดรู้เวทนาแล้ว ไม่มีอาสวะในปัจจุบัน ตั้งอยู่ในธรรม จบเวท ตายไป ย่อมไม่เข้าถึงการบัญญัติ^{๔๑} ซึ่งอรรถกถาจารย์ได้ขยายความว่า พึงเห็นความสุขโดยความเป็นทุกข์ด้วยอำนาจความเปลี่ยนแปลง ส่วนทุกข์พึงเห็นว่าเป็นลูกศรด้วยความเป็นเครื่องแทง และเห็นอทุกขมสุขโดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยอาการมีแล้ว ก็กลับเป็นไม่มี^{๔๒}

๒.๒.๓ ทุกข์ที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก

ในคัมภีร์วิภังค์ได้ให้ความหมายของทุกข์ที่มีความสัมพันธ์กับเวทนา ๓ อันได้แก่

๑. ทุกขทุกข์ ได้แก่ทุกขเวทนาที่เป็นไปทางกายและจิต เพราะเป็นทุกข์ทั้งโดยสภาวะและโดยชื่อ

๒. วิปริณามทุกข์ ได้แก่สุขเวทนา เพราะเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์โดยการเปลี่ยนแปลง

๓. สังขารทุกข์ ได้แก่ อุเบกขาเวทนา

สังขารทุกข์ยังหมายถึงสังขารทั้งหลายที่เหลือเป็นไปในภุมิ ๓ หรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจากเหตุปัจจัยได้แก่ ชั้น ๕ (รวมถึง มรรค ผล ซึ่งเป็นโลกุตตรธรรม) ซึ่งสังขารทุกข์มีสภาพถูกความเกิดและดับบีบคั้น สังขารทุกข์นี้แสดงถึงสภาพของสังขารทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเอง กินความกว้างและครอบคลุมถึงความหมายของทุกข์ในไตรลักษณ์ และสังขารทุกข์ยังนับเนื่องเข้ากับทุกขสังขะ โดยเป็นที่ก่อให้เกิดผลของอวิชชาตัณหาอุปาทาน ทำให้ชั้น ๕ ในธรรมชาติ กลายเป็นอุปาทานชั้น ๕ ของคนอื่นอีกด้วย

ชื่อของทุกข์ชนิดต่าง ๆ ที่ปรากฏในคัมภีร์วิภังค์ยังสามารถจัดเป็น ๒ ประเภท ได้แก่

๑. นิปปริยายทุกข์ (ทุกข์โดยตรง) ได้แก่ทุกขทุกข์

^{๓๙} ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๑๐๘๑/๕๐๔.

^{๔๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๒๒๘.

^{๔๑} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๓/๒๗๓-๒๗๔.

^{๔๒} ส.สพ.อ. (ไทย) ๓/๒๕๓/๑๗๕.

๒. ปริยายทุกข์ (ทุกข์โดยอ้อม) ซึ่งเหตุที่เรียกว่าปริยายทุกข์ เพราะเป็นที่อาศัยเกิดของทุกข์นั้น ๆ^{๔๓} ได้แก่

๒.๑ วิปริณามทุกข์ (ทุกข์เพราะเปลี่ยนแปลง) ได้แก่ สุขเวทนา

๒.๒ สังขารทุกข์ (ทุกข์ของสังขาร) ได้แก่ อุเบกขาเวทนา หรือ อทุกขมสุขเวทนา

๒.๓ ปฏิจฉันทุกข์ (ทุกข์ปกปิด) ความป่วยไข้ทางกายและจิตมีปวดหู ปวดฟัน ความเร่าร้อนเกิดแต่ระคาย ความเร่าร้อนเกิดแต่โทสะ เป็นต้น หรือเรียกว่า ทุกข์ไม่ปรากฏ ในส่วนของปฏิจฉันทุกข์ทางกาย คือปวดหู ปวดฟัน เป็นทุกข์เล็กน้อยจึงไม่มีใครรู้ต้องถามจึงรู้.

๒.๔ อัปปฏิจฉันทุกข์ (ทุกข์เปิดเผย) หมายถึงทุกข์ที่ไม่ถามก็สามารถรู้ได้ และเพราะเข้าถึงแล้วก็ปรากฏ หรือเรียกว่า ปรากฏทุกข์

ทุกข์ ที่เป็นความหมายของชั้น ๕ สามารถแยกเป็น ๒ ประเภทใหญ่ซึ่งมักถูกเรียกว่า นามรูป ในอรรถกถา วิภังคปกรณ์ ได้อธิบายความหมายของชั้น ๕ โดยแยกเป็นนามและรูปไว้ว่า ในชั้น ๕ นี้ รูปทั้งหมดที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ ได้แก่ กรรม จิต อุตฺ อาหาร ชื่อว่ารูปชั้น^{๔๔} ที่ได้ชื่อว่ารูป เพราะอรธว่า แตกสลายไป^{๔๕} ส่วนเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น ชื่อว่านาม โดยสภาวะกระทำชื่อ ด้วยอรธว่า น้อมไป เพราะชั้น ๔ ย่อมยังกันและกันให้น้อมไปในอารมณ์^{๔๖} แต่นิพพานแม้เป็นนามธรรมด้วยเช่นกันแต่ไม่กล่าวว่ายู่ในชั้น ๕ ซึ่งนิพพานนั้นเรียกว่า ชั้นธวิมุต^{๔๗}

ในอรรถกถาวิภังคปกรณ์ ได้กล่าวถึง ทุกขสัจจะว่า เหตุที่พระพุทธรองค์ตรัสเรื่องทุกข์ก่อนในลำดับแห่งอริยสัจ ๔ เพราะทุกขสัจจะเป็นสัจจะที่รู้ได้ง่าย เป็นของหยาบและเป็นของทั่วไปแก่สัตว์ทั้งหมด^{๔๘}

๒.๒.๔ ทุกข์ที่ปรากฏในคัมภีร์อื่นๆ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้กล่าวถึงธรรมชาติของทุกข์ไว้โดยสามารถสรุปได้ ๔ ประการ คือ

๑. อภินุสมปตปีฬนโต เป็นทุกข์เพราะมีความบีบคั้นอยู่ตลอดเวลาด้วยความเกิดขึ้น ความเสื่อมโทรม และความแตกสลาย บีบคั้นขัดแย้งตลอดเวลา กับสิ่งที่ประกอบอยู่ด้วยหรือสิ่งที่เกี่ยวข้อง ล้วนมีความเกิดขึ้น เสื่อมโทรม และแตกสลายทั้งสิ้น

๒. ทุกขมโต เป็นทุกข์เพราะเป็นสภาพที่ทนได้ยาก คือมีความเสื่อมโทรม คงสภาพเดิมไม่ได้ จะต้องหมดสภาพไปเพราะความเกิดขึ้นและความเสื่อมโทรมนั้น

^{๔๓} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๑๙๐/๑๙๔.

^{๔๔} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๑/๔.

^{๔๕} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑๐๙-๑๑๘/๑๖๕.

^{๔๖} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑๓๑๖/๗๔๔-๗๔๕.

^{๔๗} พระพรหมคุณาภรณ์, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม, ๒๕๕๖), หน้า ๑๖๒.

^{๔๘} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๑๘๙/๑๔๒.

๓. ทุกขเวทนา เป็นทุกข์เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ คือเป็นที่รองรับของความทุกข์ หมายความว่าทำให้เกิดทุกข์ต่าง ๆ เช่น ทุกขเวทนา คือความรู้สึกทุกข์หรือรู้สึกบีบคั้น เป็นต้น

๔. สุขปฏิภเวปโต เป็นทุกข์เพราะแย้งต่อความสุข คือปฏิเสธความสุขโดยสภาวะของมันเอง โดยความจริงแล้ว ทุกข์ ได้แก่ความบีบคั้นกดตันขัดแย้งที่เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของสังขารทั้งหลาย ซึ่งก่อให้เกิดความรู้สึกบีบคั้นกดตันขัดแย้งที่เรียกว่า ความรู้สึกทุกข์ (ทุกขเวทนา) ด้วยเมื่อใดก็ตามที่ทุกข์เริ่มผ่อนคลายหายไป หรือพ้นจากทุกข์นั้น ก็เรียกว่ามีความสุขหรือรู้สึกสุข ยิ่งความรู้สึกทุกข์บีบคั้นมากเท่าใด ในเวลาที่ทุกข์ผ่อนคลายลงหรือพ้นจากทุกข์ ย่อมรู้สึกสุขมากขึ้นเท่านั้น เหมือนคนถูกทำให้ร้อนมาก เมื่อถูกทำให้ร้อนน้อยหรืออุณหภูมิลด ก็รู้สึกเย็น และหากยิ่งเข้าไปสู่ที่เย็นปกติ ก็จรรู้สึกสบายขึ้น^{๕๙} สภาวะที่มีความบีบคั้นตลอดเวลา หนอยอยู่ในสภาพเดิมได้ยาก เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์และแย้งต่อสุข เหล่านี้ เป็นธรรมชาติของทุกข์ในมวณมนุษย์

ในคัมภีร์สัททนีติ ธาตุมาลา ระบุคำว่า ทุกข์ มาจาก ทู บทหน้า แปลว่า ชั่ว, ยาก ขม ธาตุในความอดทน ลง กวิ ปัจจัย ลบที่สุดธาตุ ซ้อน ก เข้าไป สำเร็จรูปเป็นทุกข์ มีรูปวิเคราะห์ ตามหลักบาลีว่า ทุกฺเชน ขมิตพฺพนฺติ = ทุกข์ ทุกข์ แปลว่า ธรรมชาติใด อันบุคคล พึงทนได้โดยยาก ธรรมชาติ นั้นชื่อว่าทุกข์(สิ่งอันบุคคลพึงทนได้โดยยาก)^{๕๐}

ในคัมภีร์เนตติปกรณ์ได้ขยายเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสว่าทุกข์เป็นภัยใหญ่ในโลกไว้ว่า ทุกข์ ๒ ประการคือ ทุกข์กาย (ทุกข์) กับทุกข์ใจ (โทมนัส) นั้น ความจริงเหล่าสัตว์ย่อมสะดุ้งกลัวทุกข์ ภัยที่เสมอเหมือนหรือยิ่งกว่าทุกข์นั้นไม่มีเลย ทุกข์ทั้ง ๓ ประเภท ได้แก่ ทุกขทุกข์ (ทุกข์แท้, ทุกขเวทนา) สังขารทุกข์ (ทุกข์ประจำสังขาร) และวิปริณามทุกข์ (ทุกข์แปรปรวน, สุขเวทนา) นั้น สัตว์โลก (คือรูปาวจรพรหม) พ้นทุกขทุกข์และวิปริณามทุกข์ในที่บางแห่งเฉพาะในกาลบางครั้ง เพราะเหล่าพรหมมีอาพาธน้อยบ้างและอายุยืนยาวบ้าง และพระอรหันต์แบบอนุภาติเสสนิพพานไม่เหลือชั้นธัญญะจึงจะเป็นผู้พ้นจากสังขารทุกข์เพราะเป็นทุกข์ประจำของชาวโลก ทุกขทุกข์ หรือทุกข์แท้ นั้น เกิดขึ้นจากความพยายามของตนเองบ้าง เช่น อดอาหาร อดน้ำ หรือนั่งนานเกินพอดี หรืออาจเกิดจากความพยายามของผู้อื่น เช่น ถูกผู้อื่นทำร้ายด้วยทางกายหรือวาจา เป็นต้น วิปริณามทุกข์ไม่เกิดกับรูปพรหมเนื่องจากเป็นผู้เจริญอุเบกขาสมบัติ (องค์ฌานคือ อุเบกขาและเอกัคคตา) เพราะเหล่าสัตว์โลกเป็นผู้รักสุขเกลียดทุกข์ ต้องการจะให้ตนเที่ยง เป็นสุข บังคับบัญชาได้ และสวยงามตลอดไป ด้วยเหตุนี้ทุกข์จึงเป็นภัยใหญ่ของเหล่าสัตว์โลก^{๕๑}

^{๕๙} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แพรวแอนดริโฮม จำกัด, ๒๕๖๐), หน้า ๗๕.

^{๕๐} พระอัครควังสเถระ, พระมหานิมิต ฌมมสาโร ป.ธ. ๙ นายจรรุญ ธรรมดา แปล, สัททนีติธาตุมาลา คัมภีร์บาลิมหาไวยากรณ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๖), หน้า ๒๖.

^{๕๑} มหาภักจายนะ, เนตติปกรณ์ คัมภีร์เนนะแนวพระพุทธพจน์, พระคันธสราวิวงศ์ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๐), หน้า ๑๐๒-๑๐๓.

๒.๓ ประเภทของทุกข์

ทุกข์ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทมีหลายประเภท โดยสามารถอธิบายเป็นหมวดหมู่ได้ดังนี้

๑. ทุกข์ ๑ คือทุกข์โดยสรุพบีประเภทเดียว คือทุกข์เพราะยึดมั่นในอุปาทานชั้น ๕ ดังปรากฏในอัมมจักกัปปวัตตนสูตรว่า “...โดยย่ออุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์...”^{๕๒} พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถาแก่สามีของสาวน้อยในตระกูลหนึ่งว่า ทุกข์เสมอด้วยเบญจขันธ์ไม่มี สุข(อื่น)ยิ่งกว่าความสงบไม่มี^{๕๓} และอรรถกถาจารย์ได้อธิบายว่า คำว่าเสมอด้วยขันธ์ทั้งหลายอธิบายว่า ชื่อว่าทุกข์อย่างอื่นเหมือนอย่างขันธ์ทั้งหลายที่บุคคลบริหารอยู่เป็นทุกข์ ย่อมไม่มี^{๕๔}

๒. ทุกข์ ๒ คือทุกข์แบ่งเป็น ๒ ประเภท ได้แก่

๒.๑ ทุกข์ทางกาย (กายิกทุกข์) หมายถึง ความทุกข์ที่เกิดขึ้นในส่วนต่าง ๆ ของร่างกายมนุษย์หรือสัตว์ที่มีจิตใจครอง เช่น เจ็บขา เจ็บมือ ปวดหัว เป็นต้น

๒.๒ ทุกข์ทางใจ (เจตสิกทุกข์) หมายถึง ความทุกข์ที่เกิดขึ้นในจิตใจของมนุษย์และสัตว์ที่มีจิตใจครอง โดยทุกข์ทางใจนี้มีได้หลายอย่างเช่น โสกะ ปริเทวะ อุปายาส ความประสพกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักที่พอใจ ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักที่พอใจ มีความปรารถนาสิ่งใดแล้วไม่ได้สิ่งนั้น และความยึดมั่นถือมั่น ซึ่งเป็นทุกข์ทางใจที่มีความสำคัญเทียบเท่ากับโหมนัส

๓. ทุกข์ ๓ คือทุกข์แบ่งเป็น ๓ ประเภท ได้แก่

๓.๑ ทุกข์ทุกขตา ความเป็นทุกข์เพราะทุกข์กาย

๓.๒ สังขารทุกขตา ความเป็นทุกข์เพราะสังขาร

๓.๓ วิปริณามทุกขตา ความเป็นทุกข์เพราะความแปรปรวน

๔. ทุกข์ ๘ คือทุกข์แบ่งออกเป็น ๘ ประเภท ได้แก่

๔.๑ ขาติทุกข์ คือความเกิดเป็นทุกข์

ขาติไม่เป็นทุกข์ด้วยตัวเอง แต่พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งให้ทุกข์ทั้งหมดเกิด คือทุกข์ที่เป็นไปในอบาย เช่นที่พระพุทธเจ้าทรงอุปมาในพาลปณิตสูตร เป็นต้น

๔.๒ ชราทุกข์ คือความแก่เป็นทุกข์ ชราที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้มีหลายประการ ได้แก่

๔.๒.๑ ปากฐชรา คือ ชราปรากฏ ความแก่ในรูปธรรมทั้งหลาย (รูปขันธ์) ชรามิใช่สิ่งที่พึงรู้แจ้งด้วยตา แต่รู้ได้ด้วยปัญญา^{๕๕}

^{๕๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓.

^{๕๓} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๐๒/๙๕.

^{๕๔} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๒๐๒/๒๔๘.

^{๕๕} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๙๑/๓๓๐.

๔.๒.๒ ปฏิถันนชรา คือ ชราปกปิด ความแก่นในรูปธรรมทั้งหลาย (นามขันธ) เพราะไม่แสดงความวิการเช่นนั้นให้เห็น

ชรา นี้ มีอีก ๒ อย่าง คือ

๑. อวิจิชรา ชราไม่มีร่องรอย เช่น ความคร่ำคร่า ของแก้วมณี ทอง เงิน แก้ว ประพาฬ ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ เป็นต้น

๒. สวิจิชรา คือ ชราที่มีร่องรอย ด้วยอำนาจแห่งอุปาทินนรูปและอนุปาทินนรูป

ชรา นี้ไม่เป็นทุกข์ด้วยตัวเอง แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เป็นทุกข์ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งของทุกข์ทางกาย และทุกข์ทางใจคือโทมนัส.

๔.๓ พยาธิทุกข์ คือความเจ็บไข้เป็นทุกข์ เป็นทุกข์อันสืบเนื่องมาจากโรคเพราะร่างกายได้รับเชื้อโรคบ้าง เพราะอวัยวะเองพิการไป เช่น ต่อมพิการเป็นต้นบ้าง โรคเป็นสภาพเสียดแทงให้เจ็บปวดลำบาก ให้ทุกข์ร้อนหมดเปลืองทรัพย์สิ้น ทำลายความสามารถบั่นทอนพลังกาย พลังใจ และบั่นทอนอายุให้สั้น ในอรรถกถาทุกขสัจจนิตเทศ กล่าวไว้ว่า แม้เมื่อควรจะกล่าวพยาธิทุกข์ไว้ในลำดับแห่งชราทุกข์ แต่พึงทราบที่ท่านมิได้กล่าวไว้เพราะถือว่าเป็นทุกข์ทางกายนั่นเอง^{๕๖} โดยพยาธิทุกข์นั้นเป็นทุกข์ไม่แน่นอนตายตัว คือหลายคนมี แต่บางคนก็อาจไม่มี พยาธิทุกข์ยังมีความสัมพันธ์กับโสกะ ซึ่งเป็นทุกข์ทางใจด้วยตั้งในอรรถกถาทุกขสัจจนิตเทศกล่าวไว้ว่า ความโศกย่อมนำมาซึ่งพยาธิชรา มรณะและการทำลาย แม้ทุกข์หลายอย่าง เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ความโศกเป็นทุกข์^{๕๗}

๔.๔ มรณทุกข์ คือความตายเป็นทุกข์ ยามจะสิ้นชีพ หากเคยทำชั่วไว้ นิमितแห่งนรกย่อมปรากฏ ทุกข์ทางกายก็อาจมีมาก ร่างกายก็พากันหยุดทำหน้าที่ ไม่สามารถแก้ไขอะไรได้ แม้มีคนรักหรือของเป็นที่รักก็เป็นอันต้องพลัดพรากจากไป แต่โดยปรมาตม คือ ชันธ ๕ แล้ว ไม่มีสัตว์บุคคลที่ตายเลย แต่เมื่อขันธทั้งหลายกำลังแตกออก ย่อมมิไฉนว่าตาย

ความตายแบ่งออกเป็น ๓ อย่าง คือ

๔.๔.๑ ขณิกมรณะ คือ ตายทุกขณะ หมายถึง ความแตกแห่งรูปธรรมและอรูปธรรมในประวัติศาสตร์

๔.๔.๒ สมมติมรณะ คือ ตายโดยสมมติ เช่น นาย ก. ตาย

๔.๔.๓ สมุจเฉทมรณะ คือ การทำกาละของพระชินสพ (พระอรหันต์) ไม่มีปฏิสนธิ คือไม่กลับมาเกิดใหม่

มรณะไม่ได้เป็นทุกข์ด้วยตัวเอง แต่พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นทุกข์เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เพราะเวทนามีในสรีระในที่สุดแห่งความตาย โทมนัส (ความทุกข์ใจ) ย่อมเกิดขึ้น

๔.๕ อัปปิเยหิสัมปโยคทุกข์ คือ การประสบคนหรือสิ่งซึ่งไม่เป็นที่รักที่พอใจ เช่น ต้องพบหรือเกี่ยวข้องกับคนที่ไม่ชอบหรือมีความชิงชังในบุคคลนั้น

^{๕๖} พุ.ป.อ. (ไทย) ๑/๓๒-๓๓/๒๐๕.

^{๕๗} พุ.ป.อ. (ไทย) ๑/๓๒-๓๓/๒๐๖.

๔.๖ ปิเยหิริปปโยคทุกข์ คือ การพลัดพรากจากคนหรือสิ่งอันเป็นที่รักที่พอใจ เช่น พลัดพรากจากคนรัก จากญาติ หรือสูญเสียทรัพย์สิน เป็นต้น

๔.๗ ยัมปิฉันนลภตัตัมปีทุกข์ หรือ อิจฉิตาลาภทุกข์^{๕๘} คือ การไม่ได้สิ่งที่ปรารถนา คือเมื่อมีคามปรารถนาสิ่งใดแล้วได้สิ่งนั้นก็เป็ทุกข์

๔.๘ โดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ คือรูปอุปาทานชั้น (กองรูปที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน) เวทูปาทานชั้น (กองเวทนาที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน) สัญญาอุปาทานชั้น (กองสัญญาที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน) สังขารอุปาทานชั้น (กองสังขารที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน) และวิญญาณอุปาทานชั้น (กองวิญญาณที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน) เหล่านี้เรียกว่าโดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์^{๕๙}

๕. ทุกข์ ๑๐ คือทุกข์แบ่งออกเป็น ๑๐ ประเภท ได้แก่

๕.๑ สภาวทุกข์ ทุกข์ประจำสังขาร คือ เกิด แก่ เจ็บ และตาย

๕.๒ ปกิณณทุกข์ ทุกข์จร คือ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส

๕.๓ นิพัตถทุกข์ ทุกข์เนื่องนิตย คือ หนาว ร้อน หิว กระจาย ปวดอุจจาระ - ปัสสาวะ

๕.๔ พยาธิทุกข์ ทุกข์เพราะโรคต่างๆ

๕.๕ สันตাপทุกข์ ทุกข์เกิดจากกิเลส คือ โลก โกรธ และหลง

๕.๖ วิปากทุกข์ ทุกข์เกิดจากกรรมเก่าตามมาให้ผล ทุกข์ที่เป็นผลของกรรมชั่ว เช่น ถูกลงอาชญาได้รับความทุกข์หรือตกอบาย หรือเกิดวิปฏิสารคือ เตือดร้อนใจ^{๖๐}

๕.๗ สหคตทุกข์ (วิปริณามทุกข์) ทุกข์เกิดจากโลกธรรม ๘ ในทุติยโลกธัมมสูตรพระผู้มีพระภาคทรงแสดงถึงโลกธรรม ๘ ที่มีความสัมพันธ์กับทุกข์ว่า โลกธรรม ๘ ประการ ได้แก่ มีลาภ เสื่อมลาภ มียศ เสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ มีสุข มีทุกข์ ปุถุชนไม่รู้ชัดตามความเป็นจริง ว่า โลกธรรม ทั้ง ๘ เกิดขึ้นแก่เรา แต่โลกธรรมทั้ง ๘ เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา โลกธรรม ๘ ย่อมครอบงำจิตใจ ทั้งความเกิดขึ้นและความเสื่อม ย่อมเกิดความยินดียินร้ายเมื่อประกอบด้วยความยินดีและความยินร้ายอย่างนี้ ย่อมไม่พ้นจากชาติ (ความเกิด) ชรา (ความแก่) มรณะ (ความตาย) โสกะ (ความโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำคราญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) อุปายาส (ความคับ แค้นใจ) จึงกล่าวได้ว่าไม่หลุดพ้นจากทุกข์^{๖๑}

^{๕๘} พระพุทธโฆสะ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๘๔๕.

^{๕๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๒/๑๖๖.

^{๖๐} พระพรหมคุณาภรณ์, **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม, ๒๕๕๖), หน้า ๓๗๖.

^{๖๑} อง.อภฺจก. (ไทย) ๒๓/๖/๒๐๔-๒๐๖.

๕.๘ อาหารปริเยณฺฐิทุกฺขํ ทุกฺขํเกิดจากการหาอาหาร ในสัตว์หรือสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย การดิ้นรนหาอาหารเพื่อความอยู่รอดก็ตาม หรือในมนุษย์ที่เรียกว่าการประกอบอาชีพก็ตาม การพบกับความยากลำบากเพื่อดำรงชีพก็ถือว่าเป็นทุกประเภทหนึ่งซึ่งมีความสัมพันธ์ทั้งทางกายและทางใจ เช่นในสัตว์มีการเบียดเบียนสัตว์ที่ด้อยกว่าเพื่อเป็นอาหารบ้าง หรือแม้แต่การแย่งอาหารชนิดเดียวกัน ก่อให้เกิดทุกฺขํเป็นต้น ส่วนในมนุษย์นั้น การประกอบอาชีพต่าง ๆ ไม่ว่าจะ เป็นกรรมกร ตำรวจ ทหาร ข้าราชการ พ่อค้าวานิช ครู อาจารย์ อุปลรรค ทั้งความลำบากด้านกายและใจไปคนละอย่าง ต่างๆ กัน จึงรวมเรียกว่า ทุกฺขํจากการประกอบอาชีพ (อาชีวะทุกฺขํ)

๕.๙ วิวาหมุลกทุกฺขํ ทุกฺขํเกิดจากการทะเลาะวิวาท ในวิวาหมุลสูตร พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสสมุทเหตุแห่งวิวาทไว้ ๖ ประการ ได้แก่ การเป็นผู้มักโกรธ เป็นผู้ลบหลู่ ตีเสมอ เป็นผู้ริษยา มีความตระหนี่ เป็นผู้โอ้อวด มีมายา เป็นผู้มีความปรารถนาชั่วเป็นมิถิยา เป็นผู้มียึดมั่นทิฐิของตน มีความถือมั่น สละสิ่งที่ตนยึดมั่นได้ยาก เมื่อภิกษุในพระพุทธศาสนาลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๖ ประการแล้ว ย่อมไม่มีความเคารพยำเกรงในรัตนะทั้ง ๓ คือ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ และไม่ทำสิกขาให้บริบูรณ์ ย่อมก่อการวิวาทให้เกิดขึ้นในสงฆ์ ซึ่งไม่เกื้อกูลและไม่ใช้สุขแก่คนหมู่มาก ทั้ง เทวดาและมนุษย์

๕.๑๐ ทุกฺขณฺธํ คือ กองทุกฺขํต่าง ๆ ซึ่งเป็นปัญหาแก่มนุษย์ที่กามเป็นเหตุ ได้แก่ ความลำบากตรากตรำเดือดร้อน จนเสียชีวิตเนื่องจากการหาเลี้ยงชีพ หรือความเสียใจที่พยายามประกอบอาชีพแล้วโศกเศร้าไม่สำเร็จผล หรือเมื่อได้ผลจากการประกอบอาชีพแล้วต้องทุกฺขํจากการคอย อารักขา หรือเสียใจเมื่อสูญเสียทรัพย์ หรือการทะเลาะวิวาทแก่งแย่ง การทำสงครามซึ่งเป็นเหตุให้คนล้มตายทั้งสองฝ่ายหรือแม้จะเป็นการรุกรานเพียงฝ่ายเดียว หรือถูกลงอาชญาลงโทษเพราะกระทำทุจริตเป็นเหตุให้เดือดร้อนหรือล้มตาย หรือการได้รับทุกฺขํในอบายภูมิที่เกิดจากการประพลตีผิดทาง กาย วาจา ใจ^{๖๒}

๖. ทุกฺขํ ๑๒ คือทุกฺขํตามหลักปฏิจจสมุปบาท มี ๑๒ ประการ ได้แก่

๖.๑ อวิชชา คือ ความไม่รู้ตามความเป็นจริง การไม่ใช่ปัญญา ความไม่รู้ในทุกฺขํ ความไม่รู้ในทุกฺขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกฺขนิโรธ ความไม่รู้ในทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา นอกจากนี้วิชชายังมี อีก ๔ ประการ คือ ไม่รู้ในส่วนอดีต ไม่รู้ส่วนอนาคต ไม่รู้ทั้งส่วนอดีตทั้งส่วนอนาคต ไม่รู้ในธรรมทั้งหลาย ที่อาศัยกันจึงเกิดมีขึ้นตามหลักอิทัปปัจจยตา^{๖๓} โดยปรมาตถธรรมแล้ว อวิชชา กับ โมหะ เป็นสภาพธรรมที่ไม่รู้ว่าโดยองค์ธรรมได้แก่โมหเจตสิกซึ่งเป็นสภาพธรรมที่เกิดกับอกุศลจิตทุกประเภท ว่าโดยศัพท์ โมหะ มาจาก มุห ธาตุ เป็นไปในอรรถว่า หลง, เหลา แปลง อุ ที่ มุ เป็น โอ สำเร็จรูป เป็น โมหะ (ความหลง, ความเหลา) ส่วน อวิชชา มาจาก น บพหน้า แปลว่า ไม่ (แปลง น เป็น อ) + วิท ธาตุ เป็นไปในอรรถว่า รู้ + ญย ปัจจัย + อา ลบ ญ แล้วแปลง ทฺย เป็น ช แล้วซ้อน ช สำเร็จรูป เป็น อวิชชา (ความไม่รู้)

^{๖๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๖๓-๑๗๔/๑๖๕-๑๗๖.

^{๖๓} พระพรหมคุณาภรณ์, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๕๘.

อริชชา เป็นทุกขสังข เกิดพร้อมกับทุกขสังขจะ กระทำทุกขสังขให้เป็นอารมณ์ได้ และยังปกปิดไม่ให้เห็นทุกขสังขด้วย โมหะหรืออริชชาเป็นมูลเหตุให้เกิดอกุศลจิตจัดเป็นสังขะที่ ๑ คือเป็นทุกขอริยสังข อันเป็นธรรมที่ควรรู้ โมหะนั้นั้นเกิดพร้อมกับโลภะ (ตัณหา: ทุกขสมุทัย) หรือโทสะ โดยมีโลภะ หรือโทสะ เป็นตัวนำ โมหะเป็นตัวสนับสนุน เมื่อไม่มีโลภะตัวนำแล้ว โมหะที่เป็นตัวสนับสนุนก็จะไม่มี เพราะไม่มีสิ่งที่จะสนับสนุน สำหรับโหมะที่เกิดพร้อมกับบิวิจิจจณา และโหมะที่เกิดพร้อมกับอุทธีจจะนั้น เมื่อประหารโลภะได้ ก็ย่อมรู้แจ้งในอริยสังขทั้ง ๔ เมื่อแจ้งในอริยสังขแล้ว ย่อมหมดความสงสัยหมดความฟุ้งซ่าน และเมื่อไม่มีความสงสัยและความฟุ้งซ่าน ก็คือไม่มีโหมะ ดังนั้น การประหารโลภะที่เป็นตัวสมุทัยได้แล้ว โทสะ และ โหมะ ก็หมดไปด้วยในตัว ไม่ต้องทำการประหารโทสะโหมะเป็นพิเศษเป็นการใหญ่เหมือนโลภะแต่อย่างใด

๖.๒ สังขาร คือ สภาพที่ปรุงแต่ง หรือธรรมที่มีเจตนาเป็นประธานปรุงแต่งผลแห่งการกระทำ หรือเจตนาที่เป็นตัวการในการทำกรรม^{๖๔} ซึ่งสังขารที่มีอริชชาเป็นปัจจัยตามกระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาทนั้นมี ๒ นัย ได้แก่

๖.๒.๑ สังขาร ๓ ได้แก่

๑) ปุณฺณภูมิสังขาร คือ กุศลเจตนา เป็นกามาวจรและรูปาวจร สำเร็จด้วยทาน, ศีล และภาวนา

๒) อปุณฺณภูมิสังขาร คือ อกุศลเจตนาเป็นกามาวจร

๓) อาเนญชาภูมิสังขาร คือ กุศลเจตนาเป็นรูปาวจร

๖.๒.๒ สังขาร ๓ อีกประการหนึ่ง ได้แก่

๑) กายสังขาร คือ กายสังขเจตนา เจตนาหรือความจงใจที่เป็นไปในทางกาย เป็นสิ่งที่กายปรุงแต่งให้เกิด ในอรรถกถาทุติยกามภูตฺตฺร กล่าววว่า เจตนา ๒๐ ที่เป็นกุศลและอกุศล คือ กามาวจรกุศลเจตนา ๘ ดวง ที่เกิดขึ้นแล้วให้ถึงการยึด การถือ การปล่อย การไหวในกายทวาร, อกุศลเจตนา ๑๒ ดวง หรือลมหายใจเข้าและลมหายใจออก เรียกว่า กายสังขาร^{๖๕}

๒) วจิตสังขาร คือ วจิตสังขเจตนา เจตนาหรือความจงใจที่เป็นไปในทางวาจา เจตนา ๒๐ ดวง หรือวิตกวิจารณ์ ก็เรียกว่า วจิตสังขาร

๓) จิตตสังขาร คือ มโนสังขเจตนาเจตนาหรือความจงใจที่เป็นไปในทางใจ^{๖๖} เจตนา ๒๙ ดวงที่เป็นกุศลและอกุศลที่ยังไม่ถึงการไหวในกายทวารและวจีทวาร หรือสัญญาและเวทนา ก็เรียกว่าจิตตสังขาร

โดยปรมาตธรรมแล้ว สังขารในปฏิจจสมุปบาทนี้หมายถึงเจตนาเจตสิก ซึ่งเจตนาเจตสิกนี้ประกอบกับจิตทุกดวง

^{๖๔} พระพรหมคุณาภรณ์, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๐๕.

^{๖๕} ส.สพ.อ. (ไทย) ๓/๓๔๘/๒๐๐.

^{๖๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๖/๒๑๙.

๖.๓ วิญญาณ คือ ความรู้ต่อสิ่งที่ถูกรับรู้ คือการเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รับรส สัมผัส รู้เรื่องในใจ จิตหรือวิญญาณถูกปรุงแต่งให้มีคุณสมบัติเฉพาะขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อตาย พลังแห่งสังขารคือกรรมที่ปรุงแต่งทำให้ปฏิสนธิขึ้นในภพ และระดับชีวิตที่เหมาะสมกัน คือถือกำเนิดจากนั้น

๖.๔ นามรูป คือนามธรรมและรูปธรรม ชีวิตทั้งกายและใจ โดยรูปธรรมได้แก่ มหาภูตรูป ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม และอุปาทายรูป คือ รูปที่อาศัยมหาภูตรูป อีก ๒๔ ส่วน นามธรรม ได้แก่ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ ในวิภังคสูตรกล่าวว่ นามธรรม ได้แก่ เวทนา (ความเสวยอารมณ์) สัญญา(ความจำได้หมายรู้) เจตนา(ความตั้งใจ) ผัสสะ(ความกระทบ หรือสัมผัส) และมนสิการ(ความกระทำไว้ในใจ)^{๖๗}

๖.๕ สฬายตนะ คือ อายตนะทั้ง ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เมื่อนามรูปปรากฏก่อรูปเป็นชีวิตแล้ว เพื่อจะสนองความต้องการของตัวตน และพร้อมโต้ตอบกับโลกภายนอก จึงเกิดอายตนะทั้ง ๖ คือประสาท ตา หู จมูก ลิ้น กาย และเครื่องรับรู้อารมณ์ภายในคือใจ

๖.๖ ผัสสะ คือ สัมผัส การกระทบ การถูกต้องทำให้เกิดความรู้สึก ผัสสะ เป็น ความประจวบกันแห่งสามสิ่ง คือ อายตนะภายในได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กับอารมณ์หรือสิ่งที่ถูกรับรู้ (อายตนะภายนอก) ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ และวิญญาณ ซึ่งมี ๖ อย่าง ได้แก่

๖.๖.๑ จักขุสัมผัส หมายถึง สัมผัสทางตา คือ ตา+รูป+จักขุวิญญาณ

๖.๖.๒ โสตสัมผัส หมายถึง สัมผัสทางหู คือ หู+เสียง+โสตวิญญาณ

๖.๖.๓ ฆานสัมผัส หมายถึง สัมผัสทางจมูก คือ จมูก+กลิ่น+ฆานวิญญาณ

๖.๖.๔ ชิวหาสัมผัส หมายถึง สัมผัสทางลิ้น คือ ลิ้น+รส+ชิวหาวิญญาณ

๖.๖.๕ กายสัมผัส หมายถึง สัมผัสทางกาย คือ กาย+โผฏฐัพพะ(เช่น เย็น ร้อน อ่อน แห้ง)+กายวิญญาณ

๖.๖.๖ มโนสัมผัส หมายถึง สัมผัสทางใจ คือ ใจ+ธรรมารมณ์(สิ่งที่ใจนึกคิด)+มโนวิญญาณ

ในคัมภีร์พระอภิธรรม มีการกล่าวถึงผัสสะ ในลักษณะที่เป็นเจตสิก(คือ ธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด) เรียกว่า ผัสสะเจตสิก เป็นธรรมชาติที่กระทบถูกต้องอารมณ์

๖.๗ เวทนา คือ ความเสวยอารมณ์ เป็นสุข เป็นทุกข์ หรือรู้สึกเฉยๆ ซึ่งมีความสัมพันธ์กับผัสสะ คือ

จักขุสัมผัสสชาเวทนา คือ เวทนาที่เกิดจากจักขุสัมผัส

โสตสัมผัสสชาเวทนา คือ เวทนาที่เกิดจากโสตสัมผัส

ฆานสัมผัสสชาเวทนา คือ เวทนาที่เกิดจากฆานสัมผัส

^{๖๗} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๗.

ชีวหาสัมผัสสชาเวทนา คือ เวทนาที่เกิดจากชีวหาสัมผัส

กายสัมผัสสชาเวทนา คือ เวทนาที่เกิดจากกายสัมผัส

มโนสัมผัสสชาเวทนา คือ เวทนาที่เกิดจากมโนสัมผัส

เวทนานั้นยังสามารถแยกออกเป็น ๕ คือ สุข (สุขทางกาย) โสมนัส (สุขทางใจ) ทุกข์ (ทุกข์ทางกาย) โทมนัส (ทุกข์ทางใจ) และอุเบกขา (เฉยๆ: อทุกขมสุข)

๖.๘ ตัณหา คือ ความทะยานอยาก มีวจนัตถะว่า วตฺถุกามํ ปริตฺตสฺสตีติ ตณฺหา
 ธรรมชาติโดยอมตติใจในวตฺถุกาม เหตุนี้ ธรรมชาตินี้ ชื่อว่า ตัณหา

ตัณหา มี ๖ ประการ คือ

๑. รูปตัณหา	ความทะยานอยากได้รูป
๒. สัทตตัณหา	ความทะยานอยากได้เสียง
๓. คันธตัณหา	ความทะยานอยากได้กลิ่น
๔. รสตัณหา	ความทะยานอยากได้รส
๕. โผฏฐัพพตัณหา	ความทะยานอยากได้โผฏฐัพพะ
๖. ัมมตัณหา	ความทะยานอยากได้ธรรมารมณ์

อนึ่ง ที่ว่าตัณหามี ๑๐๘ นั้น เพราะในรูปตัณหามี ตัณหา ๓ รวมอยู่ด้วย ได้แก่ กามตัณหา ภาวตัณหา วิภวตัณหา ที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน จึงรวมเป็น ๑๘ เป็นไปทั้งในรูปเป็นต้น ทั้งภายในทั้งรูปภายนอก จึงรวมเป็น ๓๖ ในอดีต ๓๖ ในอนาคต ๓๖ และปัจจุบัน ๓๖ จึงรวมเป็น ๑๐๘ แต่เมื่อย่ออีก เหลือเพียง ๖ มีรูปตัณหาเป็นต้น หรือเมื่อย่อลงอีก เหลือเพียง ๓ เท่านั้น ได้แก่ กามตัณหาเป็นต้น

๖.๙ อุปาทาน อุปาทาน หมายถึง ความยึดมั่น มีวจนัตถะว่า ภูส อาทิยนฺติ อมุ จ คาทคยฺหนฺตีติ อุปาทานานิ ธรรมเหล่าใดถืออย่างแรงกล้า คือถือไว้ไม่ปล่อย ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า อุปาทาน

อีกนัยหนึ่ง อุปาทิยนฺตีติ = อุปาทานานิ ธรรมเหล่าใดเข้าไปยึดมั่น ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อุปาทาน ได้แก่ ตัณหา และทิวฏฐัพพที่มีกำลังมาก

อุปาทาน มี ๔ ประการ คือ

๑) กามอุปาทาน	ความยึดมั่นในกาม
๒) ทิวฏฐูปาทาน	ความยึดมั่นในทิวฏฐัพพ
๓) สีสัพพตูปาทาน	ความยึดมั่นในศีลพรต
๔) อัตตวาทูปาทาน	ความยึดมั่นในวาทะว่ามีอัตตา

ความยึดมั่นทั้ง ๔ นี้ เป็นความยึดมั่นคง แข็งแรง รุนแรงยิ่ง ตามลำดับของการเกิด ความยึดมั่นตนเกิดก่อน ตามมาด้วยยึดมั่นทิฏฐิ แต่นั่นจึงแยกมาเป็นยึดมั่นศีลพรต และยึดมั่นกาม ตามลำดับ แต่โดยการเกิดแท้จริงแล้วมีเพียงอย่างเดียว คือเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ในคำว่า ตณฺหา- ปรจุยา อุปาทานํ เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี แต่ลำดับการละนั้น ละทิฏฐิ ศีลพรต และละตัวตนได้ก่อน เพราะเป็นโทษที่ถูกกำจัดโดยโสตาปัตติมรรค ส่วนกามุปาทานนั้น เป็นโทษอัน อรหัตตมรรคพึงกำจัดตามลำดับตั้งแต่กามุปาทานถึงอิตถวาหุอุปาทาน เพราะในทางอภิธรรมนั้น กามุปาทานประกอบด้วยจิต ๘ ดวง นอกนั้นประกอบด้วยจิต ๔ ดวง ตัวอย่างเช่น คนพอใจในกาม เพลิดเพลินยินดี ทำการรื่นเริงใหญ่ จนเป็นเหตุยึดมั่นอุปาทานที่เหลือนั้น

๖.๑๐ ภพ ภพ มีวจนัตถะว่า ภวติ เอตสฺมาติ = ภโว ผลย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยกรรมนั้น ฉะนั้น กรรมที่เป็นเหตุของผลนั้นชื่อว่า ภพ

ภพ มี ๒ อย่าง กัมมภพ การปรุงแต่งที่ทำให้ผลเกิดขึ้น ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ โลภีย- กุศลเจตนา ๑๗ รวมเจตนา ๒๙ อุปัตติภพ ผลที่เกิดขึ้นในภพนั้นๆ โดยอาศัย กัมมภพ ได้แก่ โลภีย- วิปากจิต ๓๒ เจตสิก ๓๕ กัมมชรูป ๒๐

เมื่อว่าโดยบุคคลาธิฐานแล้ว กัมมภพ ได้แก่การกระทำด้วย กาย วาจา ใจ ในสิ่งที่ดี และไม่ดีของบุคคลทั่วไป (ยกเว้นพระอรหันต์)

อุปัตติภพ ได้แก่ สัตว์ทั้งหลายที่อยู่ใน ๓๑ ภูมิ พร้อมทั้งการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การสัมผัส การนอนหลับ

ภพ มี ๓ ประการ คือ

- ๑) กามภพ ภพที่เป็นกามาวจร
- ๒) รูปภพ ภพที่เป็นรูปาวจร
- ๓) อรูปภพ ภพที่เป็นอรูปาวจร

อีกประการหนึ่ง ภพ แปลว่า ความเป็น(ขึ้น) ความมี(ขึ้น) แบ่งเป็น ๒ คือ กรรมภพ ภพคือกรรม อุปัตติภพ ภพคืออุปัติ ความอุปัติจัดเป็นภพ เพราะอุปัติขึ้น กรรมภพ จัดเป็นผลโวหาร (กล่าวถึงความเกิดขึ้นแห่งผล) เป็นเหตุแห่งภพ ตัวอย่างเช่น ความเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นเหตุแห่งความสุข

ในภพ ๒ ประเภทนี้ อุปัตติภพ มี ๙ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ (มีความหมายตามที่กล่าวไว้แล้ว) สัญญาภพ ภพที่มีสัญญา อสัญญาภพ ภพที่ไม่มีสัญญา เนวสัญญานาสัญญาภพ ภพที่มีสัญญาก็ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เอกโวการภพ ภพที่มีชั้นเดียว จตุโวการภพ ภพที่มี ๔ ชั้น และปัญจโวการภพ ภพที่มี ๕ ชั้น (ชั้น ๕) แต่เมื่อย่อกรวมเป็น ๓ เท่านั้น และถ้าย่อให้เหลือลงหนึ่งก็ได้ในคำแห่งเอกพจน์ว่า ภโว ภพมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ได้ในคำว่า อุปาทานปรจุยา ภโว เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี

๖.๑๑ ชาติ คือ การเกิด มีวจนัตถะว่า ชนน = ชาติ การเกิดขึ้นของชั้น ๕ ชื่อว่า ชาติ ได้แก่ปฏิสนธิจิต ๑๙ เจตสิก ๓๕ กัมมชกฺลาป ๓,๗,๘ ที่เกิดขึ้นในปฏิสนธิกาล (อุปาทกขณะ) หมายถึง ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ความบังเกิดเฉพาะ ความบังเกิดขึ้นเฉพาะความปรากฏแห่ง ชั้น ๕ ความได้อายตนะในหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ ชื่อว่าความเกิดกรรมภพ เป็นปัจจัยแห่งชาติ อย่างเดียว ส่วนอุปตติภพไม่ได้เป็นปัจจัยแห่งชาติ เพราะความอุปตติในภพหนึ่งๆ เป็นชาติ (คือความเกิด) เช่นความอุปตติของเทวดา ชื่อว่า ความเกิด ความอุปตติของสัตว์นรก ชื่อว่า ความเกิดดังนี้ เป็นต้น

ความที่สัตว์ผู้เกิดนั้น แม้จะมีความเสมอกันทางกรรมพันธุ์ (เลือดทางมารดาบิดา) ก็ตาม แต่รูปร่างหน้าตาเด็กผู้เกิดมาแล้วจะไม่เหมือนกัน แม้กระทั่งจะเป็นคู่แฝดกันก็ตาม จะไม่เหมือนกัน ข้อนี้เป็นส่วนแห่งกรรมภพ สมกับพระพุทธพจน์ที่ว่า กรรม ย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายเพราะความที่มี กรรมเลวและประณีตต่างกัน

๖.๑๒ ชรามรณะ ชรามรณะ หมายถึง ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีพินหลุด ความมีผมหงอกความมีหนังเหี่ยวแห้ง ความเสื่อมอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่า สัตว์นั้นๆ นี้เรียกว่า ชรา ความจืด ความเคลื่อนไหว ความทำลายไป ความหายไป ความตายกล่าวคือ มฤตยู การทำกาลละ ความแตกแห่งชั้นความทอดทิ้งร่างกาย ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ของเหล่าสัตว์ นั้นๆ จากหมู่สัตว์นั้นๆ นี้เรียกว่า มรณะ

อนึ่ง ชรามรณะมี เพราะชาติเป็นปัจจัย (เป็นเหตุ) ถ้าชาติไม่มี ชรามรณะก็จะไม่มีตามมา แต่นั้นธรรมอื่นๆ มีความโสภเป็นต้นก็มี ความโสภเป็นต้นนี้เกิดแก่คนเขลา ผู้ไม่รู้แจ้งพระธรรม เหตุนั้น จึงหมუნวนไปหาอวิชชาตามเดิม ส่วนธรรมมี โสภะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เป็นทุกข์ที่ไม่เกิด ทั่วไป คือเกิดเฉพาะแก่บุคคลแต่ละประเภทต่างกัน ดังอธิบายไว้แล้วในเบื้องต้น ผู้วิจัยจึงขอขยายถึง ความสัมพันธ์ของทุกข์มีโสภะเป็นต้นกับหลักปรมาตมธรรมดังนี้

๑) โสภะ ความเศร้าโศก ชื่อว่า โสภะ ได้แก่ โทมนัสเวทนาที่ประกอบกับ โทสมูลจิต ๒ ซึ่ง เกิดจากพยสนะ ๕ อย่าง ได้แก่

๑) ญาติพยสนะ	ความฉิบหายแห่งญาติ
๒) โภคพยสนะ	ความฉิบหายแห่งโภคะ
๓) โรคพยสนะ	ความฉิบหายเพราะโรค
๔) สีสพยสนะ	ความฉิบหายแห่งศีล
๕) ทิฏฐิพยสนะ	ความฉิบหายแห่งทิฐิ ^{๖๘}

๒) ปริเทวะ การร้องไห้รำพัน ชื่อว่า ปริเทวะ ได้แก่ จิตตชวิปปลาสสัททะ ที่เกิดขึ้นโดยมี การร้องไห้รำพัน เพราะอาศัยพยสนะ ๕ อย่างๆ ได้อย่างหนึ่งเป็นเหตุ

๓) ทุกขะ เวทนาที่อดทนได้ยาก ชื่อว่า ทุกข์ ได้แก่ กายิกทุกขเวทนา

๔) โทมนัส สภาพที่เป็นเหตุให้เป็นผู้มีใจคอไม่ดี ได้แก่ เจตสิกทุกข์คือ ทุกข์ใจ

^{๖๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๖/๓๐๓.

๕) อุปายาส ความลำบากใจอย่างหนัก ชื่อว่า อุปายาส ได้แก่ โทสเจตสิกที่เกิดขึ้นโดยอาศัยพยสนะอย่างใดอย่างหนึ่ง

๒.๔ ลักษณะของทุกข์

ทุกข์เป็นสถานะที่มีความสัมพันธ์กับธรรมหมวดใหญ่ ๓ หมวด ได้แก่ ไตรลักษณ์, อริยสัจ และปฏิจสมุปปาท จึงจำเป็นจะต้องแสดงลักษณะโดยแยกตามความสัมพันธ์ของแต่ละหมวดธรรม เพื่อแสดงให้เห็นถึงลักษณะที่มีความเหมือนและแตกต่างกัน ผู้วิจัยจึงศึกษาลักษณะของทุกข์ที่มีความสัมพันธ์กับหมวดธรรมทั้ง ๓ ประการ ได้ดังนี้

๒.๔.๑ ลักษณะของทุกข์ในไตรลักษณ์

ลักษณะอาการของทุกข์เป็นสิ่งที่สำคัญที่ต้องรู้เพื่อจะได้เข้าใจและปฏิบัติให้ถูกต้อง ในขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค อธิบายว่าทุกข์ตามมีลักษณะ หรือทุกข์ลักษณะ ๒๕ ประการ คือ

๑. ทุกขโต โดยความเป็นทุกข์ เพราะบีบคั้นเฉพาะหน้าด้วยความเกิดและความดับ และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์

๒. โรครโต โดยความเป็นโรค เพราะต้องเยียวยาด้วยปัจจัยและเพราะเป็นมูลของโรค

๓. คณขโต โดยความเป็นดังหัวผี เพราะประกอบด้วยสิ่งเสียดแทงคือความเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ไหลออกของสิ่งไม่สะอาดคือกิเลสและเพราะมีการกัณฑ์ตนเองและสุกแก่แล้วแตกไปด้วย ความเกิด ความแก่ และความแตกดับ

๔. สลลโต โดยความเป็นดังลูกศร เพราะให้เกิดความบีบคั้น เพราะเป็นสิ่งทิ่มแทงอยู่ภายใน และเพราะเป็นสิ่งที่ถอนออกได้ยาก

๕. อฆโต โดยเป็นความลำบาก เพราะเป็นสิ่งควรตำหนิติเตียนของอริยชนเพราะนำมาซึ่งความเสื่อมเสีย และเพราะเป็นที่ตั้งของความชั่วร้าย

๖. อาพาธโต โดยเป็นอาพาธ เพราะไม่ทำให้เกิดเสรีภาพ และเพราะเป็นแบบแผนสำหรับยึดถือของความเจ็บป่วย

๗. อิติโต โดยเป็นอัปมงคล เพราะนำมาซึ่งความพินาศและความโชคร้ายมากมายมาให้

๘. อุปททวโต โดยเป็นอันตราย เพราะนำมาซึ่งสิ่งไม่เป็นประโยชน์ที่ไม่รู้และไม่คาดคิดไว้ และเพราะเป็นที่ตั้งของอุปัทวันตรายทั้งปวงด้วย

๙. ภัยโต โดยเป็นภัย เพราะเป็นที่เกิดของภัยทั้งปวง และเพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความโล่งใจอย่างสูงสุด กล่าวคือความระงับทุกข์

๑๐. อุปสคคโต โดยเป็นอุปสรรค เพราะติดตามมาด้วยสิ่งไม่เป็นประโยชน์หลายประการ เพราะประกอบด้วยโทษ และเพราะไม่นำมาซึ่งความอดกลั้น คล้ายเป็นอุปสรรค เพราะมีหลายสิ่งหลายอย่างพัวพัน ถูกสิ่งที่เป็นโทษขัดขวาง

๑๑. อตาดนโต โดยเป็นของไม่มีอะไรต้านทาน เพราะไม่เป็นที่ต่อต้านคุ้มครอง และเพราะหาความปลอดภัยไม่ได้

๑๒. อเลนโต โดยเป็นของไม่มีอะไรป้องกัน เพราะไม่เป็นที่สมควรเพื่อหลบภัยกับทั้ง เพราะไม่มีที่กำบังแม้สัตว์ที่ซ่อนตัวอยู่

๑๓. อสรณโต โดยเป็นของไม่มีที่พึ่ง เพราะไม่มีความกำจัดภัยแก่ผู้อยู่อาศัย

๑๔. อาทีนวัต โดยเป็นโทษ เพราะเป็นทุกข์ด้วยความเป็นไป (ในภพคือ สังสารวัฏ) และเพราะความทุกข์ (นั่นเอง) เป็นโทษ อีกประการหนึ่ง ชื่อว่าอาทีนวะ เพราะอรรถว่าผู้ไป ผู้ถึง ผู้เป็นไป สู่ความยากจน คำว่า “อาทีนวะ” นี้เป็นคำเรียกคนยากจน และแม้ว่าขันธ (๕) ก็เป็นสิ่งยากจนเหมือนกัน เพราะเหตุนี้ (โยคีจึงกำหนดรู้) โดยความยากจน เพราะเป็นเช่นกับคนยากจน

๑๕. อขมูลโต โดยเป็นมูลแห่งความลำบาก เพราะเป็นเหตุแห่งความชั่วร้าย เหตุแห่งความทุกข์ยาก

๑๖. วรโกโต โดยเป็นดังเพชรฆาต เพราะทำลายความไว้วางใจเหมือนศัตรูผู้มีหน้าเป็นมิตร

๑๗. สาสวโต โดยเป็นของมีอาสวะ เพราะเป็นฐานไปสู่อาสวะ

๑๘. มารามิสโต โดยเป็นเหยื่อแห่งมาร เพราะเป็นเหยื่อล่อของมัจจุรและกิเลสสาร

๑๙. ชาติธมมโต โดยเป็นของมีความเกิดเป็นธรรมดา เพราะมีความเกิดเป็นปกติ

๒๐. ชราธมมโต โดยเป็นของมีความแก่เป็นธรรมดา เพราะมีความแก่เป็นปกติ

๒๑. พยาธิธมมโต โดยเป็นของมีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา เพราะมีความเจ็บป่วยเป็นปกติ

๒๒. โสภธมมโต โดยเป็นของมีความเศร้าโศกเป็นธรรมดา เพราะเป็นเหตุแห่งความเศร้าโศก

๒๓. ปริเทวธมมโต โดยเป็นของมีความรำพันเป็นธรรมดา เพราะเป็นเหตุให้คร่ำครวญ

๒๔. อุปายาธมมโต โดยเป็นของมีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา เพราะเป็นเหตุแห่งความคับแค้นใจ

๒๕. สงกิเลสธมมโต โดยเป็นของมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา เพราะเป็นธรรมที่มีวิสัย (หรืออารมณ์) ของสังกิเลส คือ ตัณหา ทิฎฐิ และทุจริตทั้งหลาย

๒.๔.๒ ลักษณะของทุกข์ในอริยสัจ

ทุกข์อริยสัจ (ยกรายละเอียดในสังจิปพะพะ) มีความเบียดเบียนเป็นลักษณะ มีความทำให้เร่าร้อนเป็นกิจ มีปวัตติ (ความความเป็นไปไม่แล้วไม่รอด) เป็นผล^{๒๙} โดยสภาวะของทุกข์อริยสัจมีดังต่อไปนี้

^{๒๙} พระพุทธโฆสะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาภ อสภมหาเถร), หน้า ๘๒๙.

ปีพนตโถ	มีสภาพ	เปียดเบียนอยู่เป็นนิจ
สงขตตโถ	มีสภาพ	ต้องปรุงแต่งอยู่เป็นนิจ
สนตตโถ	มีสภาพ	เราร้อนอยู่ไม่วาย
วิปริณามตโถ	มีสภาพ	ไม่คงที่ แปรปรวนอยู่เสมอ ^{๗๐}

ทุกข์ทั้ง ๓ ได้แก่ ขาติ ขรา และมรณะ เปรียบได้ตั้งข้าศึก ๓ คน มีนัยอธิบายว่า ขาติ ขรา และมรณะเหล่านี้ ย่อมแสวงหาโอกาส ดุจปัจจามิตรผู้เข่นฆ่าสัตว์ คือเปรียบเหมือนข้าศึก คอยโอกาส ฝ้าคูอยู่ โดยขาติคือข้าศึกคนที่หนึ่งกล่าวขมป่าแล้วพายุรุษนั้นไปในปานนั้นเปรียบกับการคร่าออกจาก วงของเพื่อนและญาติแล้วให้เกิดในภพใดภพหนึ่ง ขราเป็นข้าศึกคนที่ ๒ โบายตีทำให้เป็นผู้ทุพพลเปรียบ ด้วยการที่ชั้นซึ่งเกิดขึ้นแล้วตกไป (คืออ่อนกำลังลง) แล้วทำให้เป็นผู้พึ่งคนอื่นและมีเตียงนอนเป็น เบื้องหน้า และมรณะคือข้าศึกคนที่ ๓ เอาดาบคมตัดศีรษะเปรียบด้วยการให้ถึงความสิ้นชีวิต

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) กล่าวเรื่องอุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ว่า ความทุกข์ในการมีภพใหม่ การเกิด แก่ เจ็บ ตาย ฯลฯ นั้น ล้วนมีสาเหตุมาจากอุปาทานชั้น ๕ หากมีอุปาทาน ชั้น ๕ อยู่ตราบใด ความทุกข์ก็จะมีอยู่ตราบนั้น อุปาทานชั้น ๕ จึงเป็นตัวทุกข์ กล่าวโดยย่อคือ เพราะมีรูปจึงมีความทุกข์กายและใจที่เนื่องด้วยรูป เพราะมีนามจึงมีความทุกข์ทางกายและใจที่เนื่อง ด้วยนาม ดังนั้น รูปนามที่ประกอบกันเป็นอุปาทานชั้น ๕ ก็คือตัวทุกข์^{๗๑}

๒.๔.๓ ลักษณะของทุกข์ในปฏิจจสมุปบาท

เมื่อพิจารณาโดยความเป็นสภาวะธรรมทั้งปวงคือรูปกับนามที่เป็นชั้น ๕ ว่าเป็นทุกข์แล้ว พบว่าธรรมทั้ง ๑๒ องค์ธรรม ได้แก่ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ขาติ และชรามรณะ ล้วนชื่อว่าเป็นทุกข์ทั้งสิ้น และกองทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทมี ลักษณะอธิบายไว้โดยลักษณะที่จุดที่แสดงลักษณะ รส(กิจ) ปัจจุบันฐาน(ผล) และปทัฏฐาน (เหตุใกล้) ดังนี้

๑. อวิชชา มีลักษณะ รส ปัจจุบันฐาน และปทัฏฐาน ดังนี้

อญาณลกขณา	มีความไม่รู้เป็นลักษณะ หรือเป็นปฏิบัติต่อปัญญา เป็นลักษณะ
สมโฆนรสา	มีความมืดมนเป็นกิจ
ฉาทนปจจุปฏฐานา	ปกปิดสภาวะที่มีอยู่ในอารมณ์เป็นอาการปรากฏ

^{๗๐} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **ลักษณะที่จุดแห่งปรมัตถธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท รุ่งเรืองวิริยะพัฒนาโรงพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๙), หน้า ๕๗.

^{๗๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร**, (ปราจีนบุรี: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์ ,๒๕๕๑), หน้า ๑๘๗.

- อาสาปฏฐานะา มีอาสาละ ๓ เป็นเหตุไกล้ (เวินตนเอง)^{๗๒}
๒. สังขาร มีลักษณะ รส ปัจจุปปฏฐานะา และปทัฏฐานะา ดังนี้
- อภิสงขรณลกขณา มีการปรุ้งแต่งเป็นลักษณะ
- อายุหนรสา มีการพยายามให้ปฏิสนธิวิญญูณเกิด หรือพยายามให้ผล
คือ รูปกับนาม ที่เป็นหมวดเป็นกองเกิดขึ้นเป็นกิจ
- เจตนาปัจจุปปฏฐานะา เป็นธรรมชาติที่ชักนากระตุ้น เป็นผล
- อวิชาปฏฐานะา มีอวิชาเป็นเหตุไกล้^{๗๓}
๓. วิญญูณ มีลักษณะ รส ปัจจุปปฏฐานะา และปทัฏฐานะา ดังนี้
- วิชานนลกขณั มีการรู้อารมณัเป็นพิเศษจากสัญญาและปัญญา
เป็นลักษณะ
- ปุพพัคมรสี เป็นประธานแก่เจตสิกและกัมมชรูป เป็นกิจ
- ปฏิสนธิปัจจุปปฏฐานะา มีการติดต่อระหว่างภพเก่าและภพใหม่
เป็นอาการปรากฏ
- สงขารปฏฐานะา มีสังขาร ๓ เป็นเหตุไกล้ (ปุญญูณภิสังขาร เป็น
ต้น)
- (วา) วตถารมมณปฏฐานะา หรือมีวัตถุ ๖ กับอารมณั ๖ เป็นเหตุไกล้^{๗๔}
๔. นามรูป อธิบายโดยแยกลักษณะของนามและรูปได้ดังนี้
- นาม มีลักษณะ รส ปัจจุปปฏฐานะา และปทัฏฐานะา ดังนี้
- นมลกขณั มีการน้อมไปสู่อารมณัเป็นลักษณะ
- สมบโยครสี มีการประกอบกับวิญญูณ และประกอบกันเองโดย
อาการที่เป็นเอกุปปาตเป็นต้น เป็นกิจ
- อวินิพโกคปัจจุปปฏฐานะา มีการไม่แยกกันกับจิตเป็นอาการปรากฏในปัญญาของ
บัณฑิตทั้งหลาย
- วิญญูณปฏฐานะา มีวิญญูณเป็นเหตุไกล้^{๗๕}

^{๗๒} สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปฏิจจสมุปปาตทีปนี หลักสูตรมัชฌิมอาภิธรรมิกะโท, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, ๒๕๕๔), หน้า ๓๕.

^{๗๓} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะาทิจตูกะแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๔๐.

^{๗๔} สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปฏิจจสมุปปาตทีปนี หลักสูตรมัชฌิมอาภิธรรมิกะโท, หน้า ๕๓.

^{๗๕} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะาทิจตูกะแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๕๗.

รูป มีลักษณะ รส ปี้จจุปฏฐาน และปัทฐาน ดังนี้

รูปปนลกขณิ	มีการสลายแปรปรวนเป็นลักษณะ
วิกิรณรสี	มีการแยกออกจากกันได้เป็นกิจ
อพยากตปจจุปฏฐานิ	มีความเป็นอภัยกตธรรมหรือมีความไม่รู้อารมณ์เป็น อาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
วิณญาณปฏฐานิ	มีวิณญาณเป็นเหตุไกล ^{๗๖}

๕. สฬายตนะ มีลักษณะ รส ปี้จจุปฏฐาน และปัทฐาน ดังนี้

อายตนลกขณิ	มีการกระทบ หรือมีการทำให้วิญญูสงสารยืนยาว เป็นลักษณะ
ทสสนาทิสสี	มีการเห็นเป็นต้นเป็นกิจ
วตถุทวารภาวปจจุปฏฐานิ	มีความเป็นวัตถุและทวารของปณจวิญญูณธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญูณธาตุ ตามสมควร เป็นอาการ ปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
นามรูปปฏฐานิ	มีเจตสิก และกัมมชรูป เป็นเหตุไกล ^{๗๗}

๖. ผัสสะ มีลักษณะ รส ปี้จจุปฏฐาน และปัทฐาน ดังนี้

ผัสสนลกขโณ	มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ
สงฆฏฐานโรโส	มีการทำให้จิตกับอารมณ์ติดต่อกันเป็นกิจ
สงคตปิจจุปฏฐานิโน	มีการประชุมร่วมกันระหว่างวัตถุ อารมณ์และจิต เป็นผล
สฬายตนปฏฐานิโน	มีอชฉัตติกายตนะ ๖ เป็นเหตุไกล ^{๗๘}

๗. เวทนา มีลักษณะ รส ปี้จจุปฏฐาน และปัทฐาน ดังนี้

อนุภวนลกขณา	มีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ
วิสยรสสมโภครสา	มีการเสวยรสของอารมณ์เป็นกิจ
สุขทุกข์ปจจุปฏฐานา	มีความสุขและความทุกข์ เป็นอาการปรากฏในปัญญา ของบัณฑิตทั้งหลาย

^{๗๖} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะาทิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๔๑.

^{๗๗} อ่างแก้ว.

^{๗๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒.

ผลสप्तภูษานา มีผัสสะเป็นเหตุไกล^{๗๙}

๘. ตัณหา มีลักษณะ รส ปัจจุปปุฏฐาน และปทัฏฐาน ดังนี้

เหตุลกขณา	มีการเป็นเหตุของทุกข์ทั้งปวง เป็นลักษณะ
อภินนทนรสา	มีความยินดีพอใจในอารมณ์ ภูมิ และ ภพ เป็นกิจ
อดีตตภาวปัจจุปปุฏฐานา	มีความไม่อึดในอารมณ์ต่างๆ ของจิต หรือบุคคล เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
เวทนาปฏฐานา	มีเวทนาเป็นเหตุไกล ^{๘๐}

๙. อุปาทาน มีลักษณะ รส ปัจจุปปุฏฐาน และปทัฏฐาน ดังนี้

คหณลกขณั	มีการยึดไว้เป็นลักษณะ
อมุญจนรสี	มีการไม่ปล่อยเป็นกิจ
ตณหาทพหุตตทิฏฐปัจจุปปุฏฐานั	มีตณหาที่มีกำลังอย่างมั่นคง และมีความเห็นผิด เป็นอาการปรากฏ
ตณหาปฏฐานั	มีตณหาเป็นเหตุไกล ^{๘๑}

๑๐. ภพ มีลักษณะ รส ปัจจุปปุฏฐาน และปทัฏฐาน ดังนี้

กम्मกम्मผลลกขโณ	มีกรรมและผลของกรรมเป็นลักษณะ
ภาวานุภาวนรโส	มีความได้ประสบความสำเร็จเป็นกิจ (กิจจรส)
กุสลากุสลาพยากตปัจจุปปุฏฐานโน	มีกุศลอกุศลและอัพยาภกุตเป็นผล ^{๘๒}
อุปาทานปฏฐานโน	มีอุปาทานเป็นเหตุไกล ^{๘๓}

๑๑. ขาติ มีลักษณะ รส ปัจจุปปุฏฐาน และปทัฏฐาน ดังนี้

ตตถ ตตถ ภาเว ป มาภินิพพตติลกขณา	มีการเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในภพนั้นๆ เป็นลักษณะ
---------------------------------	---

^{๗๙} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), *ลักษณะาทิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม*, หน้า ๔๒.

^{๘๐} อ่างแล้ว.

^{๘๑} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), *ลักษณะาทิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม*, หน้า ๔๓.

^{๘๒} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๓/๕๘๘/๑๔๘.

^{๘๓} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร) กล่าวโดยแยกภพเป็นกัมมภพโดยลักษณะเป็นกัมมภพโดยความเป็นกรรม และอุปตติภพโดยความเป็นผลของกรรม แต่มีอุปาทานเป็นเหตุไกลเช่นเดียวกัน (ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), *ลักษณะาทิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม*, หน้า ๔๓.).

นียาตนรสา	มีการเป็นไปคล้ายกับว่า มอชขันธ ๕ ที่ มีขอบเขตในภพหนึ่งๆ ให้แก่สัตว์ ทั้งหลายเป็นกิจ (สัมปตติรส)
อตีตภวโต อธิ อุมมุขชนปจจุปฏฐานา	มีการผุดขึ้นในภพนี้จากภวก่อน เป็น
ผล	
(วา) ทุกขวิจิตตตตปาปจจุปฏฐานา	(หรือ) มีสภาพที่เต็มไปด้วยทุกข์ เป็นผล
อุปจิตนามรูปปทฐานา	มีนามรูปที่เกิดขึ้นครั้งแรกเป็นเหตุไกล ^{๘๔}
๑๒. ชรามรณะ อธิบายโดยแยกลักษณะของนามและรูปได้ดังนี้	
ชรา มีลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน และปทฐาน ดังนี้	
ชนธปริปากลกขณา	มีความแก่ของขันธ ๕ ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันภพ เป็นลักษณะ
มรณุปนยนรสา	มีการนำเข้าไปใกล้ความตาย เป็นกิจ
โยพพณวินาสปจจุปฏฐานา	มีการทำลายซึ่งวัยที่ดี เป็นผล
ปริปจจมานนามรูปปทฐานา	มีนามรูปทั่วไปที่กำลังแก่ เป็นเหตุไกล ^{๘๕}
มรณะ มีลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน และปทฐาน ดังนี้	
จุติลกขณิ	มีการเคลื่อนย้ายจากภพที่ปรากฏอยู่เป็นลักษณะ
วิโยครส	มีการจากกันกับสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตที่เคย เห็นกันในภพนี้ เป็นกิจ
คตวิปवासปจจุปฏฐานิ	มีการไปจากภพเก่าเป็นผล
ปริภิชชมานนามรูปปทฐานิ	มีนามรูปที่กำลังดับอยู่ เป็นเหตุไกล ^{๘๖}

ในส่วนของ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสนั้น แม้ไม่นับเป็นองค์ธรรม
ในปฏิจจสมุปปาทก็มีลักษณะแสดงอยู่ในวิสุทธิมรรคดังต่อไปนี้

โสกะมีลักษณะประจำตัวคือ มีความตรอมตรมภายในเป็นลักษณะ มีความเกรียมใจเป็น
กิจ มีความละห้อยหาเป็นผล โสกะ เป็นทุกข์ทุกข์ คือตัวทุกข์และที่เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ด้วย ปริเทวะมี
ความพร่าปนเป็นลักษณะ มีการร่าพันความดีความเสียเป็นกิจ มีความกลิ้งเกลือกไปเป็นผล ปริเทวะ
เป็นสังขารทุกข์และเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ด้วย ทุกข์ มีความบีบคั้นกายเป็นลักษณะ มีการทำความโทมนัส

^{๘๔} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), *ลักษณะทิจตฤกะแห่งปรมัตถธรรม*, หน้า ๔๔.

^{๘๕} อ่างแล้ว.

^{๘๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕.

แก่บุคคลปัญญาทรามทั้งหลายเป็นกิจ มีความเจ็บป่วยทางกายเป็นผล ทุกข์ เป็นทุกข์ทุกข์และนำความทุกข์ทางใจมาด้วย โทมนัส มีความบีบคั้นจิตเป็นลักษณะ ทำให้จิตรุ่มร้อนเป็นกิจ ทำให้ป่วยใจเป็นผล โทมนัสเป็นทุกข์ทุกข์เพราะนำทุกข์ทางกายมาให้ด้วย และอุปายาส มีความแผดเผาจิตเป็นลักษณะ มีการทอดถอนเป็นกิจ มีความตรอมตรมเป็นผล อุปายาสเป็นทุกข์เพราะเป็นสังขารทุกข์เพราะแผดเผาจิตและเพราะทำร่างกายให้เผือดซีดด้วย โดยมีการเปรียบเทียบโสกะ ปรีทเวะ และอุปายาสเหมือนกับน้ำเดือดว่า โสกะเหมือนน้ำเดือดในภาชนะด้วยไฟอ่อน ปรีทเวะเหมือนน้ำเดือดล้นจากภาชนะด้วยไฟแรง และอุปายาสเหมือนน้ำเดือดจนแห้งภายในภาชนะ น้ำที่ยังไม่ล้นออกจากภาชนะมีไม่เพียงพอจะล้นออกนอกภาชนะอีก^{๘๗}

๒.๕ หลักทุกข์ตามทัศนะของนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (สุวฑฒนมหาเถร) ได้ตรัสแสดงเรื่องของทุกข์ทางพระพุทธศาสนาว่า การกำหนดทุกข์ให้กำหนดเข้ามาดูทุกข์ที่ตัวเราเองคือ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ ซึ่งเป็นตัวสภาวะทุกข์ รู้จักทุกข์ทางจิตใจที่บังเกิดขึ้นมีโสกะปรีทเวะ เป็นต้น และกำหนดให้รู้จักว่า ที่มีทุกข์โสกันอยู่ดังนี้ เพราะยังมีที่รัก และมีไม่เป็นที่รัก เมื่อประจวบกับสิ่งไม่เป็นที่รักก็ทุกข์ขึ้นมา พลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ขึ้นมา รวมเข้าก็คือเพราะยังมีความปรารถนา และความปรารถนานั้นไม่สมหวังก็เป็นทุกข์ขึ้นมา ความปรารถนาที่สมหวังที่เรียกว่าสมหวังเรียกกันว่าความประจวบ เมื่อประจวบกับสิ่งเป็นที่รักก็เป็นสุข แต่ความประจวบกับสิ่งเป็นที่รักเป็นการเริ่มต้นของความพลัดพรากเหมือนอย่างเมื่อได้ชาติคือคามเกิด ก็เป็นความตั้งต้นของความเสื่อมจนถึงดับในที่สุด แต่เมื่อยังมีตัณหา มีความยึดถือว่าเป็นตัวเราเป็นของเราที่ย่อมไม่ต้องการให้สิ่งที่ยึดถือนี้ต้องเปลี่ยนไปหรือดับไป ซึ่งเป็นการฝืนธรรมชาติอันเป็นไปไม่ได้ การได้แล้วยึดถือจึงเป็นตัวต้นเหตุให้เกิดทุกข์ต่างๆ ความได้ที่ทุกคนพอใจดีใจว่าเรานั้น ทุกอย่างเป็นความตั้งต้นแห่งทุกข์ เพราะจะต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงและพลัดพรากไป ลากยศก็เช่นเดียวกัน ถ้าลากยศไม่พลัดพรากไปก่อนชีวิตนี้ก็ต่อพลัดพราก การรู้จักว่าทุกข์เป็นทุกข์นั้นนอกจากที่พระพุทธเจ้าทรงสอนตามที่แสดงแล้วก็กำหนดให้รู้จักว่า ทุกๆ สิ่งที่ได้จะเป็นลาภยศเป็นอะไรก็ตาม ชื่อว่าเป็นการที่เป็นความตั้งต้นของความพลัดพราก เมื่อได้ก็ดีใจรู้สึกเป็นสุขที่ตั้งอยู่เพียงชั่วคราว เมื่อสิ่งนั้นเปลี่ยนแปลงไปดับไป เมื่อมีความยึดถือว่าเป็นตัวเราของเรา ยึดเท่าไรก็ทุกข์มากเท่านั้น ไม่ยึดถือเลยจึงจะไม่ทุกข์ เพราะฉะนั้นต้องศึกษาให้รู้จักว่าทุกข์ก็เป็นทุกข์ ความกำหนดให้รู้จักทุกข์ก็พึงกำหนดให้รู้จักทุกข์ อย่างเป็นที่ประสบทางอายตนะทั้งสี่ มีความรู้เท่าทันตั้งแต่เบื้องต้น เมื่อมีความสุขก็สุขไป มีความเพลิดเพลินร่าเริง แต่ในขณะที่เดียวกันก็ทำความรู้เท่าทันไว้ด้วยว่านั่นคือตัวทุกข์ทั้งนั้น เพราะเป็นสิ่งที่ต้องเกิดต้องดับต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป^{๘๘}

^{๘๗} พระพุทธโฆสะ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๘๔๑-๘๔๔.

^{๘๘} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฒนมหาเถร ป.ธ. ๙), **สัมมาทิฐิ ตามพระเถรอธิบายของท่านพระสารีบุตรเถระ**, (เชียงใหม่: โรงพิมพ์นันทพันธ์, ๒๕๕๕), หน้า ๓๐-๓๒.

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต) ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับเรื่องทุกข์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทว่า เมื่อพิจารณาถึงหลักอริยสัจ ๔ จะเห็นว่าพระพุทธศาสนาเริ่มต้นด้วยทุกข์ ซึ่งถูกมองว่าพระพุทธศาสนาสอนแต่เรื่องทุกข์ อะไรก็เป็นทุกข์ ชีวิตก็เป็นทุกข์ จนกลายเป็นว่าพระพุทธศาสนา มองโลกในแง่ร้าย แต่พระพุทธศาสนายังสอนในเรื่องหลักกิจในอริยสัจได้แก่ หน้าที่ต่อทุกข์คือปริณญา กล่าวคือต้องรู้ให้ทันเราไม่มีหน้าที่เป็นทุกข์เพราะปัญหาเป็นสิ่งที่เราต้องรู้เข้าใจ ไม่เฉพาะตัวปัญหา แต่ต้องเข้าใจสิ่งที่เกี่ยวข้องกับปัญหา คือรู้เท่าทันชีวิตสังขารและรู้เท่าทันโลก ทุกข์เป็นสิ่งที่เรารู้เท่าทันและหาทางแก้เพื่อก้าวไปสู่จุดหมายคือสุขเพิ่มขึ้นและทุกข์น้อยลงจนกระทั่งหมดทุกข์ เป็นสุขแท้ คือ ‘นิพพาน ปรหม์ สุขิ’ นิพพานเป็นบรมสุข^{๘๙} มนุษย์ยุคปัจจุบัน ได้เจริญมาถึงขั้นตอนหนึ่ง ที่ถือได้ว่าเป็นจุดสูงสุดแห่งอารยธรรม และ ณ จุดนี้ อารยธรรมก็ได้นำปัญหาที่เป็นความทุกข์ครบทุกด้านมามอบให้แก่มนุษย์ กล่าวคือ ปัญหาชีวิต ปัญหาสังคม ที่มาบรรจบถึงความครบถ้วนด้วยปัญหาสิ่งแวดล้อม เป็นที่ชัดเจนว่า อารยธรรมที่เจริญมาสูงสุดอย่างนี้ สามารถมอบปัญหาที่เป็นความทุกข์ให้แก่มนุษย์ได้อย่างครบถ้วน แต่ไม่สามารถนำมนุษย์ให้หลุดพ้นจากทุกข์แห่งปัญหาเหล่านั้นได้ มนุษย์จำนวนมากยิ่งขึ้น ได้เริ่มมองเห็นว่า พระพุทธศาสนาในพระไตรปิฎกเป็นคำตอบสำหรับปัญหาแห่งความทุกข์ทั้งหมดนี้ ของมวลมนุษย์ พระพุทธศาสนาเป็นคำสอนที่เรียกได้ว่าชำนาญพิเศษในการกำจัดปัญหาชีวิตขั้นสุดท้าย คือความทุกข์ในใจนี้ ถึงขั้นที่ถึงความจริงของธรรมชาติด้วยปริณญา และกำจัดเชื้อแห่งความทุกข์ในใจให้หมดสิ้นไป ทำให้จิตใจเป็นอิสระโปร่งผ่องใส โดยไม่มีทุกข์เกิดขึ้นอีกเลย จากตัวเองออกมาข้างนอก ในวงกว้างออกไป คือ ปัญหาสังคม อันเป็นความทุกข์ที่เกิดจากความสัมพันธ์ที่ผิด ซึ่งกลายเป็นความรุนแรงเบียดเบียนกันระหว่างมนุษย์ ในการแก้ปัญหาในระดับนี้ พระพุทธศาสนาก็ปรากฏเด่นตลอดมาในฐานะเป็นศาสนาที่เผยแพร่โดยไม่ต้องใช้คมดาบ ไม่เคยมีสงครามศาสนา และไม่มีหลักการใดๆ ที่จะนำไปใช้เป็นข้ออ้างในการรุกรานหรือทำสงครามได้เลย พระพุทธศาสนามีประวัติแห่งความสงบอย่างแท้จริง สอนเมตตาที่เป็นสากล จนนักปราชญ์ยอมรับกันว่า พระพุทธศาสนาเป็นขบวนการสันตินิยมที่แท้แรกสุดของโลก ส่วนนอกสุดที่ล้อมรอบตัวมนุษย์และสังคม ก็คือสิ่งแวดล้อมทั้งหลายโดยเฉพาะระบบนิเวศ ซึ่งเวลานี้ได้เกิดปัญหาร้ายแรงที่สุด ซึ่งคุกคามต่อความอยู่รอดของมนุษยชาติ ปัญหาสิ่งแวดล้อมนี้ เป็นที่ยอมรับกันแล้วว่า เกิดจากแนวคิดผิดพลาดที่เป็นรากฐานของอารยธรรมปัจจุบัน คือ ความคิดความเชื่อที่มองเห็นมนุษย์แยกต่างหากกับธรรมชาติ แล้วให้มนุษย์มีทัศนคติที่เป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมชาติ มุ่งจะเอาชนะและมีอำนาจที่จะจัดการกับธรรมชาติ เพื่อสนองความต้องการผลประโยชน์ของมนุษย์ การที่จะแก้ปัญหานี้ได้ มนุษย์ต้องการแนวคิดใหม่มาเป็นฐาน ในเรื่องนี้ พระพุทธศาสนาสอนทางสายกลาง ที่ให้รู้ตามเป็นจริงว่า ธรรมชาติเป็นระบบแห่งความสัมพันธ์ของสิ่งทั้งปวง รวมทั้งมนุษย์ด้วย ซึ่งล้วนเป็นองค์ประกอบที่อิงอาศัยเป็นเหตุปัจจัยแก่กัน^{๙๐}

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้กล่าวเพิ่มเติมอีกว่า ถึงแม้ว่าทุกข์ คือภาวะกตัตนขัดแย้งบีบคั้นที่วุ่นวาย จะเป็นเรื่องที่ธรรมดาของธรรมชาติ แต่ตัวคนเองหมดทั้งชีวิต และสิ่งที่เกี่ยวข้องในการ

^{๘๙} พระพรหมคุณาภรณ์, **ทุกข์สำหรับเห็นแต่สุขสำหรับเป็น**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์ (๑๙๘๗) จำกัด, ๒๕๕๙), หน้า ๑๙ -๒๐.

^{๙๐} พระพรหมคุณาภรณ์, **พระไตรปิฎก สิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๘), หน้า ๒๙ -๓๑.

เป็นอยู่ทุกอย่าง ก็คือสังขารหรือชั้น ๕ ทั้งนี้ ถ้าคนไม่รู้ไม่เข้าใจ ปฏิบัติต่อมันอย่างไม่แยบคาย จะกลายเป็นว่า คนนั้นแหละจะเกิดภาวะบีบคั้นทนไม่ได้ขึ้นมากับตัวเอง ซึ่งก็คือทุกข์ แต่เป็นทุกข์ของคน เป็นทุกข์อริยสัจ เป็นจริงในตัวคน ทั้งที่ไม่มีจริงในธรรมดาของธรรมชาติ ที่จริงชั้น ๕ ไม่ใช่แค่ทุกข์ เท่านั้น แต่เป็น อนิจจา ทุกขา และอนัตตา ไปเกิดเป็นทุกข์ในอริยสัจ จากไตรลักษณ์ทั้ง ๓ ประการ ไปเป็นตัวตั้งต้นให้คนที่ไม่ทันมัน ก่อเป็นทุกข์ในอริยสัจขึ้นมา^{๙๑} และหน้าที่ในแต่ละข้อของอริยสัจ ๔ นั้นมีหน้าที่ประจำแต่ละข้อ ถ้าปฏิบัติแต่ละข้อผิด ก็ถือว่าเราได้เดินทางผิดแล้ว หน้าที่ต่อปัญหาหรือ ความทุกข์ ก็คือหน้าที่ที่เรียกว่าทำความเข้าใจหรือ กำหนดรู้ เมื่อจะแก้ปัญหาหรือความทุกข์ต้องรู้ว่า ทุกข์คืออะไร ปัญหาคืออะไร ขอบเขตของมันอยู่ที่ไหน อะไรเป็นที่ตั้งของปัญหา เรารู้สิ่งที่เกี่ยวข้อง สัมพันธ์กับปัญหานั้นให้หมด เพราะเราไม่มีหน้าที่สร้างปัญหา ไม่มีหน้าที่ไปเอาปัญหามาให้วุ่นวายใจ มาเก็บกักมวลใจจนกลายเป็นความทุกข์ เราไม่มีหน้าที่ทุกข์ แต่เรามีหน้าที่รู้จักทุกข์ นี่เป็นประการที่ หนึ่งคือรู้จักตัวปัญหา ตามที่เป็นจริง ในการปฏิบัติธรรมนั้น เวลาที่เกี่ยวข้องกับธรรม ก็ควรจัดให้ถูก ว่าธรรมนั้นอยู่ในประเภทไหน การพัฒนาปัญญาหรือปัญญาภาวนา มุ่งเอาวิปัสสนาภาวนา มีหลักการ สำคัญที่เป็นสาระคือความรู้เห็นตามความเป็นจริง แล้วทำให้เกิดญาณ ความหยั่งรู้ เกิดความหลุดพ้น จากความทุกข์ความขุ่นมัวเศร้าหมองและกิเลสทั้งหลายอย่างไม่จำกัดกาลเวลา (อสมยวิมุตติ) อย่าง เด็ดขาดและสิ้นเชิงตลอดไป^{๙๒} พระพุทธศาสนาสอนให้มองเห็นความทุกข์แต่ให้ปฏิบัติด้วยความสุข ตั้งต้นแต่หลักทั่วไปของการปฏิบัติ พระพุทธศาสนาก็ถือว่าความสุขสามารถเข้าถึงได้ด้วยความสุข คือ คนสามารถบรรลุถึงความสุขด้วยวิธีปฏิบัติที่เป็นสุข อันต่างจากลัทธิศาสนาบางพวกที่ถือว่า ความสุข จะบรรลุถึงได้ด้วยความสุขพระพุทธศาสนาสอนให้เผชิญหน้าความทุกข์นั้น ไม่เลี้ยวหนี แต่ให้มองดู ทุกข์นั้นด้วยความรู้เท่าทัน และด้วยความรู้เท่าทันความทุกข์นั่นเอง จึงทำให้มีจิตใจปลอดโปร่งเป็น อิสระด้วยปัญญา ไม่ถูกทุกข์บีบคั้น เข้าทำนองว่า “รู้ว่าชีวิตเป็นทุกข์ แต่มีชีวิตเป็นสุข” หรือถ้าจะให้ พุดให้ถูกต้องกว่านั้น ก็ว่า “รู้เท่าทันความทุกข์ จึงมีความสุขที่สมบูรณ์”^{๙๓}

พระธรรมโกศาจารย์ (หลวงปู่พุทธทาสภิกขุ) ได้ให้ความหมายของทุกข์ไว้ว่า คำว่าทุกข์ ในภาษาไทย หรือ ทุกขในภาษาบาลีนั้น ตัวหนังสือแท้ๆ ที่เป็นความหมายกลางๆ กว้างที่สุดแล้วมัน แปลว่า ดูน่าเกลียด ดู น่าเกลียด หรือชั่ว อิกข อภิข นี้ก็แปลว่าดู หรือเห็น ทุกข์ ก็แปลว่า ดู เห็นแล้วน่าเกลียด^{๙๔}

สำหรับความทุกข์นั้น พระพุทธองค์ทรงระบุงการเกิด จึงได้ตรัสว่า ทุกขา ชาติ ปุนปฺปุน การเกิดเป็นทุกข์รำไป เรามีอยู่หรือเป็นอยู่ ปัญหาของมนุษย์ก็มีอยู่ที่ความทุกข์ จะมาจากการ เบียดเบียนกัน หรือเบียดเบียนตนเอง คือกิเลสของตนเบียดเบียนตนก็ตาม มันเป็นความทุกข์ทั้งนั้น เป็นปัญหาเฉพาะหน้าแก่มนุษย์ทุกคน เพราะว่าเราไม่ประสงค์ความทุกข์ ความทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะว่า

^{๙๑} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, หน้า ๑๕๒.

^{๙๒} พระพรหมคุณาภรณ์, **ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือ บริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๙), หน้า ๗๑ -๘๙.

^{๙๓} พระพรหมคุณาภรณ์, **ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เจริญดีมั่นคงการ พิมพ์, ๒๕๕๘), หน้า ๖๐ -๖๒.

^{๙๔} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), **ศิลปะแห่งชีวิต** (มงคลกาล ๑๐๐ ปี ท่านพุทธทาส พระพุทธ ศักดิ์ราช ๒๕๔๙), (กรุงเทพมหานคร: ธรรมทานมูลนิธิและธรรมสภา, ๒๕๔๙), หน้า ๑๑.

เราไม่ประสงค์ความทุกข์ ความทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะสิ่งที่เรียกว่าความเกิดนี้มีความหมายซับซ้อน และมักเข้าใจเอาตามความรู้สึกธรรมดาสามัญว่า ความเกิดนั้น คือการเกิดจากท้องแม่ ถ้าหมายถึงความเกิดจากท้องแม่อย่างเดียว พระองค์ก็คงจะไม่ตรัสว่า อสมิมานสส วินโย เอตฺ เว ปรมํ สุขํ แปลว่านำออกเสียซึ่งความสำคัญมั่นหมายว่า “เรา” นี้เป็นความสุขอย่างยิ่ง เมื่อใดมีความสำคัญมั่นหมายอันเกิดขึ้นในใจอีก เมื่อนั้นก็เกิดตัวเราขึ้นมาอีก ซึ่งไม่ใช่เกิดจากท้องมารดาทางวัตถุ แต่เกิดจากมารดาที่เป็นนามธรรม คืออวิชชา ตัณหาอุปาทาน จะเรียกว่า อวิชชาเป็นบิดา ตัณหาเป็นมารดา หรืออะไรก็ได้แล้วมันทำให้เกิดอัสสมิมานะ คือความสำคัญมั่นหมายว่าเป็นตัวตนขึ้นมา ก็เรียกว่ามีการเกิดที่นั่น เมื่อนั้นวิภวสังสารเป็นความทุกข์ รวมความสำคัญอยู่ที่การเกิด ถ้ามีเกิดก็ต้องมีทุกข์ ถ้าอนเกิดนี้เสียได้ก็ไม่มีทุกข์^{๙๕} ทุกคนควรจะนึกให้เห็นความจริงในข้อที่ว่า ความทุกข์นั้นสอนดีกว่าความสุข หรือถ้าว่ากันโดยที่แท้แล้ว ความสุขนั้นอาจไม่ได้สอนอะไรเสียเลยก็ได้ แต่ความทุกข์ทั้งสองสอนมากและสอนดี แต่เรามักไม่เปิดโอกาสให้ความทุกข์สอน ทำให้โอกาสที่ดีปล่อยผ่านเลยไป

พุทธทาสภิกขุ ยังกล่าวถึงเรื่องของโพธิปักขิยธรรมซึ่งมีความสัมพันธ์กับความดับทุกข์ไว้ว่า โพธิปักขิยธรรมคือธรรมที่เป็นฝักฝ่ายแห่งโพธิ (โพธิคือความรู้) คือรู้ถูกต้อง ดับทุกข์ได้ ซึ่งโพธิระดับสมบุรณ์เบิกบานเต็มทีถึงกับตัดกิเลสได้ ถึงกับตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าได้ แต่เราไม่ได้ต้องการยกตัวถึงขนาดที่ว่าจะเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่เราต้องการ สิ่งที่จะช่วยให้เราไปทางเดียวกันกับพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือเพื่อจะดับทุกข์นั่นเอง^{๙๖} ความมุ่งหมายของพระพุทธศาสนานั้น มนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัตินั้นเป็นเหมือนปลาที่มีก้างอย่างเปิดเผยหรืออย่างเร้นลับ คนต้องหัวเราะและร้องไห้สลับกันไปอย่างไม่รู้จักเบื่อจักพอเพราะประโยชน์ทั้งสองอย่างนี้ ต้องเป็นทุกข์โดยตรงหรือโดยประจักษ์ชัด และต้องเป็นทุกข์โดยอ้อม เมื่อได้สมประสงค์หรือกำลังบริโภคมัน หรือเมื่อเก็บรักษามันตลอดเวลาที่เขายังไม่ได้สมบัติที่ ๓ คือ นิพพานสมบัติ ก็ต้องทนทุกข์อย่างซ้ำซาก และเมื่อได้สมบัติที่ ๓ เข้ามา สามารถปลดพิษสงหรือความบีบคั้นของสมบัติ ๒ ประเภทข้างต้น มีชีวิตอิสระ ไม่ต้องเดือดร้อนเพราะอำนาจราคะ โทสะ โมหะ อันเนื่องด้วยสมบัติทั้งสองนั้นอีกต่อไป^{๙๗} เรื่องของทุกข์หรือเรื่องของสุขก็ดี ต้นตออยู่ที่สิ่งที่เรียกว่า ผัสสะ เป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ เป็นเหตุให้เกิดความสุข ถ้ามองเห็นความสำคัญของสิ่งที่เรียกว่า ผัสสะ อย่างนี้แล้วก็จะเข้าใจ เห็นแจ้ง ในความลึกลับซึ่งของธรรมชาติที่เกี่ยวกับกิเลสและความทุกข์ ดังนั้นเราจึงอาจปฏิบัติเพื่อจะดับทุกข์เสียได้^{๙๘} ความทุกข์เกิดที่จิต เพราะเห็นผิดเมื่อผัสสะ ความทุกข์จะไม่โผล่ถ้าไม่เฝ้าเมื่อผัสสะ ความทุกข์ เกิดไม่ได้ถ้าเข้าใจเรื่องผัสสะ

^{๙๕} พระธรรมโกศาจารย์ (หลวงปู่พุทธทาสภิกขุ), “ความเกิดที่คนยังไม่รู้จัก”, ใน วาระแห่งกรรมกับการเกิดแก่ เจ็บ ตาย พระธรรมเทศนาของพระธรรมาจารย์, รวบรวมจัดพิมพ์โดย ธรรมสภา, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๑๗.

^{๙๖} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), โพธิปักขิยธรรมประยุกต์, (กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ, ๒๕๕๐), หน้า ๔๒-๔๕.

^{๙๗} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), ตัวกู - ของกู, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ตถตา พับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๔๒-๔๕.

^{๙๘} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), ปัญหา หรืออุปสรรคต่อการปฏิบัติธรรม, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ตถตา พับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๓๗.

พระครูศรีนิคมพิทักษ์ กล่าวว่า สติปัญญาเรามีประโยชน์โดยสรุปคือเพื่อความดับทุกข์ โดยการทํากาย วาจา และใจให้บริสุทธิ์ บุคคลที่เข้ามาปฏิบัติวิปัสสนาภาวนามีหลายกลุ่มด้วยกัน บางกลุ่มปฏิบัติเพราะมีศรัทธาอยากศึกษาวิธีปฏิบัติ บางกลุ่มปฏิบัติเพื่ออยากพิสูจน์ว่าการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาดับทุกข์ได้จริงหรือไม่ บุคคลที่ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาบางกลุ่มมีลักษณะมีความทุกข์อยู่แล้ว เช่น ทุกข์จากการประกอบอาชีพ เศรษฐกิจล้มละลาย มีความทุกข์อย่างมาก ต่อเมื่อเข้าปฏิบัติธรรมได้กำหนดรู้การเดิน ทำให้รู้สึกว่าจะเดินอยู่คนเดียวจิตอยู่กับปัจจุบัน จนไม่รู้ว่าทุกข์หายไปตั้งแต่เมื่อไหร่ จิตไม่ทุกข์ นี่เป็นความมหัศจรรย์ของการปฏิบัติธรรม และบุคคลบางกลุ่มมีอุปนิสัยปัจจัยมาก่อนจะปฏิบัติธรรมง่าย ปฏิบัติถูกแนวทาง ผู้ปฏิบัติต้องอาศัยความเพียรเป็นเครื่องพิสูจน์ การปฏิบัติสติปัญญา ดับทุกข์ได้จริง อย่างช้าไม่เกิน ๗ ปี อย่างกลางไม่เกิน ๗ เดือน อย่างเร็วก็โดยที่เร็วที่สุด ๗ วัน เห็นผล ดับทุกข์ได้ในระดับหนึ่งคือ เปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตเป็นชีวิตใหม่ ที่ไม่ต้องทุกข์เหมือนเดิม แต่ผู้จะปฏิบัติต้องมีคุณสมบัติได้แก่ มีศรัทธาในการปฏิบัติ มีโรคภัยไข้เจ็บน้อยซึ่งจะเป็นส่วนที่เอื้อต่อการปฏิบัติธรรม เป็นคนตรงต่อการปฏิบัติ ไม่โอ้อวดมีมารยา และมีความเพียรกระตือรือร้นในการปฏิบัติ^{๙๙}

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดช ได้พระราชทานพระบรมราโชวาทพระราชทานแก่คณะผู้แทนพุทธสมาคมทั่วประเทศที่เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท เนื่องในโอกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษา ณ ศาลาดุสิดาลัย วันเสาร์ที่ ๑๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๓ เกี่ยวกับเรื่องความทุกข์ตามหลักพระพุทธศาสนาใจความว่า พระพุทธศาสนาศึกษาอะไร ก็ศึกษา ความทุกข์ นี่เอง ความทุกข์เป็นสิ่งที่คนไม่ชอบ จึงต้องการให้พ้นทุกข์ พ้นทุกข์สำหรับตนเองแต่ละคนๆ แต่ว่า การให้พ้นทุกข์ นี้ยากมาก เพราะว่ามีความรู้สึกว่าไม่ทุกข์ มีความรู้สึกว่าเป็นสุข อยากได้ความสุข แล้วก็ใครมาทำให้เราเป็นทุกข์หรือแม้แต่มีความสุขน้อยลงไป ก็ทำให้เราโกรธ ทำให้เราไม่พอใจ แล้วก็เดือดร้อนฟุ้งซ่าน ไม่มีความสุข แล้วก็มีความทุกข์ ฉะนั้น การศึกษาพระพุทธศาสนาก็คือการศึกษาว่า ทุกข์นี้มาจากไหน ทำไมเราไม่ชอบความทุกข์ เราเป็นทุกข์ในทุกข์ เราก็จะต้องดูทุกข์นี้เป็นอะไร ให้เข้าใจว่าคืออะไร แล้วเราก็จะต้องเห็นว่า ทุกข์นี้มีเหตุผล มีต้นเหตุ เมื่อมีต้นเหตุแล้วก็ต้องดูว่า เราระงับทุกข์ได้ตรงไหน บอกว่ามีทุกข์ก็ต้องบรรเทาทุกข์ ความจริงทุกข์นั้นบรรเทาไม่ได้ ต้องปล่อยให้ไปตามเรื่องของมัน ก็เสร็จแล้วมันก็หายไป เพราะว่ามีทุกข์ มันก็ไม่มี มันก็หมดไปได้ สุขมี สุขก็หมดไปได้ ฉะนั้น การที่พระพุทธศาสนาหรือพระพุทธเจ้าให้เราศึกษาก็คือ ศึกษาให้เห็นว่า ทุกข์มันมาจากไหน ให้รู้ว่าทุกข์เป็นอย่างไร เป็นอะไร^{๑๐๐}

อาจารย์วศิน อินทสระกล่าวว่า ความทุกข์เป็นสิ่งธรรมดาประจำโลกอย่างหนึ่ง ยากที่ใครจะหลีกเลี่ยงได้ ต่างกันก็เพียงรูปแบบของทุกข์เท่านั้น เมื่อทุกข์เกิดขึ้นกับชีวิต ผู้มีปัญญาตรงเห็นความเป็นจริงว่า ทุกข์เป็นสัจจะอย่างหนึ่งของชีวิต ชีวิตย่อมระคนด้วยทุกข์เป็นธรรมดา เมื่อเห็นเป็น

^{๙๙} พระครูศรีนิคมพิทักษ์, **มหัศจรรย์แห่งทางดับทุกข์**, (นนทบุรี: สำนักพิมพ์สัจญาณ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๑-๑๗.

^{๑๐๐} พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดช, “คำสอนเรื่องทุกข์และการเอาชนะความทุกข์คือหัวใจของพระพุทธศาสนา”, ใน **ธรรมะจากพระโอษฐ์**, รวบรวมจัดพิมพ์โดย สำนักพิมพ์ปัญญาญาณ ในเครือกลุ่มบริษัทที่ มัลดีมีเดีย, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ดีการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๕๕-๑๕๗.

ธรรมดาความยึดมั่นก็น้อยลง ทุกข์ก็ลดลงหรือหายไปได้เพราะไม่มีความยึดมั่นนั้น ความสุขที่เกิดหลังจากปล่อยวางย่อมเป็นสุขที่บริสุทธิ์ ดังพระพุทธองค์ตรัสว่า เมื่อใด บุคคลเห็นด้วยปัญญาว่าสังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ เมื่อนั้นเขายอมเบือนหน้าในทุกข์ นั่นคือทางแห่งความบริสุทธิ์^{๑๐๑}

๒.๖ ประโยชน์ที่ได้รับจากการศึกษาเรื่องทุกข์

ความทุกข์เป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่ในชีวิตประจำวันไม่ว่าจะทางตรงหรือทางอ้อมก็ตาม และเมื่อความทุกข์ปรากฏขึ้นแล้ว ก็จะเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ปัญญา โดยการกระตุ้นให้เราแสวงหาธรรมะ ทางที่พึงทางด้านจิตใจ ทำให้เราเข้าใจพระพุทธศาสนามากขึ้น หากไม่มีความทุกข์เลย หรือทุกข์ที่เบาบาง คนเราก็จะมอมขำสิ่งเหล่านี้ไป เมื่อรู้ว่าสิ่งใดเป็นทุกข์ย่อมปฏิบัติต่อทุกข์ได้อย่างถูกต้อง ทำให้ทุกข์ดับลงและมีสุขเพิ่มขึ้น ทุกข์หลายรูปแบบอะไรก็ตามในโลก ล้วนเกิดมาจากอุปธิ (กรรม) เป็นต้นเหตุ^{๑๐๒} เมื่อรู้ถึงทุกข์ว่าเกิดจากกรรม ก็จะไม่ก่อกรรมที่ทำให้เกิดทุกข์ในภายหน้า เพราะอุปธิทั้งหลายดับลงด้วยการคายกิเลสจนหมด ทุกข์จึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป^{๑๐๓} การศึกษาและแยกประเภทของทุกข์อย่างชัดเจนว่าเป็นเพียงนามรูปประกอบกันนั่นเอง ทำให้ผู้ศึกษารู้ว่าทุกข์ได้แก่นามรูปนั้นแยกประเภทออกอย่างไร และนามรูปใดสามารถจะกำหนดได้, และนามรูปใดควรกำหนด ส่วนนามที่เป็นโลกุตระ ไม่สามารถจะกำหนดได้ เพราะยังไม่บรรลु และไม่ควรถูกกำหนด เพราะนามที่เป็นโลกุตระไม่ใช่อารมณ์ของวิปัสสนา^{๑๐๔} จึงทำให้กำหนดต่อทุกข์คือนามรูปอย่างถูกต้องกระทั่งเกิดปัญญาญาณตามลำดับจนถึงที่สุดคือมรรคผลนิพพานได้

ในอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ได้กล่าวไว้ว่า การกำหนดนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย เป็นการทำลายชนสัญญา คือความสำคัญว่าเป็นกลุ่มก้อนออกได้ เมื่อทำลายชนสัญญาด้วยการกำหนดนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย แล้วเห็นพระไตรลักษณ์มีอนิจจตาเป็นต้นของขั้น ๕ ด้วยญาณ มีการพิจารณาโดยความเป็นกลางแล้วกำหนดขั้น ๕ นั้นว่าไม่เที่ยง, เป็นทุกข์, เป็นอนัตตา ดุจดั่งคนนำงูออกจากปาก สุ่มแล้วเห็นดอกจัน ๓ แฉกจึงรู้ว่าป็นงู^{๑๐๕} บรรดาปริญาทั้ง ๓ นั้น ตั้งแต่ต้นแต่สังขารปริจเฉทญาณ ญาณในการกำหนดสังขารธรรม จนถึงปัจจยปริคคหญาณ ญาณในการกำหนดสังขารธรรมโดยความเป็นปัจจย เป็นภูมิของญาณปริญา ความเป็นอธิปัตติยอมมีแก่พระโยคีบุคคลผู้แห่งตลอดลักษณะ โดยเฉพาะๆ ของสภาวะธรรมทั้งหลายได้^{๑๐๖} ดังนั้น ผู้รู้ทุกข์โดยประการต่างๆ เป็นเพียงสภาวะของรูปและนาม ไม่มีสัตว์บุคคลตัวตนอยู่ในนั้น จึงเป็นผู้เห็นตามความเป็นจริง ซึ่งในพระพุทธศาสนา

^{๑๐๑} วศิน อินทสระ, **ไตรลักษณ์และปฏิจจสมุพบาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๙), หน้า ๕๑.

^{๑๐๒} ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๒/๗๓๔/๓๙๑.

^{๑๐๓} ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๗๓๓/๖๗๔.

^{๑๐๔} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๑/๑๕/๔๕.

^{๑๐๕} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๑/๑๔/๔๒.

^{๑๐๖} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๑/๒๐/๔๘-๔๙.

เถรวาทกล่าวว่า เป็นความเห็นที่บริสุทธิ์ หรือ ทิณฺณวิสุทฺธิ^{๑๐๗} ปัญญาหรือญาณที่ปรากฏขึ้นจากการพิจารณาทุกข์ซึ่งเป็นสภาพของรูปและนามนั่นเองเรียกว่า นามรูปปริจเฉทญาณ^{๑๐๘}

๒.๗ สรุปท้ายบท

ทุกข์ โดยความหมายทางพุทธศาสนาเถรวาท คือ สภาพที่ทนอยู่ไม่ได้ มีความบีบคั้นให้เปลี่ยนแปลง ความทุกข์ในความหมายทั่วไปคือความไม่สบายกายไม่สบายใจ ในคำสอนตามหลักของพระพุทธศาสนามีความหมายในเชิงลึกมากกว่าความหมายทั่วไป การศึกษาเรื่องทุกข์มีความสำคัญคือ ทำให้ทราบว่าสิ่งที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันอย่างไรที่เรียกว่าทุกข์ ทุกข์เปรียบเหมือนปัญหาที่ต้องทราบตัวปัญหา ก่อนจึงจะสามารถแก้ไขปัญหาให้ถูกต้องได้และหากไม่เข้าใจหรือเข้าใจผิดพลาดเกี่ยวกับเรื่องทุกข์แล้วย่อมไม่อาจหาหนทางในการดับทุกข์ที่ถูกต้องได้เลย

ทุกข์ที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทนั้น ในส่วนพระวินัยปิฎกแสดงถึงการที่พระพุทธเจ้าทรงมนสิการปฏิจจนสมุปปาทโดยอนุโลมและปฏิโลมซึ่งแสดงส่วนสุดท้ายว่ากองทุกข์ทั้งปวงเกิดขึ้นดับตามกระบวนการแห่งปฏิจจนสมุปปาท และทรงแสดงปฐมเทศนาว่าด้วยอริยสัจ ๔ และมีขมิมาปฏิบัติอาอันเป็นทางดำเนินไปเพื่อถึงความดับทุกข์ ในส่วนของพระสุตตันตปิฎกระบุชัดเจนว่าการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าก็คือการตรัสรู้ในเรื่องของทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ ความดับทุกข์ และหนทางเพื่อถึงความดับทุกข์ จึงชื่อว่า พระพุทธศาสนาเป็นหลักคำสอนที่มุ่งเน้นให้ความเข้าใจที่ถูกต้องในเรื่องทุกข์แก่ผู้ที่ศึกษาคำสอนตามหลักพระพุทธศาสนาและยังยืนยันด้วยว่า ไม่ว่าจะพระพุทธเจ้าพระองค์ใดก็ตามที่ตรัสรู้ในโลกทั้งในอดีตและปัจจุบันย่อมทรงสอนและบัญญัติเรื่องทุกข์และความดับทุกข์ทั้งสิ้น ส่วนในพระอภิธรรมปิฎกพบว่า ทุกข์ในทางพระพุทธศาสนามีการแสดงรายละเอียดและชื่อเรียกตามองค์ประกอบและกระบวนการของทุกข์ที่แตกต่างกันออกไปโดยความเป็นปรมาณ ในคัมภีร์อื่นๆ เช่น สัทนิตี ธาตุมาลา ได้แสดงถึงการวิเคราะห์ศัพท์คำว่าทุกข์ เพื่อให้เห็นความหมายที่ชัดเจนยิ่งขึ้น และในคัมภีร์เนตติปกรณ์ยังได้ขยายความหมายที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ทุกข์เป็นภัยใหญ่ในโลกว่า ความจริงเหล่าสัตว์ย่อมสะดุ้งกลัวทุกข์ ภัยที่เสมอเหมือนหรือยิ่งกว่าทุกข์นั้นไม่มีเลย หมู่สัตว์โลกทั้งหมดเป็นผู้รักสุขเกลียดทุกข์ทั้งนั้น ไม่ว่าจะอยู่ในภูมิใดก็ตาม และผู้ที่พ้นทุกข์โดยสิ้นเชิงได้คือผู้บรรลอรหัตตผลและดับขันธไม่มีเหลือแล้วที่เรียกว่า อนุปปาติเสสนิพพาน

ทุกข์แต่ละประเภทมีรายละเอียดแตกต่างกันออกไปแต่รวมเมื่อกล่าวโดยรวมพบว่า ทุกข์เป็นสภาวะที่เกิดขึ้นกับกายและใจ ซึ่งเป็นด้วยอำนาจของไตรลักษณ์และกิเลส และโดยลักษณะที่มีความสัมพันธ์ของทุกข์กับหมวดธรรมใหญ่ในคำสอนตามหลักพุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่ ทุกข์กับไตรลักษณ์ ทุกข์กับอริยสัจ และทุกข์กับปฏิจจนสมุปปาท โดยทุกข์กับไตรลักษณ์นั้นมีลักษณะบ่งบอกถึง ๒๕ ประการ ทุกข์กับอริยสัจ มี ๔ ประการ และทุกข์กับปฏิจจนสมุปปาทมี ๑๒ ประการ โดยสังเคราะห์ลักษณะองค์ธรรมในปฏิจจนสมุปปาททั้ง ๑๒ องค์ธรรม

^{๑๐๗} พระพุทธโฆสะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๔๗๗.

^{๑๐๘} ในวิสุทธิมรรค กล่าวว่า นามรูปปริจเฉทญาณ คือ นามรูปปริคคญาณ หรือ สังขารปริจเฉท หรือ นามรูปวฏฏฐาน เป็นญาณลำดับที่ ๑ ในญาณ ๑๖ (วิสุทธิ. (ไทย) ๒/๖๗๗/๓๔๔.)

นักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทให้ความเห็นตรงกันว่า ทุกข์เป็นสิ่งที่ต้องกำหนดรู้ เป็นปัญหาที่ต้องทราบถึงปัญหาให้ถูกต้องก่อนจึงจะสามารถแก้ปัญหาคือดับทุกข์ได้อย่างถูกต้องได้ พระพุทธศาสนาสอนเรื่องทุกข์แต่ไม่ได้สอนให้จมอยู่กับความทุกข์ดังนั้นจึงไม่ใช่ศาสนาที่สอนแบบ ทุกขนิยม และผู้ที่รู้จักทุกข์อย่างถูกต้องจะเป็นผู้ที่บรรเทาทุกข์ลงได้และพบกับสุขจากการปฏิบัติเพื่อ ถึงความระงับทุกข์ จึงได้ชื่อว่าทุกข์สำหรับเห็นแต่สุขสำหรับเป็น

ผู้ศึกษาทุกข์เมื่อเข้าใจและสามารถแยกทุกข์ที่เกิดจากกระบวนการต่างๆ ได้ว่า อาการที่ ปรากฏในปัจจุบันนั้นเป็นทุกข์ประเภทใด จะทำให้กำหนดรู้ทุกข์ได้ตรงสภาวะในปัจจุบันขณะนั้น ทุกข์ เป็นสิ่งที่ต้องศึกษาและกำหนดรู้ ทุกข์เป็นความจริงแท้ที่เกิดขึ้นและไม่มีผู้ใดสามารถหลีกเลี่ยงจากความ ทุกข์ได้ การศึกษาทุกข์มีความสำคัญคือทำให้ทราบว่าปรากฏการณ์ต่างๆ ในชีวิตประจำวันนั้น ประกอบด้วยทุกข์ แต่มนุษย์สามารถอาศัยการศึกษาทุกข์เพื่อให้อยู่อย่างมีความสุขได้ เพราะเมื่อรู้ชัดว่า ทุกข์ที่ปรากฏ ณ ปัจจุบันขณะนั้นเป็นทุกข์ประเภทใด ย่อมสามารถทำความเข้าใจพร้อมทั้งหาสาเหตุ ของทุกข์และกระบวนการดับทุกข์อย่างถูกต้องตามความเป็นจริงได้ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น ได้แสดงทั้งประเภทของทุกข์ ลักษณะของทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และวิธีปฏิบัติเพื่อถึง ความระงับทุกข์ และความสำคัญในการศึกษาเรื่องทุกข์ไว้โดยครบถ้วน พร้อมทั้งอุปมาลักษณะของ บุคคลผู้ไม่รู้และไม่พิจารณาเรื่องทุกข์ให้เข้าใจว่าจะได้รับผลอย่างไร และบุคคลที่พิจารณากำหนดรู้ ทุกข์จะได้รับผลอย่างไรเมื่อทุกข์ปรากฏขึ้น เช่น บุคคลที่มีทุกข์ทางกายแล้วไม่พิจารณากำหนดรู้ทุกข์ กายนั้นทุกข์กายย่อมแล่นไปสู่ใจให้เกิดทุกข์ใจ เหมือนคนที่ถูกลูกศรยิงถึงสองดอก แต่คนที่พิจารณา กำหนดรู้ความทุกข์ทางกาย ทุกข์ทางใจย่อมไม่มีเหมือนกับคนที่ถูกลูกศรยิงเพียงดอกเดียว

ทุกข์โดยองค์รวมหมายถึงรูปนามที่เป็นขันธ ๕ โดยธรรมชาติรูปนามที่เป็นขันธ ๕ นี้จะมี ทุกข์ในไตรลักษณ์อยู่แล้ว แต่เพราะไม่รู้เท่าทันต่อสภาพและกระแสของรูปนามที่เป็นขันธ ๕ พยายาม ฝืนกระแสด้วยอวิชชาตัณหาและอุปาทานซึ่งโยงต่อไปเป็นทุกข์ในอริยสัจ ทำให้ขันธ ๕ ตามธรรมชาติ กลายสภาพเป็นอุปาทานขันธ ๕ ของคนขึ้นมา ซึ่งกระแสหรือกระบวนการของทุกข์ที่แสดงถึงความ เป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกันที่ทำให้กระแสของกองทุกข์ทั้งปวงเกิดขึ้นคือ ปฏิจจสมุปบาท และเมื่อ ทราบถึงความหมาย ความสำคัญของการศึกษาเรื่องทุกข์ ประเภทและลักษณะของทุกข์แล้ว ผู้ศึกษา ย่อมเป็นผู้ไม่ฝืนกระแสแห่งทุกข์และพิจารณาทุกข์ได้ถูกต้องเหมาะสมว่าทุกข์ดำรงอยู่ได้เพราะอะไร เพราะมีปัจจัยใดทำให้ทุกข์ดำรงอยู่ ตามหลักปฏิจจสมุปบาทได้แสดงถึงความเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน ของสภาวะทุกข์ทั้งปวงไว้ เมื่อทราบถึงปัจจัยให้ทุกข์ดำรงอยู่ได้ย่อมสามารถทราบถึงปัจจัยที่ทำให้ทุกข์ ดับได้เช่นเดียวกัน ทำให้ทุกข์คือรูปนามที่เป็นขันธ ๕ ดับลงอย่างถูกต้องตามความเป็นจริง ดับทุกข์ได้ ตามลำดับของปัญญาที่ปรากฏจากการพิจารณากำหนดรู้ทุกข์นั้น เมื่อดับรูป ดับนามได้ ที่เป็นทุกข์ได้ จนถึงที่สุดแล้ว ย่อมเป็นผู้ที่ไม่ต้องมาเกิดมาทุกข์อีก คือ “นิพพาน”

บทที่ ๓

การพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

การพิจารณาทุกข์ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ผู้ปฏิบัติย่อมรู้จักอาการที่ปรากฏตามชื่อของทุกข์ในลักษณะต่างๆ โดยรวมแล้วทุกข์ทั้งหมดก็ปรากฏขึ้นที่กายและใจหรือรูปและนามโดยปรমัตถ์ ดังนั้นการศึกษาการพิจารณาทุกข์นั้น ผู้ปฏิบัติจะทราบทว่าอาการทั้งหลายที่ปรากฏขึ้นในปัจจุบันขณะนั้นว่าเป็นทุกข์ที่ต้องกำหนดรู้ทั้งสิ้น และทุกข์แต่ละประเภทย่อมแสดงถึงกระบวนการปฏิบัติของผู้ปฏิบัติได้อีกด้วยว่าสภาวะธรรมที่ปรากฏกับผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาอยู่ในกระบวนการใดตามหลักปฏิจจสมุปบาท ซึ่งหากกำหนดรู้ได้อย่างถูกต้องผู้ปฏิบัติย่อมเห็นความเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันของรูปและนามโดยปรมัตถ์และสามารถยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์เพื่อปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาให้ก้าวหน้าได้อย่างถูกต้องต่อไปได้ ดังนั้นในบทนี้ผู้วิจัยจึงศึกษาเรื่องของการพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยกำหนดประเด็นศึกษาไว้ดังนี้

- ๓.๑ หลักคำสอนเรื่องทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาท
- ๓.๒ องค์ประกอบของทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาท
- ๓.๓ กระบวนการของทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาท
- ๓.๔ จริตของผู้พิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาท
- ๓.๕ การพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๖ ประโยชน์ที่ได้รับจากการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๗ สรุปท้ายบท

๓.๑ หลักคำสอนเรื่องทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาท

ปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักธรรมที่อธิบายถึงการเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายเพราะอาศัยกัน กองทุกข์เกิดขึ้นเพราะมีปัจจัย ๑๒ เรื่องเกิดขึ้นสืบ ๆ เนื่องกันมาตามลำดับ โดยองค์ธรรมที่เป็นทุกข์ทั้ง ๑๒ ประการตามหลักปฏิจจสมุปบาทนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยไม่ระบุเป็นหัวข้อธรรมคือไม่เจาะจงธรรมใดเป็นหลัก แต่มีปัจจัยธรรมที่มีความสัมพันธ์กันทั่วไป จัดเป็นวารได้ ๒ วารคือ

๑. สมุทวาร เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เป็นหลักธรรมของกระบวนการธรรมของการเกิดขึ้นแห่งทุกข์
๒. นิโรธวาร เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ เป็นหลักธรรมของกระบวนการธรรมของการดับไปแห่งทุกข์

กระบวนการเกิดทุกข์ตามหลักการปฏิจสุมุปาบท พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ โดยระบุ เป็นหัวข้อธรรมฝ่ายเกิด จัดเป็นสมุทัยวาร หรือโดยอนุโลมนัย มีดังนี้

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี

เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี

เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี

เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี

เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี

เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี

เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี

เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อูปาทานจึงมี

เพราะอูปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี

เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ความเศร้าโศก ปรีทเวะ ความคร่ำครวญ ทุกข์ ความทุกข์กาย โทมนัส ความทุกข์ใจ และอุปายาส ความคับแค้นใจ จึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้^๑

ปฏิจสุมุปาบท ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ โดยเป็นฝ่ายดับ นิโรธวาร หรือปฏิโลมนัย มีดังนี้

เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ

เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ

เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ

เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ

เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ

เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ

เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ

เพราะตัณหาดับ อูปาทานจึงดับ

เพราะอูปาทานดับ ภพจึงดับ

เพราะภพดับ ชาติจึงดับ

เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปรีทเวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสจึงดับ ความดับแห่ง กองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้^๒

ปฏิจสุมุปาบทก็คือปฏิจสุมุป็นนธรรม คำว่า ปฏิจสุมุปาบท แสดงถึงความเป็นปัจจัย คำว่า ปฏิจสุมุป็นนธรรม แสดงถึงความเป็นผล ดังที่พระพุทธโฆษาจารย์อธิบายไว้ว่า “ธรรมที่เป็น

^๑ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒.

^๒ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒-๓.

ปัจจัยทั้งหลาย พึงทราบว่าเป็นปัจจัยสมุปบาท ธรรมที่เกิดเพราะปัจจัยทั้งหลายนั้น พึงทราบชื่อว่า ปัจจัยสมุปบันธรรม”^๓

๓.๑.๑ หลักปัจจัยสมุปบาท

หลักปัจจัยสมุปบาทที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พระสาวกเป็นกระบวนการเกิดของทุกข์ ซึ่งมีความสัมพันธ์สืบเนื่องกัน โดยสามารถอธิบายดังต่อไปนี้

๑. เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงอวิชชาว่า ภิกษุทั้งหลาย อวิชชา (ความไม่รู้แจ้ง) เป็นประธานแห่งการเข้าถึงอกุศลธรรมทั้งหลาย อหิริกะ (ความไม่ละอายบาป) อนอตตัปปะ (ความไม่เกรงกลัวบาป) ก็มีตามมาด้วย^๔ อธิบายว่า เพราะไม่รู้ตามความเป็นจริง ไม่รู้ข้อเท็จจริง หรือไม่ใช้ปัญญาพิจารณาในขณะที่ประสบกับสถานการณ์ต่างๆ จึงเกิดความคิดปรุงแต่งด้วยการคาดเดา ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน นี้ก็เห็นไปตามความเชื่อของตนที่สั่งสมไว้ แล้วตั้งใจคิดมุ่งหมายว่าจะพูดหรือกระทำการสิ่งใดกับเรื่องนั้น โดยการปรุงแต่งมี ๓ ลักษณะคือ ปรุงแต่งเป็นบุญ ปรุงแต่งเป็นบาป ปรุงแต่งเป็นอรูปาวจร^๕

๒. เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี อธิบายว่า เมื่อบุคคลตกอยู่ในอวิชชาแล้ว ก็จะเกิดสังขารหรือเจตนาคิดมุ่งหมายตั้งใจ หรือเลือกเกี่ยวข้องกับสิ่งใดก็ทำให้เกิดการรับรู้คือ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส รู้คิดต่อเรื่องนั้นๆ ซึ่งปรุงแต่งไปตามพื้นเพของจิต หากสังขารที่เป็นบุญปรุงแต่ง วิญญาณก็ประกอบด้วยบุญ หากสังขารที่เป็นบาปปรุงแต่ง วิญญาณก็ประกอบด้วยบาป หากสังขารที่เป็นอานัญชา (อรูปฌาน ๔) ปรุงแต่ง วิญญาณก็ประกอบด้วยอานัญชา^๖

๓. เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี อธิบายว่า เมื่อวิญญาณเป็นปัจจัย รูปธรรมและนามธรรมที่ต้องทำงานร่วมกับวิญญาณ ได้แก่ อวัยวะที่เกี่ยวข้องว่าโดยความเป็นรูปคือ มหาภูตรูป ๔ ได้แก่ ธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ (อุปาทายรูป) นี้ เป็นส่วนของรูป ส่วนเวทนา สัญญา สังขารทั้งหลายที่ทำงานร่วมกันก็คือนาม^๗

๔. เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี อธิบายว่า เมื่อนามรูปตื่นตัวพร้อมจำต้องอาศัยอายตนะทั้ง ๖ อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยอายตนะทั้ง ๖ นี้ ได้แก่จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ และมนายตนะ เป็นสื่อป้อนความรู้หรือเป็นช่องทางดำเนินพฤติกรรมอายตนะนั้นๆ ก็จะถูกปลุกเร้าให้พร้อมทำหน้าที่^๘

^๓ พระพุทธโฆสะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๘๖๔.

^๔ ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑/๑.

^๕ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๕/๒๒๐.

^๖ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๑/๑๐๑.

^๗ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๘/๒๒๐.

^๘ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๑๘๓.

๕. เพราะสหายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี อธิบายว่า ผัสสะทั้ง ๖ ได้แก่ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส และมโนสัมผัส^๙ เป็นเครื่องรับรู้อารมณ์เมื่ออายตนะใด ทำหน้าที่ เช่นเมื่อจักขายตนะทำหน้าที่ จักขุสัมผัสก็รับรู้อารมณ์จากการทำหน้าที่ของจักขายตนะ

๖. เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี อธิบายว่า เวทนาหรือความรู้สึกนี้ เกิดจากการรับรู้ อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งใน ๖ ช่องทาง ได้แก่ เวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส เวทนาที่เกิดจากโสตสัมผัส เวทนาที่เกิดจากฆานสัมผัส เวทนาที่เกิดจากชิวหาสัมผัส เวทนาที่เกิดจากกายสัมผัส เวทนาที่เกิดจากมโนสัมผัส^{๑๐} ความรู้สึกที่เกิดขึ้นมี ๓ ลักษณะ คือ เป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเฉยๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง

๗. เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี อธิบายว่า เมื่อเกิดความรู้สึกสุข ตัณหาคือความอยากก็เกิดขึ้นกับอารมณ์ ๖ อย่าง ได้แก่ รูปตัณหา สัทตตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา และธัมมตัณหา โดยมีลักษณะ ๓ ประการคือ หากพอใจอยากได้ในความรู้สึกนั้นก็เป็นการตัณหา อยากให้ความรู้สึกนั้นคงอยู่ก็เป็นภวตัณหา หากไม่ชอบใจอยากไปให้พ้นความรู้สึกนั้นก็เป็นการตัณหา หากรู้สึกเฉยๆ ด้วยความหลง(โมหะ) และติดได้อย่างเป็นสุขเวทนาอ่อนๆ พร้อมจะขยายเป็นอยากได้ความรู้สึกสุขต่อไป^{๑๑}

๘. เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี อธิบายว่า เมื่อมีความอยากก่อตัวเป็นความยึดติด ด้วยทำที่ที่ชอบหรือชังก็ตาม ย่อมเป็นไปด้วยอุปาทานได้แก่ กามอุปาทาน ทิฏฐอุปาทาน สीलัพพอุปาทาน และอัตตวาหุอุปาทาน ดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นความพอใจเนื่องๆ ในธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัยแห่งอุปาทาน ตัณหาย่อมเจริญ เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เปรียบเหมือนกองไฟใหญ่ที่สุมด้วยไม้ บุรุษใส่หญ้าแห้ง โคมัยแห้งและไม้แห้งเข้าไปในกองไฟนั้น ทุกๆ ระยะเวลา ก็เมื่อเป็นอย่างนี้ กองไฟใหญ่นั้น ได้อาหาร ได้เชื้ออย่างนั้น ก็ลุกโพลตตลอดกาลนาน”^{๑๒}

๙. เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี อธิบายว่า เมื่อความยึดมั่นปรากฏ ก็เกิดการสร้างภาวะชีวิตขึ้นตามที่ยึดถือ ในด้านกระบวนการพฤติกรรมที่แสดงนิสัยและแนวคิด รวมถึงด้านบุคลิกภาพทั้งทางนามธรรมและรูปธรรมโดยแสดงลักษณะออกมาเช่น ภาพลักษณ์ของคนอยากร่ำรวยหรือชอบอำนาจ เป็นต้น^{๑๓} ในขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค กล่าวว่าในกัมมภพก่อน ความหลงเป็นอวิชชา กรรมเป็นเครื่องประมวลมาเป็นสังขาร ความตั้งใจเป็นตัณหา ความยึดมั่นเป็นอุปาทาน เจตนาเป็นภพ ธรรม ๕ ประการนี้ในกัมมภพก่อน ย่อมเป็นไปเพราะปัจจัยแห่งปฏิสนธิในภพ (อุปัตติภพ) ปัจจุบันนี้^{๑๔}

^๙ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕ /๒๓๐/๒๒๑.

^{๑๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕ /๒๓๑/๒๒๑.

^{๑๑} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, หน้า ๑๘๓.

^{๑๒} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๒/๑๐๔.

^{๑๓} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, หน้า ๑๘๔.

^{๑๔} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗/๗๓.

๑๐. เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี อธิบายว่า เมื่อเกิดภพที่เข้าครองตนแล้ว ก็เกิดความยอมรับถือว่าเป็นเจ้าของภพ โดยชาติคือความเกิดขึ้นวิญญูณ นามรูป आयตนะ ผัสสะ และเวทนา^{๑๕}

๑๑. เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ความเศร้าโศก ปรีทเวะ ความคร่ำครวญ ทุกข์ ความทุกข์กาย โทมนัส ความทุกข์ใจ และอุปายาส ความคับแค้นใจ จึงมี อธิบายว่า เมื่อเกิดความมีตัวตนขึ้นแล้ว การต้องพบกับความเสื่อมหรือความเจริญจากความเกิดนั้นย่อมมีเป็นธรรมดา รวมถึงการเสื่อมถอยจนกระทั่งสูญเสียภาวะชีวิตนั้น ซึ่งเมื่อเกิดความเสื่อมถอยหรือสูญเสียขึ้นแล้ว ความเศร้าใจ หุบอกร้องไห้อาลัยถึงสิ่งที่เสื่อมโทรมหรือจากไปนั้นย่อมเกิดขึ้น

โดยสรุปแล้วปฏิจจสมุปบาทแสดงความเป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกันของกองทุกข์ทั้งปวง เป็นลำดับ แต่อวิชชาเองก็มีปัจจัยให้เกิดเช่นกันได้แก่อาสวะ เพราะอาสวะเกิด เหตุเกิดแห่งอาสวะจึงมี เพราะอวิชชาเกิด เหตุเกิดแห่งอาสวะจึงมี^{๑๖} และแม้ความเศร้าโศกเป็นต้นนั้นก็สามารถเป็นปัจจัยให้แก่อวิชชาต่อได้อีก สำหรับปุถุชนผู้ไม่ได้ศึกษาเรื่องของกองทุกข์ว่ามีกระบวนการเกิดเช่นนี้ เมื่อถูกทุกข์เวทนาที่เป็นไปในสรีระถูกต้องแล้ว ย่อมเศร้าโศก ลำบาก รำไรหุบอกร้องคร่ำครวญ ถึงความลุ่มหลง ดังนี้^{๑๗}

๓.๑.๒ ความสำคัญของหลักปฏิจจสมุปบาท

ปฏิจจสมุปบาท ชื่อว่า เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภูมิ ดังนั้น ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจึงสามารถพิจารณาทุกข์โดยยกปฏิจจสมุปบาทเป็นอารมณ์ได้ เพื่อประโยชน์แก่การดับทุกข์ เพื่อความสิ้นภพ สิ้นชาติ เพื่อความสุขที่แท้จริง คือ พระนิพพานอันเป็นความดับเพลิงทุกข์และกิเลส ด้วยการพ้นจากทุกข์ทั้งปวงนั้น

อนึ่ง ธรรมที่เป็นปัจจัยที่แสดงในปฏิจจสมุปบาทนั้น เป็นปรมัตถ์ล้วนๆ ไม่มีบัญญัติเข้าเจือปน ส่วนธรรมที่เป็นปัจจัยที่แสดงในปฏิฐานนั้น มีทั้งปรมัตถ์และบัญญัติ ปัจจัยะ หรือปัจจัยนั้นหมายความว่า เป็นเหตุของผลที่เกี่ยวข้องด้วยเหตุต่างๆ ปัจจัยุบบัน หมายความว่า เป็นผลที่เกิดขึ้นโดยอาศัยธรรมที่เป็นเหตุต่างๆ สรุปความว่า ปัจจัย ได้แก่ ธรรมที่เป็นเหตุ ปัจจัยุบบัน ได้แก่ ธรรมที่เป็นผล

ปฏิจจสมุปบาท ทั้งฝ่ายเกิดทั้งฝ่ายดับ เมื่อจัดเป็นองค์ธรรม มี ๑๒ ประการ คือ อวิชชา สังขาร วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรามรณะ จากความสัมพันธ์ของทุกข์ว่าคือขันธ ๕ และขันธ ๕ คือธรรมเกิดแต่เหตุ^{๑๘} การที่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจะพิจารณาทุกข์อันได้แก่ขันธ ๕ หรือ รูปนาม นั้น จะต้องกำหนดรู้โดยความเป็นสภาวะที่แยกออกจากกันของรูปกับนามและกำหนดรู้ปัจจัยที่ทำให้รูปนามปัจจุบันปรากฏ กระบวนการทั้งสองมีความเกี่ยวข้องกันตามลำดับแห่งโสฬสญาณและวิสุทธิ ๗ คือ นามรูปปริจเฉทญาณอันเป็นทิวฐีวิสุทธิ และปัจจัยปริคคหญาณอันเป็นกัณฑชาวิตตรณวิสุทธิ ซึ่งหากผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาไม่สามารถรู้ถึงสภาวะธรรมของรูปนามที่แท้จริงซึ่งไม่มีสัตว์บุคคลอยู่ และไม่เห็นความเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันของรูป

^{๑๕} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗/๗๓.

^{๑๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๓-๑๐๔/๙๘-๙๙.

^{๑๗} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๒/๒๗๒.

^{๑๘} วิ.ม.อ. (ไทย) ๓/๖๐/๔๑.

กับนามที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ย่อมไม่อาจก้าวไปสู่ลำดับต่อไปของโสฬสญาณและวิสุทธิที่เหลืออยู่ได้เลย

การพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจนสมุปบาทนั้นเป็นกระบวนการปฏิบัติแบบทางสายกลาง ไม่เอียงสุดไปทางสัสสตทิฎฐิและอุจเฉททิฎฐิ เพราะแสดงถึงเหตุปัจจัยที่รูปรนามปรากฏขึ้น ไม่ใช่เกิดจากสิ่งใดเป็นผู้บันดาล การพิจารณาทุกข์ด้วยวิธีนี้จะทำให้ผู้ปฏิบัติรู้จักกฎธรรมดาของธรรมชาติว่า ธรรมชาติของรูปรนามนี้มีกฎธรรมดาในตัวของตัวเอง บุคคลใดสร้างเหตุคือกรรมอย่างไรย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดวิบากคือผลของกรรมนั้น ๆ ส่งเสริมให้คนเล็งเห็นผลกรรมทั้งในชาตินี้และชาติหน้าตามหลักกรรมนิยาม คือ การให้ผลแห่งกุศลที่นำปรารถนา การให้ผลแห่งอกุศลที่ไม่นำปรารถนาที่เรียกว่ากรรมนิยาม ส่วนสำคัญของการพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจนสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้นคือ การกำหนดรู้รูปรนามและปัจจัยที่ทำให้เกิดรูปรนาม เพื่อทำลายอัตตสัญญาคือ ความจำด้วยการยึดถือว่าเป็นตัวตน ซึ่งหากผู้ปฏิบัติยังมีความเห็นที่ถูกต้องว่ารูปรนามที่ปรากฏไม่ใช่ตัวเราของเราหรือเป็นตัวตนของเรา เป็นเพียงรูปกับนามที่อาศัยปัจจัยให้เกิดขึ้น ก็จะสามารถพิจารณาเข้าสู่ความเป็นไตรลักษณ์ในโสฬสญาณและวิสุทธิลำดับต่อไปได้อย่างถูกต้อง

๓.๒ องค์ประกอบของทุกข์ตามหลักปฏิจจนสมุปบาท

ทุกข์ในทางพระพุทธศาสนานั้นเมื่อกล่าวโดยรวมย่อมกล่าวว่าเป็นทุกข์ที่เกิดขึ้นทางกายหรือทางใจ แต่ละประเภทของทุกข์มีชื่อเรียกต่างกันไปเพราะองค์ประกอบของทุกข์มีความแตกต่างกัน ตามหลักปฏิจจนสมุปบาทแล้วของแห่งทุกข์ทั้งปวงอาศัยความเป็นเหตุปัจจัยกันจึงเกิดมีขึ้นได้ ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงเห็นว่าทุกข์แต่ละประเภทซึ่งมีชื่อเรียกต่างกันย่อมสามารถสงเคราะห์เข้ากับหลักปฏิจจนสมุปบาทเพื่อใช้ในการพิจารณากำหนดรู้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาได้เมื่อทุกข์เหล่านั้นปรากฏขึ้นในปัจจุบันขณะ ดังนั้นองค์ประกอบของทุกข์ตามหลักปฏิจจนสมุปบาทผู้วิจัยจึงตั้งข้อสังเกตดังต่อไปนี้

๑. ในมหานิทานสูตร พระผู้มีพระภาคตรัสถึงองค์ประกอบและความสัมพันธ์ของทุกข์ตามหลักปฏิจจนสมุปบาทโดยยกกระบวนการของวิวาหมูลกทุกข์ อาหารปริเยฐิทุกข์ และ ทุกขชั้นันนั้นมี ความสัมพันธ์ในช่วงเวทนาเป็นปัจจัยจึงเกิดตัณหา โดยพระผู้มีพระภาคทรงขยายความแก่พระอานนท์ว่าเพราะอาศัยเวทนาทำให้เกิดตัณหา เมื่อมีตัณหา ปริเยสนา (การแสวงหา) ก็เกิดมีขึ้น ลากะ (การได้) วินิจฉยะ (การกำหนด) ฉันทราคะ (ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจ) อัชฌเณสาณะ (ความหมกมุ่นฝังใจ) ปรีคคหะ (การยึดถือครอบครอง) มัจฉริยะ (ความตระหนี่ อารักขะ (ความหวงกั้น) ก็เกิดขึ้นตามลำดับ การทำบาปอกุศลธรรม เช่นการถือท่อนไม้ การถืออาวุธ การทะเลาะวิวาท การแก่งแย่ง การด่าทอ การพูดส่อเสียด และการพูดเท็จย่อมเกิดขึ้น^{๑๙} ทั้งนี้ในความเป็นจริงพระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่าเพราะอารักขะเป็นเหตุ อุกุศลธรรมทั้งปวงก็เกิดขึ้น มีการวิวาทเป็นต้น แต่เพราะอารักขะเองก็มีเหตุปัจจัยให้เกิดขึ้นซึ่งเมื่อพิจารณาย้อนขึ้นไปจะพบว่า มีความเกี่ยวข้องกับกระบวนการของทุกข์ตามหลักปฏิจจนสมุปบาทในส่วนเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี

^{๑๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๐๓/๖๑.

ในส่วนความสัมพันธ์ของสหคตทุกขะนั้น จะเห็นได้ว่า เมื่อมีลาภเกิดขึ้นย่อมเกิดความกำหนัดพอใจยินดีในลาภ เกิดความหมกมุ่นฝังใจ ความยึดถือครอบครอง และเพราะลาภเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ความทุกข์ก็ปรากฏแก่ผู้ที่ยังไม่เข้าใจกระบวนการของทุกข์นั่นเอง^{๒๐}

๒. ทุกข์ ๓ ได้แก่ ทุกขทุกขตา สังขารทุกขตา และวิปริณามทุกขตา^{๒๑} โดยองค์ประกอบตามหลักปฏิจจสมุปบาทแล้วสามารถสังเคราะห์ได้ว่า ทุกขทุกข์ สังเคราะห์เข้ากับ เวทนา ในปฏิจจสมุปบาท และมีความสัมพันธ์ถึงทุกข์และโทมนัส ซึ่งเป็นความรู้สึกทุกข์ที่ ปรากฏทางกายและใจ วิปริณามทุกข์ เป็นลักษณะของสุขเวทนาที่มีความเปลี่ยนแปลง ปรากฏทางกายและจิต สังเคราะห์เข้ากับ เวทนา ในปฏิจจสมุปบาท ในส่วนของสุขเวทนาทางกายและใจซึ่งมีอาการแปรปรวนเปลี่ยนแปลงเสมอ และสังขารทุกข์ สังเคราะห์เข้ากับ เวทนา ในปฏิจจสมุปบาทซึ่งเป็นลักษณะของอุเบกขาเวทนาที่มีลักษณะไม่เที่ยง เวทนาทั้ง ๓ ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา เป็นปัจจัยให้ตัณหาเกิด พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าผู้ที่ไม่เห็นเวทนาว่าเป็นอัตตา ไม่เห็นการเสวยอารมณ์ว่าเป็นอัตตา และไม่เห็นว่า อัตตาของเราจะต้องเสวยอารมณ์ เพราะว่าอัตตาของเรามีเวทนาเป็นคุณสมบัติ ย่อมไม่ถือมั่นอะไรๆ ไม่สะทกสะท้าน ย่อมถึงที่สุดแห่งพรหมจรรย์ตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา^{๒๒}

๓. ทุกข์ ๒ ได้แก่ กายิกทุกข์ (ทุกข์ทางกาย) และเจตสิกทุกข์ (ทุกข์ทางใจ) โดยองค์ประกอบตามหลักปฏิจจสมุปบาทแล้วสามารถสังเคราะห์ได้ว่า กายิกทุกข์ มีความสัมพันธ์กับพยาธิทุกข์ซึ่งเป็นทุกข์ที่เนื่องกับกายด้วย และรวมถึงสภาวะทุกข์ที่ปรากฏกับรูปกาย คือ ชาติ ชรามรณะ อุปาทานขันธในส่วนของรูปอุปาทานขันธ ในส่วนของเวทนาอันเกี่ยวข้องกับหัวใจ หรือเจตสิกทุกข์ มีความสัมพันธ์กับองค์ธรรมในปฏิจจสมุปบาท ได้แก่ ชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ โทมนัส อุปายาสะ อุปาทานขันธในส่วนของนามขันธที่ตั้งแห่งอุปาทาน^{๒๓}

๔. ทุกข์ ๑๐ ได้แก่ สภาวะทุกข์ ปกิณณกทุกข์ นิพัตถทุกข์ พยาธิทุกข์ สันตปาทุกข์ วิปากทุกข์ โดยองค์ประกอบตามหลักปฏิจจสมุปบาทแล้วสามารถสังเคราะห์ได้ดังนี้

นิพัตถทุกข์ เป็นลักษณะทุกข์ที่เกิดทางกาย เป็นทุกข์เนื่องนิത്യ คือความหนาว ร้อน หิว กระจาย ในสาริปุตตสูตร พระพุทธเจ้าตรัสกับพระสารีบุตรในเรื่องของการกระทบผัสสะของภิกษุว่า ภิกษุถูกผัสสะแห่งความเจ็บป่วยและความหิวกระทบแล้ว พึงอดกลั้นความหนาว หรือความร้อน ภิกษุนั้นถูกผัสสะเหล่านั้นกระทบแล้ว โดยอาการมาอย่าง ก็ไม่ให้อโอกาส พึงทำความเพียรและความบากบั่นให้มั่นคง^{๒๔} ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า นิพัตถทุกข์นั้นสามารถสังเคราะห์เข้ากับส่วนของผัสสะได้ ซึ่งเป็นความรู้ที่เกิดจากการสัมผัส ยังไม่ใช่ลักษณะของทุกขเวทนาที่เกิดจากความหนาว ร้อน เป็นต้น และเมื่อความรู้สึกหนาว ร้อน เป็นต้น เกิดขึ้นแล้วและผู้ปฏิบัติสามารถกำหนดรู้ได้ทันปัจจุบันขณะ คือรู้ความหนาว ความร้อน ย่อมไม่เกิดทุกขเวทนาและวงจรปฏิจจสมุปบาทในช่วงเวทนาเกิดเพราะมี

^{๒๐} อ.อ.อ. (ไทย) ๒๓/๖/๒๐๔-๒๐๖.

^{๒๑} ที.ปา.อ. (ไทย) ๓๐๕/๒๘๓.

^{๒๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๒-๑๒๖/๗๐-๗๑.

^{๒๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓.

^{๒๔} ข.ข. (ไทย) ๒๕/๙๗๓/๗๓๒.

ผัสสะเป็นปัจจัย แต่จะปรากฏเป็นช่วงผัสสะเกิดเพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัยคือกายสัมผัสกับโผฏฐัพพ พารมณฺ์รับรู้ความเย็นร้อนที่เกิดจากธาตุไฟปรมาณูเป็นต้น นิพัตถทุกข์โดยที่แท้แม่ในพระอริยบุคคล ย่อมปรากฏทุกข์ประเภทนี้ตราบเท่าที่ยังมีสังขาร (ในที่นี้หมายถึงร่างกาย) อยู่ ในมิลินทปัญหา พระนาคเสนตอบปัญหาพระเจ้ากรุงมิลินท์ในคำถามเรื่องผู้ประเสริฐที่ไม่ต้องปฏิสนธิไม่ต้องเกิดอีก (พระอรหันต์) จะเสวยทุกข์บ้างหรือไม่ว่า พระชีณาสพ (พระอรหันต์) เสวยทุกขเวทนาทางกาย แต่ไม่ได้เสวยทุกข์ทางใจ (เจตสิกทุกข์) เพราะกายของท่านยังเป็นเชื้ออุปาทานตกแต่ง มีเหตุปัจจัยจนกว่าจะถึงนิพพานในปัจจุบันชาติ(ชาติสุดท้าย) ไม่เสวยเจตสิกทุกข์เพราะเหตุปรุงแต่งจิต คือ โลภะ โทสะ โมหะ ไม่มีในท่าน^{๒๕} ดังนั้นจึงมีส่วนที่เป็นนิพัตถทุกข์เพราะมีสภาพบีบคั้นให้เปลี่ยนแปลงด้วยอำนาจของทุกขลักษณะในไตรลักษณ์อยู่ในส่วนของความหิวกระหายนั้นมีบางครั้งที่ร่างกายหิวเพราะความเสื่อมโทรมของร่างกายที่ต้องการการบำรุงเอง ซึ่งเป็นส่วนที่มาจากทุกขลักษณะ แต่บางครั้งร่างกายแสดงอาการหิวกระหายเพราะความอยากอันเกิดจากกิเลสทั้งยังสัมพันธ์กับผัสสะอย่างชัดเจน เช่น เมื่อเห็นภาพอาหารที่น่าอร่อยย่อมเป็นปัจจัยให้แก่สุขเวทนา และหากสุขเวทนาขาดการกำหนดรู้ (มีอวิชชา ร่วมอยู่หรือหลงในสิ่งกระทบที่น่ายินดี) ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา เป็นต้น

ส่วนนิพัตถทุกข์ที่มีความสัมพันธ์สืบเนื่องในช่วงของผัสสะเป็นปัจจัยทำให้เกิดเวทนานั้น อธิบายว่า ความที่ต้องกระทบกับดินฟ้าอากาศส่วนที่เกิดทุกข์ เช่น ต้องตากแดดตากฝนประกอบการทำงาน หรือว่าต้องนั่งนานๆ เดินนานๆ หรือแม้นอนนานๆ ก็เป็นทุกข์ขึ้นมา หรือว่าอาหารป่วยใช้ต่างๆ เกิดความทุกข์ ก็เป็นทุกขเวทนาทางกาย เพราะฉะนั้น ทุกขเวทนาทางกายก็มีมาก สุขก็มีมาก และที่เป็นกลางๆ ก็มีอยู่ แต่อาจารย์บางท่านอธิบายว่า ที่เป็นกลางๆ ทางกายไม่มี เพราะถ้าเป็นปกติก็นับว่าเป็นสุข เหมือนดังเช่นความหนาว ความร้อน ความเย็น ความร้อนของดินฟ้าอากาศ ที่ร้อนเกินไปหรือเย็นเกินไปทำให้รู้สึกเป็นทุกข์ทางกาย เมื่อมีความร้อนหรือความเย็นที่อำนวยให้เกิดความรู้สึกเป็นสุขสบายทำให้เกิดสุขเวทนาทางกายหรือที่ไม่ทำให้เกิดความสุขชัดเจน คือไม่ร้อนมากไม่เย็นมากเรียกว่าเป็นปกติ จัดว่าเป็นสุขเหมือนกัน แต่อาจารย์บางท่านก็แสดงว่ามีลักษณะเป็นปกติดังกล่าวที่ไม่ทำให้รู้สึกว่าเป็นสุขหรือเป็นทุกข์ ก็นับว่าเป็นกลางๆ ได้^{๒๖}

สันตปาทุกข์ เป็นทุกข์ที่เกิดจากอกุศลมูล ๓ คือ โลภะ^{๒๗} โทสะ และโมหะ ซึ่งสงเคราะห์ โลภะเข้ากับตัณหาในวงจรปฏิจจสมุปบาท สงเคราะห์โทสะเข้ากับส่วนของโลภะ ปริเทวะ เป็นต้น และสงเคราะห์โมหะเข้ากับอวิชชา ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ทุกข์คือราคะ ทุกข์คือโทสะ ทุกข์คือ

^{๒๕} มิลินท. (ไทย) ๔/๖๔-๖๕.

^{๒๖} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฒนมหาเถร ป.ศ. ๙),

สัมมาทิฐิ ตามพระเถรอธิบายของท่านพระสารีบุตรเถระ, (เชียงใหม่: โรงพิมพ์นันทพันธ์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๒๑-๑๒๒.

^{๒๗} โลภะ ราคะ และตัณหา องค์ธรรมคือ โลกเจตสิก อรรถกถาจารย์ได้แสดงความสัมพันธ์ของ โลภะ ราคะ และตัณหาว่า ตัณหาที่มีกำลังอ่อนแรกเกิด ชื่อว่า ฉันทะ (ความพอใจ) ฉันทะนั้นไม่สามารถเพื่อให้กำหนดได้ แต่ตัณหาที่มีกำลัง เมื่อเกิดบ่อยๆ จึงชื่อว่าราคะ (ความกำหนัด) ราคะนั้นสามารถทำให้กำหนดยินดีได้ ธรรมอีกอย่างหนึ่ง ด้วยคำทั้ง ๒ ว่า ความพอใจ ความกำหนัด (ฉนฺโท ราโค) นี้ เป็นอันทรงหมายเอาจิตตูปบาทที่สหครตด้วยโลกจิต ๘ ดวง (ส.สพ.อ. (ไทย) ๑๘/๔๖๔.)

โมหะ ทุกข์ ๓ ประการนี้ ภิกษุทั้งหลายพึงเจริญอุปริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อรู้ยัง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละทุกข์ทั้ง ๓ ประการนี้ ฯลฯ^{๒๘}

วิปากทุกข์ เป็นทุกข์ที่เป็นผลของกรรมชั่ว เช่นการถูกลงโทษทางกายหรือถึงแก่การตกลูก อบายภูมิ หรือเกิดความเดือดร้อนทางใจ เป็นต้น เมื่อศึกษาทุกข์ประเภทนี้โดยวิเคราะห์ในวิปากวิภูฏีตามหลักปฏิจจสมุปปาทพบว่า ในส่วนวิปากวิภูฏีซึ่งประกอบด้วย นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ในภวจักรที่ ๑ และชาติ ชรามรณะ ในภวจักรที่ ๒ ซึ่งวิปากทุกข์และวิปากวิภูฏีมีความสัมพันธ์อย่างชัดเจนคือในส่วนของถูกลงโทษทางกาย เป็นการแสดงผลของกรรม หรือวิปากทุกข์ที่เกี่ยวข้องกับรูป และความเดือดร้อนทางใจเป็นการแสดงผลของกรรม หรือวิปากทุกข์ที่เกี่ยวข้องกับนาม และองค์ธรรมอื่น ๆ ที่กล่าวในมาเบื้องต้นก็จัดเข้าเป็นวิปากทุกข์เช่นเดียวกัน ซึ่งตามวงจรไตรวิภูฏีแสดงให้เห็นว่า นามรูปที่ปรากฏในปัจจุบันที่ผู้ปฏิบัติต้องกำหนดรู้ เกิดขึ้นจากกรรมเก่า คือเจตนาเป็นตัวกรรมทำให้เกิดวิปากคือนามรูปในปัจจุบัน จึงควรสังเคราะห์เข้าตามองค์ธรรมที่กล่าวในวิปากวิภูฏีทั้งหมดดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เพราะอาศัยเหตุนี้ว่า เรากล่าวเจตนาว่าเป็นตัวกรรมบุคคลคิดแล้ว จึงกระทำการด้วยกาย วาจา ใจ เหตุเกิดแห่งกรรมคือผัสสะ มีความต่างกันแห่งกรรมคือกรรมที่พึงเสวยในนรก ในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ในแดนเปรต ในมนุษยโลก ในเทวโลก ส่วนวิปากแห่งกรรมมี ๓ ประการ คือ กรรมที่พึงเสวยในปัจจุบัน กรรมที่พึงเสวยในอดีตภพถัดไป และกรรมที่พึงเสวยในอดีตภพต่อไป^{๒๙} กระบวนการของกรรมนั้นแยกออกเป็นกรรมเก่าและกรรมใหม่ ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า จักขุ (ตา) บัณฺฑิตพึงเห็นว่าเป็นกรรมเก่า ถูกปัจจัยปรุงแต่ง สำเร็จด้วยเจตนา เป็นที่ตั้งแห่งเวทนา กรรมใหม่คือ กรรมที่บุคคลทำด้วยกาย วาจา ใจ ในบัดนี้ เราเรียกว่า กรรมใหม่^{๓๐}

วิปากทุกข์คือผลจากการทำชั่วด้วยอำนาจของอกุศลกรรมต่างๆ ในอัตถวสรวรรค อรรถกถา กล่าวถึงอานิสงส์ในการบัญญัติสิกขาบทตอนหนึ่งว่า เพื่อปิดกั้นเวรอันจะบังเกิดในอนาคต คือเพื่อการไม่เกิดขึ้นแห่งเวรในสัมปรายภพ กล่าวคือวิปากทุกข์ โดยวิปากทุกข์นั้นกล่าวว่าเป็นอกุศลที่เป็นไปในสัมปรายภพ เพราะมีความไม่ปลอดภัย^{๓๑} ทุกข์อันเกิดจากผลกรรมนี้ เพราะวิบัติคือโทษแห่งกายกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล ๓ ประการ เพราะวิบัติคือโทษแห่งวจีกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล ๔ ประการ หรือเพราะวิบัติคือโทษแห่งมโนกรรมที่มีเจตนาเป็นอกุศล ๓ ประการ สัตว์ทั้งหลายหลังจากตายแล้วจึงไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก^{๓๒} เห็นได้ว่ากระบวนการของวิปากทุกข์นั้นมีความสัมพันธ์ในส่วนของปัจจุบันเหตุไปสู่อนาคตผลด้วย ดังตัวอย่างปรากฏในส่วนที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติพระวินัยเพื่อป้องกันการตกไปสู่ที่ชั่วคืออบายภูมิทั้ง ๔ กระบวนการปฏิบัติในช่วงปัจจุบันเหตุมีองค์ธรรมได้แก่ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ ส่งผลสู่ ชาติ ชรามรณะ อันเป็นอนาคตผลต่อไป

^{๒๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๖๘/๔๗.

^{๒๙} อง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๖๓/๕๗๗.

^{๓๐} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๔๖/๑๗๙.

^{๓๑} วิ.อ. (ไทย) ๓/๔๙๘/๗๒๒-๗๒๓.

^{๓๒} อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๑๘/๓๖๓

สหคตทุกข์ ทุกข์ที่เกิดจากโลกธรรม ๘ เป็นทุกข์ที่แสดงสภาวะของชาติ ชรามรณะอย่างชัดเจน เช่นมีลาภ (อุปาทะ: ชาติ) เสื่อมลาภ (ฐิติ, ภังคะ: ชรามรณะ) เป็นต้น ดังนั้น ผู้วิจัยจึงสังเคราะห์สหคตทุกข์เข้ากับ ชาติ ชรามรณะ ในองค์ธรรมของปฏิจจสมุปบาท พร้อมทั้งวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนาเองก็สามารถสังเคราะห์เข้ากับสหคตทุกข์ได้เช่นกัน ซึ่งในส่วนตั้งแต่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนานั้น เป็นองค์ธรรมที่แสดงถึงการประจวบกับโลกธรรม ในปัจจุบันขณะได้ ในขณะที่เดียวกันองค์ธรรมทั้งหลายดังกล่าวก็แสดงความเกิดขึ้น ความเสื่อมและสูญสลายไปด้วยเช่นกัน

๓.๓ กระบวนการของทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาท

ในธัมมัญญัติญาณนิตเทศ ได้แสดงปัญหาในการกำหนดปัจจัยที่ปรากฏของทุกข์ที่เกิดขึ้น โดยปัญญารู้ด้วยสังขเป ๔ ด้วยกาล ๓ ด้วยปฏิจจสมุปบาทอันมีสนธิ ๓ ด้วยอาการ ๒๐ เรียกว่า ธัมมัญญัติญาณ (ปัญหาในการกำหนดปัจจัย)^{๓๓} ซึ่งอรรถกถาจารย์ได้ขยายความของธัมมัญญัติญาณไว้ดังนี้

๓.๓.๑ กระบวนการของทุกข์แบบสังขเป ๔

กระบวนการของทุกข์แบบสังขเป ๔ เป็นกระบวนการของทุกข์ที่ใช้อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผลและแสดงความสัมพันธ์ของกาลในอดีต ปัจจุบันและอนาคต ซึ่งมุ่งเน้นที่ความเป็นเหตุเป็นผลของทุกข์ที่ปรากฏตามกาลต่างๆ ว่ามีความเชื่อมโยงกัน โดยสามารถอธิบายได้ดังนี้

๑. กระบวนการของทุกข์ส่วนอดีตเหตุ องค์ธรรมได้แก่ อวิชชาและสังขาร จากการสังเคราะห์ทุกข์ประเภทต่างๆ เข้ากับหลักปฏิจจสมุปบาทแสดงให้เห็นว่า ทุกข์ที่เกิดจากกิเลส อันได้แก่อวิชชา (โมหะ) ปิปกันให้ปรุงแต่ง (สังขาร) ให้กระทำการ (เจตนา) ซึ่งปรุงแต่งเป็นบาปบ้าง บุญบ้าง หรือปรุงแต่งเรื่องฉานบ้าง (สมาธิ) โดยปรุงแต่งทางกาย (กายสังขาร) ปรุงแต่งทางวาจา (วจีสังขาร) และปรุงแต่งทางจิต (จิตสังขาร) โดยส่วนที่กล่าวถึงสันตปาทุกข์มีความหมายในการปรุงแต่งด้านบาปผ่านทางกายวาจาและใจ เป็นกระบวนการส่วนอดีตเหตุ ในวิวัตทุกข์ อาหารปริเยฎฐิทุกข์ ก็เช่นเดียวกัน

๒. กระบวนการของทุกข์ส่วนปัจจุบันผล องค์ธรรมได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา เป็นช่องทางแสดงผลอันเกิดจากกิเลสและกรรมในอดีตเหตุ คือเกิดการรับรู้ความทุกข์ทางกายและใจ โดยส่วนวิปากทุกข์ ในส่วนของวิปากทุกข์นี้ สามารถแสดงได้ ๒ ลักษณะ คือ

๒.๑ แนวคิดตามหลักปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ คือเมื่ออวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขารคือเจตนา(กรรม)ในอดีตชาติ ย่อมส่งผลให้เกิดทุกข์ ตั้งแต่เริ่มปฏิสนธิจิตในชาติปัจจุบันทำให้ได้พบกับนามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนาที่เป็นทุกข์อันสืบเนื่องมาจากกิเลสและกรรมในอดีตเป็นเหตุ เช่น พระจักษุบาลผู้บรรลุอรหัตตผลแต่ต้องเสวยวิปากในอดีตชาติจากการปรุญยาให้แก่หญิงท่านหนึ่งทำให้นางตาบอด ทำให้ปัจจุบันชาติท่านได้รับผลกรรมคือบรรลุอรหัตตผลพร้อมกับตาทั้งสอง

^{๓๓} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๕-๔๗/๗๐-๗๔.

ข้างบอดสนิทอง^{๓๔} แสดงให้เห็นว่าแม้บรรลอรุหัตตผลแต่ยังมีอดีตเหตุที่เกิดจากกิเลสและกรรมในอดีต ย่อมส่งผลถึงรูปนามในปัจจุบันโดยไม่มี การแยกว่าบุคคลนั้นจะเป็นอริยบุคคลหรือปุถุชนก็ตาม

๒.๒ แนวคิดตามหลักปฏิจจสมุปบาทแบบขณะจิตเดียว คือเมื่ออวิชชาเกิดขึ้น ตัณหาและอุปาทานก็เกิดขึ้นพร้อมกันเป็นส่วนของกิเลส สังขารและกัมมภาวะเป็นส่วนของกรรม (เจตนา) เพราะฉะนั้นในขณะจิตเดียวก็สามารถเกิดปัจจัยการทั้ง ๑๒ ได้พร้อมกัน^{๓๕}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) กล่าวว่า หลักปฏิจจสมุปบาทได้อธิบายว่าอดีตเหตุ คืออวิชชาและตัณหาเท่านั้น แต่ความจริงอวิชชาจะต้องมีตัณหาและอุปาทานติดตามเสมอในคัมภีร์ ปฏิสัมภิตามรรคจึงกล่าวอดีตเหตุอย่างบริบูรณ์โดยเพิ่ม ตัณหา อุปาทานและกรรมภพว่า อวิชชาครอบงำเราขณะทำกรรมในภพก่อน สังขารคือการชวนชวยกระทำกรรม ตัณหาคือความอยากเพื่อให้ได้รับผลของการกระทำทั้งในภพปัจจุบันและภพหน้า อุปาทานคือความผูกยึดมั่นกรรมและผลกรรมนั้นๆ กรรมภพ คือเจตนา ธรรมทั้ง ๕ (อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน กรรมภพ) เป็นเหตุในอดีตที่ทำให้เกิดมีในภพปัจจุบัน^{๓๖}

๓. กระบวนการของทุกซ์ส่วนปัจจุบันเหตุ องค์ธรรมได้แก่ ตัณหา อุปาทาน ภพ โดยตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ ซึ่งภพในที่นี้มี ๒ ส่วนคือ กรรมภพคือการปรุงแต่งที่ทำให้ผลเกิดขึ้น ส่วนอุปตติภพคือการอุบัติขึ้นในภพต่างๆ

๔. กระบวนการของทุกซ์ส่วนอนาคตผล องค์ธรรมได้แก่ ชาติ ชรามณะ โดยกรรมภพในปัจจุบันเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลาย เป็นต้น^{๓๗}

๓.๓.๒ กระบวนการของทุกซ์แบบอัทธา ๓ (กาล ๓)

กระบวนการของทุกซ์แบบอัทธา ๓ (กาล ๓) เป็นกระบวนการที่แสดงมุ่งเน้นเรื่องความสัมพันธ์ของกาลทั้ง ๓ ได้แก่อดีตกาล ปัจจุบันกาล และอนาคตกาล เพื่อให้เห็นถึงความสืบเนื่องของสภาวะธรรมที่เป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน ที่อธิบายคาบเกี่ยวไปถึง ๓ ช่วงชีวิต ได้แก่

๑. อดีตกาล องค์ธรรมคือ อวิชชา สังขาร ในวงจรรอบแรกนั้น อวิชชา (ความไม่รู้) และสังขาร (การชวนชวยทำกรรม) ในอดีตชาติย่อมชักนำให้มีการเกิดภพปัจจุบัน เป็นช่วงที่ ๑

๒. ปัจจุบันกาล องค์ธรรมคือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ในส่วนนี้ ตัณหา (ความทะยานอยาก) และอุปาทาน (ความยึดมั่น) ในภพปัจจุบันเป็นเหตุให้เกิดภพใหม่ในอนาคต เป็นช่วงที่ ๒

^{๓๔} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๑.

^{๓๕} พระอุปติสเสเถระ, **วิมุตติมรรค**, แปลจากฉบับภาษาอังกฤษของพระเอฮารา พระโสมเถระ และพระเขมินเถระโดยพระพรหมบัณฑิต, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๐), หน้า ๓๓๒.

^{๓๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวัฏสงสาร**, แปลโดย พระคันธสารากวีวงศ์ (สมลักษณ์ คนธสาโร), (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๓๓๔-๓๓๕.

^{๓๗} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๙๕๙.

๓. อนาคตกาล องค์ธรรมคือ ชาติ ขรา มรณะเมื่อภพใหม่เกิดขึ้นในอนาคตย่อมไม่พ้นชาติ ขราและมรณะไปได้ โดยชาติ ขราและมรณะเป็นสิ่งที่รอคอยอยู่ในอนาคตกาล^{๓๘} เป็นช่วงที่ ๓

กาลนั้นแม้ไม่ต่างก็ควรกล่าวเหมือนต่างกันโดยอาศัยธรรมที่มีความต่างกัน ฉะนั้น ท่าน จึงกล่าววว่า ตโย อทุธา (กาลมี ๓)^{๓๙}

๓.๓.๓ กระบวนการของทุกข์แบบสนธิ ๓

กระบวนการของทุกข์แบบสนธิ ๓ เป็นกระบวนการที่แสดงช่วงการเชื่อมต่อของกาลทั้ง ๓ หมายถึงชั่วต่อระหว่างสังขเป ๔ มี ๓ ชั่วต่อ โดยคำว่าสนธิ แปลว่าการสืบทอด แสดงว่า “สนธิยเต = สนธิ” การสืบทอดระหว่างเหตุกับผลผลกับเหตุ ชื่อว่า สนธิ โดยจำแนกองค์ปัจจัยสมุปบาทมีการสืบทอด ๓ สนธิ ได้แก่

๑. ชั่วต่อระหว่างอดีตเหตุกับปัจจุบันผล ระหว่าง สังขารกับวิญญาณ เรียกว่าเหตุผลสนธิ ที่ ๑

๒. ชั่วต่อระหว่างปัจจุบันผลกับปัจจุบันเหตุ ระหว่าง เวทนา กับ ตัณหา เรียกว่าผลเหตุสนธิที่ ๒

๓. ชั่วต่อระหว่างปัจจุบันเหตุกับอนาคตผล ระหว่าง กัมมภาวะ กับ ชาติ เรียกว่า เหตุผลสนธิที่ ๓^{๔๐}

๓.๓.๔ กระบวนการของทุกข์แบบอาการ ๒๐

ปัจจัยสมุปบาท จัดเป็นองค์ได้ ๑๒ ดังแสดงมาแล้วข้างต้น ถ้าจัดตามอาการได้ ๒๐ แบ่ง ออกเป็น ๔ หมวด คือ

๑. อดีตเหตุ ๕ คือ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ
๒. ปัจจุบันผล ๕ คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา
๓. ปัจจุบันเหตุ ๕ คือ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ
๔. อนาคตผล ๕ คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา

ในการแสดงจำแนกองค์ปัจจัยสมุปบาทเมื่อแสดงโดยความเป็นเหตุและผลในอดีตกับ ปัจจุบัน ปัจจุบันกับอนาคต เพราะเหตุว่า อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ นั้นเมื่อเกิดขึ้น แล้ว จะเกิดด้วยกันไม่เว้นซึ่งกันและกันเลย ส่วนชาติ ขรามณะคือการเกิดของวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนานั้นเอง^{๔๑}

^{๓๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ปัจจัยสมุปบาท เหตุผลแห่งวิญญาณ, หน้า ๓๓๒-๓๓๓.

^{๓๙} พระคันธสาราภิวังศ์, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: หออง หุ่นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย, ๒๕๕๕), หน้า ๘๒๑.

^{๔๐} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๑/๔๗/๓๓๐-๓๓๖.

^{๔๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปัจจัยสมุปบาททีปนี, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท วี. อินเตอร์ พรีนธ์ จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๕๖.

การที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงกระบวนการทุกข์โดยเริ่มจากอวิชชาเป็นต้นไปซึ่งเป็นอดีตอรรถา (อดีตกาล) ว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขารและลำดับผลแห่งเหตุต่อจากอดีตนั้น เพื่อจะทรงชี้แจงลำดับแห่งเหตุและผลแก่ผู้ที่ไม่ได้พิจารณาแบบสาวขึ้นไป (พิจารณาจากกลางถึงต้น) และเพื่อทรงชี้แจงอนาคตอรรถา คือเพื่อทรงแสดงเหตุอันประจักษ์ คือเฉพาะหน้าแห่งอนาคตอรรถาแก่ผู้ที่ได้แทงตลอด ผู้ไม่เห็นอยู่ แล้วชี้อนาคตอรรถานั้นโดยความสืบต่อแห่งเหตุและผลแต่ตั้งต้นจนถึงปลาย และตั้งแต่ปลายไปจนถึงต้น ก็มีองค์ ๑๒ เพราะเหตุนี้แหละ จึงมีสนธิ ๓ สังเขป ๔ เทศนาที่เป็นไปตั้งแต่กลางไปถึงต้น ก็มีองค์ ๘ มีสนธิ ๒ มีสังเขป ๓ ส่วนเทศนาที่เป็นไปตั้งแต่กลางไปถึงปลาย มี องค์ ๖ มีสนธิ ๒ สังเขป ๓ เทศนาที่เป็นไปตั้งแต่ตอนกลางจนถึงปลาย โดยมีคำอธิบายเป็นต้นว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลตามเห็นคุณในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์อยู่ ตัณหาย่อมเจริญทั่ว เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน ดังนี้ ก็มีสนธิ ๑ มีสังเขป ๒ ปฏิจจสมุปบาทเทศนาซึ่งมีองค์มากนี้ ได้มีมาอย่างนี้ ส่วนว่าปฏิจจสมุปบาทเทศนาแม้เนื่องด้วยองค์อันเดียว ก็ได้เหมือนกัน เช่นอย่างที่ตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย พระอริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ย่อมใส่ใจด้วยดีโดยแยบคายถึงปฏิจจสมุปบาท ในร่างกายและจิตที่พระตถาคตกล่าวมานั้นว่า เพราะเหตุดังนี้ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ ภิกษุทั้งหลาย เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นปัจจัยแห่งสุขเวทนา จึงเกิดสุขเวทนา ในหัวข้อนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสปฏิจจสมุปบาทเพียงเท่านี้ว่า เพราะผัสสะเป็นปัจจัย ด้วยเหตุนี้แหละ จึงทำให้เข้าใจว่า ปฏิจจสมุปบาทมีองค์เดียว^{๔๒}

กระบวนการทุกข์ยังสามารถอธิบายแบบวัฏฏะ ๓ ได้อีกด้วย คือ

๑. กิเลสวัฏฏ์ ได้แก่ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน
๒. กัมมวัฏฏ์ ได้แก่ กัมมภาวะ สังขาร
๓. วิปากวัฏฏ์ ได้แก่ อุปัตติภาวะ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนาชาติ ชรามรณะ

วัฏฏะ ๓ นั้น สำหรับบุคคลที่ยังไม่บรรลอรหัตต์แล้ว ย่อมมีวัฏฏะ ๓ ครอบบริบูรณ์ โดยร่างกายและจิตใจของบุคคลทั้งหลายคือวิปากวัฏฏ์ ความหลง (โมหะ: อวิชชา) ความอยากได้ (ตัณหา) ความเห็นผิดที่อยู่ในจิตตสันดานเป็นกิเลสวัฏฏ์ การกระทำที่เป็นกุศลหรืออกุศลด้วยกาย วาจา ใจ เป็นกัมมวัฏฏ์ เป็นเหตุผลให้ภพชาติไม่มีที่สิ้นสุด

ความทุกข์ทั้งหลายเกิดจากมีชาติ (ความเกิด) ในขณะที่มีชรา มรณะ เป็นต้นอยู่นั้น ในขันธสันดานก็มีอาสวะ มีอวิชชาเป็นต้น เกิดขึ้นอยู่เป็นปัจจัย วนเวียนกันอยู่อย่างนี้ไม่จบสิ้น ฉะนั้น พระพุทธเจ้าได้นำมาแสดงโดยกล่าวถึงเหตุในอดีต เหตุในปัจจุบัน ผลในปัจจุบัน ผลในอนาคต อวิชชา สังขาร ถือว่าเป็นเหตุในอดีต วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ถือว่าเป็นผล เป็นปัจจุบันผลที่เกิดขึ้น ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ถือว่าเป็นปัจจุบันเหตุ ชาติ ชรามรณะ ถือว่าเป็นอนาคตผล แล้วที่จริงขณะที่อวิชชา สังขาร เป็นอดีตเหตุเกิดขึ้น ก็มีตัณหาที่มีกัมมภาวะเข้าไปร่วมด้วย สังขารหรือกัมมภาวะโดยองค์ธรรมแล้วก็คืออันเดียวกัน แต่แยกโดยความเป็นเจตนาที่ทำให้เป็นบุญเป็นบาป ในอดีตก็ถือเป็นสังขาร เจตนาที่ทำให้เป็นบุญเป็นบาปในปัจจุบันนี้ถือว่าเป็นกัมมภาวะ ฉะนั้น

^{๔๒} พระพุทธโฆสจารย์ พระธรรมपालะ, วิสุทธิมรรคและปรมัตถมัญชุสา ภาค ๓, แปลโดยอาจารย์สิริเพ็ชรไชย, (ม.ป.ท., ๒๕๕๙), หน้า ๓๘๒-๓๘๓.

ในขณะที่เกิดอริชา สังขารในอดีต ตัณหา อุปาทานก็ไปอยู่ร่วมด้วย ก็เป็นเหตุปัจจัยกันอยู่อย่างนี้ ดังนั้นหากต้องการพ้นจากความทุกข์ ก็ต้องเจริญสติกำหนดรู้ ปฏิจจสมุปบาท ที่กำลังปรากฏเป็น ปัจจุบัน โดยกำหนดตรงมีการสัมผัสอารมณ์เกิดเวทนา เกิดตัณหาขึ้น ระหว่างอารมณ์ สี เสียง กลิ่น รส สัมผัส มากระทบอายตนะภายในเกิดเวทนาขึ้น ให้เจริญสติกำหนดรู้ ถ้าหากสติรู้ทันตัณหาก็ไม่เกิด ถ้ารู้ไม่ทันตัณหาก็เกิดขึ้น หากมีตัณหามากขึ้นก็มีอุปาทาน มีกรรม ก็ทำให้มีภพชาติต่อไปไม่จบสิ้น จึงต้องเจริญสติกำหนดรู้สภาวะธรรม จนกระทั่งมีปัญญาเกิดขึ้น เมื่อปัญญาเกิดขึ้นก็ละอริชา คือความไม่รู้หมดสิ้นไปจากขันธสันดาน เมื่ออริชาดับ สังขารก็ดับ สังขารดับ วิญญาณก็ดับ วิญญาณดับนามรูปก็ดับ นามรูปดับสหายตนะก็ดับ สหายตนะดับผัสสะก็ดับ เมื่อผัสสะดับเวทนาจับดับ ตัณหาดับอุปาทานดับ ภพชาติก็ดับ เมื่อไม่มีภพชาติ การแก่การตายก็ไม่มี ความเศร้าโศกเสียใจ บ่นเพ้อรำพันก็ไม่มี คือเป็นอันหลุดพ้นจากวิภวสังสาร ด้วยการเจริญสติกำหนดรู้สภาวะธรรมที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยกันอยู่ ที่เกิดขึ้นสัมผัสอารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จนกระทั่งประจักษ์ชัดตามความเป็นจริง ก็สามารถหลุดพ้นจากอริชา พ้นจากวิภวสังสารได้^{๕๓}

๓.๔ จริตของผู้พิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาท

ดังปรากฏในวิสุทธิมรรคในเรื่องของจริตผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยพิจารณาปฏิจจสมุปบาทเป็นวิปัสสนาภูมิว่า อริชาและตัณหานั้นกำหนดเป็นมูลแห่งภวจักรทั้งสอง โดยภวจักรที่มีอริชาเป็นมูลนั้น มีเวทนาเป็นองค์ธรรมสุดท้ายของภวจักรที่หนึ่ง และภวจักรที่สองมีตัณหาเป็นมูลมีรา มรณะเป็นองค์ธรรมสุดท้ายนั้น เป็นการแสดงถึงจริตสองประการที่ปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ได้แก่ ตัณหาจริตและทิวฐิจริต และภวจักรทั้ง ๒ ยังมีความสัมพันธ์กับการถอนทิวฐิ ๒ คือ ภวจักรที่มีอริชาเป็นมูลนั้นกล่าวเพื่อถอนอุจเฉททิวฐิ(ความเห็นว่าขาดสูญ) เพราะประกาศความไม่ขาดสูญแห่งเหตุทั้งหลาย ส่วนภวจักรที่ ๒ มีตัณหาเป็นมูลนั้นกล่าวเพื่อถอนสัสสตทิวฐิ (ความเห็นว่าเที่ยง) เพราะประกาศชรามรณะของหมู่สัตว์ที่เกิดมา^{๕๔}

ในพุทธศาสนาเถรวาทนั้นกล่าวถึงจริตไว้ ๒ นัย ได้แก่ จริต ๖ และจริต ๒ โดยจริต ๖ นั้นในขุททกนิกาย มหานิทเทส พระสารีบุตรกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคยอมทรงทราบว่าคุณคนนี้เป็น รากจริต คุณคนนี้เป็นโทสจริต คุณคนนี้เป็นโมหจริต คุณคนนี้เป็นวิตกกจริต คุณคนนี้เป็นศรัทธาจริต คุณคนนี้เป็นญาณจริต. พระผู้มีพระภาคยอมตรัสบอกอสุภกถาแก่บุคคลผู้เป็นรากจริต. ย่อมตรัสบอกเมตตภาวนาแก่บุคคลผู้เป็นโทสจริต ทรงแนะนำบุคคลผู้เป็นโมหจริตให้ตั้งอยู่ในการเรียน ในการไต่ถาม ในการฟังธรรมตามกาลอันควร ในการสนทนาธรรมตามกาลอันควร ในการอยู่ร่วมกับครู. ย่อมตรัสบอกอานาปานสติแก่บุคคลผู้เป็นวิตกกจริต. ย่อมตรัสบอกพระสูตรอันเป็นนิมิตติ ความตรัสรู้ดีแห่งพระพุทธเจ้าความเป็นธรรมดีแห่งพระธรรม ความปฏิบัติดีแห่งพระสงฆ์ และศีลทั้งหลายของตน

^{๕๓} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรวิสัย), วิปัสสนาภูมิ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริ การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า๑๓๔-๑๓๕.

^{๕๔} พระพุทธโฆสะ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๙๖๔.

อันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส แก่บุคคลผู้เป็นศรัทธาจริต. ย่อมตรัสบอกธรรมอันเป็นนิमितแห่ง วิปัสสนาซึ่งมีอากาโรไม่เที่ยง มีอากาโรเป็นทุกข์ มีอากาโรเป็นอนัตตา แก่บุคคลผู้เป็นญาณจริต^{๔๕}

ในคัมภีร์เนติปกรณ์ได้กล่าวถึงโดยเชื่อมโยงกับจริต ความแก่กล้าของปัญญาและประเภท ของการหลุดพ้นไว้ว่าผู้มีตณฺหาจริตทั้งสองประเภทได้รับการอุปถัมภ์ด้วยวิปัสสนาที่มีสมณณำหน้า (สมณปุพฺพคฺมาย วิปสฺสนาย) ย่อมหลุดพ้นด้วยมรรคปัญญาที่คล้ายกำหนด เพื่อเจโตวิมุตติ ผู้มีทิวฺฐิ จริตทั้งสองประเภท ได้รับการอุปถัมภ์ด้วยสมณะที่มีวิปัสสนาหน้า (วิปสฺสนาปุพฺพคฺเมน สมณฺเณ) ย่อมหลุดพ้นด้วยมรรคปัญญาที่คล้ายอวิชาเพื่อปัญญาวิมุตติ ทั้งนี้ผู้เป็นตณฺหาจริตควรเจริญสมณก่อน เพราะตณฺหาเป็นปฏิปักษ์กับสมาธิ ส่วนผู้ที่เป็นทิวฺฐิจริตควรเจริญวิปัสสนาก่อน เพราะขอภิเคราะห์ หาเหตุผลจึงมีลักษณะคล้ายปัญญาในวิสัยของตน^{๔๖}

ในวิมุตติมรรคแสดงเรื่องของจริต ๓ คือ รากจริต โทสจริต และโมหจริตว่า สาเหตุให้แต่ละบุคคลมีจริตที่แตกต่างกัน เช่น รากจริต โทสจริต โมหจริต เป็นต้น มาจากกรรมที่เคยในอดีต อธิบายว่า บุคคลที่สะสมกุศลกรรมไว้ในอดีตชาติเพราะอุบายที่น่ารักน่าชอบใจ จึงเป็นผู้มีรากจริต ปลายผู้ที่จืดจางวิมานลงมาปฏิสนธิในโลกก็เช่นกัน ส่วนบุคคลที่ที่สั่งสมกรรมอันเป็นเวรด้วยการฆ่า การทรมาน การจับกุมคุมขัง กลายเป็นผู้มีโทสจริต และผู้ที่จืดจางนรกหรือกำเนิดงูมาปฏิสนธิในโลกนี้ บุคคลที่ในอดีตชาติเสพสุราเป็นอาภิน เว้นจากการศึกษาสนทนารธรรม กลายเป็นผู้มีโมหจริตในชาติ ปัจจุบัน และผู้จืดจางกำเนิดดิรัจฉานมาปฏิสนธิในชาติปัจจุบันก็เช่นกัน^{๔๗} ส่วนมติของจริตในวิสุทธิ มรรคกล่าวว่า จริตของแต่ละบุคคลขึ้นกับความมากหนาของเหตุอกุศลและกุศล บุคคลใดเป็นคนโลก ย่อมเป็นผู้มีรากจริต บุคคลที่มักโกรธและบุคคลผู้มีปัญญาอ่อน (น้อย) เป็นคนโทสจริตและโมหจริต บุคคลมีปัญญาดีเป็นคนพุทธิจริต บุคคลไม่โลกไม่โกรธเป็นคนศรัทธาจริต เพราะมีปกติเลื่อมใสศรัทธา อีกนัยหนึ่งบุคคลเกิดด้วยกรรมมีโมหะ (ความไม่หลง) เป็นบริวาร เป็นคนคนพุทธิจริต เช่นใด คนที่เกิดด้วยกรรมมีศรัทธาเป็นบริวารย่อมเป็นคนศรัทธาจริตเช่นนั้นเอง บุคคลเกิดมาด้วยกรรมมีวิตกเป็น บริวารก็เป็นคนวิตกจริต บางคนเกิดด้วยกรรมมีความผสมกับโลภะเป็นต้นเป็นบริวารเป็นผู้มีจริตเจือปน

โดยการสงเคราะห์จัดจริต ๖ เข้าเป็นกลุ่มพบว่า คนรากจริตมีส่วนเข้ากับคนศรัทธาจริต โดยขยายความว่า รากะย่อมทำเยื่อใยติดใจในอารมณ์ไม่ห่อเหี่ยวอย่างไรในฝ่ายกุศลศรัทธาก็มีอากาโร คืออาการทำเยื่อใยติดใจในอารมณ์ไม่ห่อเหี่ยวเช่นเดียวกัน โทสจริตมีส่วนเข้ากับคนพุทธิจริตเพราะมี คุณลักษณะคือ ความไม่มีเยื่อใยในอารมณ์ และคนโมหจริตมีส่วนเข้ากับคนวิตกจริต เพราะมี ลักษณะไม่ตั้งมั่นหวั่นไหวในอารมณ์ และเมื่อสงเคราะห์เข้าเป็นจริต ๓ หมวด ด้วยอำนาจตณฺหา มานะ และทิวฺฐิแล้ว ตณฺหาจริตได้แก่รากจริต มานะก็ประกอบด้วยรากะ ส่วนทิวฺฐิจริตสงเคราะห์เข้า

^{๔๕} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๖/๕๔๖.

^{๔๖} พระมหากัจจายนเถระ, เนติปกรณ์ คัมภีร์แนวพระพุทธพจน์, พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและ อธิบาย, หน้า ๔๑๕.

^{๔๗} พระอุปติสสเถระ, วิมุตติมรรค, แปลจากฉบับภาษาอังกฤษของพระเอฮารา พระโสมเถระ และ พระเขมินทเถระโดยพระพรหมบัณฑิต, หน้า ๗๗-๗๘.

กับโมหจรีต^{๕๘} เป็นข้อสังเกตว่า รวมแล้วมีเพียงจรีต ๒ คือ ตัณหาจรีต และทัญญูจรีต ส่วนความสัมพันธ์ของโทสจรีตและพุทธิจรีตนั้นผู้มีลักษณะเป็นพุทธิจรีตไม่ถูกห้ามปฏิบัติก็มีภูฐานใดๆ เลยแต่โทสจรีตที่สังเคราะห์เข้ากันกลับไม่ควรพิจารณาอสุภสัญญาเพราะจะทำให้เกิดปฏิขสัญญาได้^{๕๙} ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า หากสังเคราะห์การปฏิบัติเข้ากับจรีต ๒ คือ ตัณหาจรีตและทัญญูจรีตแล้ว ควรจัดผู้เป็นโทสจรีตและพุทธิจรีตในทัญญูจรีต เพราะผู้ที่มีทัญญูจรีต มักมีลักษณะเด่นคือ มีความเห็นมาก ยึดมั่นในความเห็นเจ้าทิฏฐิ เจ้าทฤษฎี มักมีความคิดมาก ซึ่งมีความสอดคล้องกับลักษณะของคนโทสจรีต คนพุทธิจรีตและคนวิตกจรีต ตามลำดับ^{๕๐}

ในส่วนของจรีตทั้ง ๒ ที่มีความสัมพันธ์กับสติภูฐานนั้น ในอรรถกถามหาสติภูฐานสูตร ได้กล่าวถึงการเจริญสติภูฐาน ๔ ที่เกี่ยวข้องกับจรีตทั้ง ๒ ประเภทไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสติภูฐานว่ามี ๔ เพื่อเป็นประโยชน์แก่เวไนยสัตว์ที่เป็นตัณหาจรีต ทัญญูจรีต ผู้เป็นสมถยานิก (ผู้มีสมถะเป็นยาน) และวิปัสสนายานิก (ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน) และตามกำลังของปัญญา คือ ปัญญาอ่อน (มีปัญญาน้อย) และปัญญากล้า (มีปัญญามาก) สามารถอธิบายได้ดังนี้

๑. กายานุปัสสนาสติภูฐานมีอารมณ์หยาบ เหมาะสำหรับผู้ปฏิบัติที่มีตัณหาจรีตและเป็นสมถยานิกมีปัญญาน้อย

๒. เวทนานุปัสสนาสติภูฐานมีอารมณ์ละเอียด เหมาะสำหรับผู้ปฏิบัติที่มีตัณหาจรีตและเป็นสมถยานิกมีปัญญากล้า

๓. จิตตานุปัสสนาสติภูฐาน ที่มีอารมณ์ไม่แยกออกมากนัก เหมาะสำหรับผู้ปฏิบัติที่มีทัญญูจรีต และเป็นวิปัสสนายานิกมีปัญญาน้อย

๔. ธรรมานุปัสสนาสติภูฐาน ที่มีอารมณ์แยกออกมาก เหมาะสำหรับผู้ปฏิบัติที่มีทัญญูจรีต และเป็นวิปัสสนายานิกมีปัญญากล้า^{๕๑}

พระศรีศกดิ์ ส่วโร (แสงธง) ได้ศึกษาการวิเคราะห์จรีต ๖ กับการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา พบว่า จรีต ๖ อันได้แก่ ราคะจรีต โมหะจรีตและสัทธาจรีต สังเคราะห์เข้าในจรีต ๒ คือ ตัณหาจรีต ส่วนจรีต ๖ ที่เหลือ คือ โทสจรีต พุทธิจรีตและวิตกจรีต จัดสังเคราะห์เข้าในจรีต ๒ คือ ทัญญูจรีต^{๕๒}

จึงสรุปได้ว่าผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาไม่ว่าจะเป็นสมถยานิกหรือวิปัสสนายานิกก็ตามหรือว่าจะเป็นผู้มีจรีตใดในจรีต ๖ หรือจรีต ๒ ก็ตาม ล้วนสามารถพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทได้ทั้งสิ้น

^{๕๘} พระพุทธโฆสะ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), หน้า ๑๖๘-๑๗๓.

^{๕๙} พระอุปัชฌาย์, **วิมุตติมรรค**, แปลจากฉบับภาษาอังกฤษของพระเอฮารา พระโสมเถระ และพระเขมินทเถระโดยพระพรหมบัณฑิต, หน้า ๙๒.

^{๕๐} พระศรีศกดิ์ ส่วโร (แสงธง), “การวิเคราะห์จรีต ๖ กับการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๑๐๙.

^{๕๑} ที.ม.อ. (ไทย) ๓๗๓/๕๓๘-๕๓๙.

^{๕๒} พระศรีศกดิ์ ส่วโร (แสงธง), การวิเคราะห์จรีต ๖ กับการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๑๑๐.

๓.๕ การพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจนสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น ต้องปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยอาศัยอารมณ์แห่งวิปัสสนา (วิปัสสนาภูมิ) ทั้ง ๖ ได้แก่ ชั้น ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทริย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจจนสมุปบาท ๑๒ สำหรับความรู้เกี่ยวกับกระบวนการทุกข์ตามหลักปฏิจจนสมุปบาทนั้น ผู้ปฏิบัติไม่จำเป็นต้องทราบถึงองค์ ๑๒ หรืออาการ ๒๐ โดยพิสดาร พระโสภณมหาเถระกล่าวว่าผู้ปฏิบัติธรรมควรทราบว่าชีวิตประกอบด้วยธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลอาศัยกันเกิดขึ้นเพื่อตัดความหลงผิดในตัวตนก็เพียงพอแล้ว เพราะหากการปฏิบัติต้องมีความรู้อย่างพิสดารแล้ว ผู้มีปัญญาน้อยมีการศึกษาน้อยเช่น พระจูฬปันถกก็จะไม่สามารถบรรลุธรรมได้เลย^{๕๓} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตโต) กล่าวว่า ในทางปฏิบัติอาจเริ่มต้นที่องค์ประกอบข้อใดข้อหนึ่งในระหว่างก็ได้ สุดแต่องค์ประกอบข้อใดจะกลายเป็นปัญหาที่ถูกยกขึ้นพิจารณาแล้วเชื่อมโยงกันไปตามลำดับ จึงไม่จำเป็นต้องครบ ๑๒ หัวข้อและไม่จำเป็นต้องมีรูปแบบตายตัวเสมอไป^{๕๔} แต่โดยกระบวนการปฏิบัติแล้วองค์ธรรมใดเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันอยู่ จะมีความสัมพันธ์กันโดยเป็นคู่ธรรมนั้นๆ ในที่นี้จะกล่าวถึงการพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจนสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ในสติปัฏฐานสูตร กล่าวถึงคำว่า อภิชณาและโทมนัส ที่แปลว่าความชอบและความไม่ชอบ โดยปกติวิสัยของปุถุชนเมื่อพบสิ่งที่ชอบใจจะนำเข้าไปหา ส่วนสิ่งที่ไม่ชอบใจเมื่อพบย่อมผลักออก การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้นไม่ว่าจะชอบใจหรือไม่ชอบใจในอารมณ์ใดที่ปรากฏในปัจจุบันขณะนั้นก็ตาม ผู้ปฏิบัติต้องกำหนดรู้ทุกอารมณ์ที่ปรากฏนั้นโดยไม่เลือกกำหนดเฉพาะอารมณ์ที่ชอบหรืออารมณ์ที่ไม่ชอบ กระบวนการของทุกข์สามารถสงเคราะห์เข้ากับสติปัฏฐานและพัฒนาไปตามลำดับแห่งโสฬสญาณและวิสุทธิทั้ง ๗ ได้ดังต่อไปนี้

๓.๕.๑ กระบวนการทุกข์กับการปฏิบัติสติปัฏฐาน

อาการของพองยุบสามารถอธิบายเข้ากับสภาวะทุกข์ในการกำหนดได้ว่า การตามรู้สภาวะพองยุบนี้จัดเป็นธาตุกรรมฐาน โดยสภาวะพองยุบเป็นลมในท้องที่ดันให้พองออกและหดยุบลงเมื่อหายใจเข้าออก การกำหนดสภาวะพองยุบว่า “พองหนอ” “ยุบหนอ” หรือ “ตึงหนอ” “หย่อนหนอ” จัดว่าได้รับรู้ลักษณะเป็นต้น ดังนี้คือ

สภาวะตึงหย่อนของธาตุลมที่เป็นโณภูฏัพพารมณ เป็นลักษณะพิเศษของวาโยธาตุ การทำให้เคลื่อนไหวจากกระยะหนึ่งไปสู่อีกกระยะหนึ่ง เป็นหน้าที่ของวาโยธาตุ การผลัดดัน เป็นอาการปรากฏของวาโยธาตุ อนึ่งวาโยธาตุที่กล่าวไว้ในกายานุปัสสนา (การตามรู้กองรูป) นั้น ยังจัดเป็น รูปชั้นโณภูฏัพพายตนะ โณภูฏัพพธาตุ และทุกสิ่งในธัมมานุปัสสนา (การตามรู้สภาวะธรรม) อีกด้วย ทั้งเป็นสภาวะทางกายที่สอดคล้องกับหมวดอริยาบถในกายานุปัสสนาด้วย^{๕๕}

^{๕๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ปฏิจจนสมุปบาท เหตุผลแห่งวัฏสงสาร, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์ (สมลักษณ์ คนธสาโร), หน้า ๓๔๐-๓๔๑.

^{๕๔} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, หน้า ๑๕๖.

^{๕๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและเรียบเรียง, วิปัสสนานัย เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร: ซีไอโอ เซ็นเตอร์, ๒๕๔๘), หน้า ๒๒๙.

ดังนั้นผู้เป็นต้นหาจริตที่ต้องปฏิบัติในหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐานหรือเวทนาสติปัฏฐาน ผู้ที่เป็นทิวฐิจริตที่ต้องปฏิบัติในหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานหรือธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เมื่อกำหนดรู้อาการของยวบยอมสามารถกำหนดรู้ตามหลักปฏิจจสมุปบาทว่า ภวจักรตั้งแต่อวิชชาจนถึงเวทนาเป็นการกำหนดของผู้มีทิวฐิจริตนั้น กล่าวคืออาการของยวบได้แสดงอาการของรูปชั้นธัมมัญญัพพายตนะ เป็นต้น และส่วนในกายานุปัสสนาสติปัฏฐานข้อธาตุมนสิการนั้นพึงพิจารณาว่า วาโยธาตุ (ธาตุลม) เป็นลักษณะของกองรูปที่เกิดขึ้นและดับไป คือแสดงอาการของชาติ ชราและมรณะในภวจักรที่ ๒ ของปฏิจจสมุปบาท ดังกล่าวในสติปัฏฐานสูตรว่า “ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในกายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่”^{๕๖}

ในขณะที่การเกิด (ชาติ) ดำเนินอยู่ขณะนั้นกำลังทุกข์อยู่เทียบกับลักษณะของยวบว่า พงมีการเกิดขึ้น พงเป็นทุกข์ ดีใจมีการเกิดขึ้น และอาการดีใจจึงเป็นทุกข์ ในขณะที่ความเสื่อม (ชรา) กำลังดำเนินอยู่ ขณะนั้นกำลังทุกข์อยู่ พงเกิดขึ้นก็มีความเสื่อม ความดีใจก็มีความเสื่อม จึงเป็นทุกข์ ทั้งสิ้นความเจ็บป่วย (พยาธิ) ความอ่อนแอจนคลอนแคลนเป็นทุกข์ พงยวบแสดงอาการอ่อนแอจนคลอน กำลังแสดงอาการที่จะเปลี่ยนไปจากเดิม อาการดับสลาย (มรณะ) เป็นอาการของทุกข์ สิ่งใดดับสลายได้ สิ่งนั้นเป็นทุกข์ได้ เช่น พงเกิดขึ้นแล้วก็มีอาการดับสลาย ดีใจก็มีการดับสลาย จึงเป็นทุกข์ทั้งหมด^{๕๗}

ในส่วนของปกิณณกทุกข์ มีผลต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา อธิบายว่า โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ถ้าใจเราห่อเหี่ยว ศรีทธาความเข้มแข็งตกลง วิริยะลดลง ความเข้มของสติลดลง สมาธิอ่อนกำลังลง คุณภาพปัญญาที่ลดลงด้วย รวมคืออินทรีย์อ่อนลง ไม่ว่าจะได้ในสิ่งที่ไม่ชอบหรือได้ในสิ่งที่ชอบแล้วหลุดมือไป หรือไม่สมหวังก็ตาม เป็นเหตุให้ทุกข์เกิดได้ทั้งสิ้นเพราะเป็นทุกข์อันเป็นเหตุแห่งทุกข์ ซึ่งช่วงปฏิบัติเมื่อปรากฏต้องคอยดับและป้องกันตลอดเวลา เช่นอยากได้ยวบแต่ได้ปวดมาแทน ถ้ากำหนดไม่ทันความรู้สึกไม่ชอบจะเกิดทันที ต้องกำหนดปวดหนอทันทีที่รู้ปวด ให้มรรค ๘ เกิด เช่นกำหนดพอง ยวบ ต่อมาเกิดปวด ย้ายไปกำหนดปวด บางครั้งกำหนดปวดไม่ทันเกิดความไม่พอใจ ให้กำหนดที่ความไม่พอใจ เริ่มตั้งแต่จิตเกร็ง จิตไหวตัว ตั้งแต่เริ่มมีอาการมัวๆ โมหะอวิชชาเกิด รู้ว่าคิด รู้ว่าปวด รู้ว่าไม่พอใจ อย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏอยู่จริงในขณะนั้น มัชฌิมาจึงเกิดขึ้นเพราะอำนาจของมรรค ๘

พุทธธรรมได้แสดงว่า ความชอบคือโลภะความไม่ชอบคือโทสะควรแก่การขจัดขัดเกลาให้เบาบางลง เพราะถ้ามีความชอบมากเกินไปจะเป็นฉันทาคติ คือลำเอียงเพราะชอบ ส่วนความไม่ชอบเป็นโทสะ หากมากเกินไปจะกลายเป็นโทสาคติ ลำเอียงเพราะไม่ชอบ จึงจำเป็นต้องกำจัดกิเลสทั้ง ๒ ตัวนี้ออกไป^{๕๘} โดยกิเลสทั้งสองตัวคือ โลภะและโทสะนั้น ตามหลักปฏิจจสมุปบาทแสดงไว้ว่า

^{๕๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๘.

^{๕๗} ชินสภเถระ พธ.บ. ๓๕, พระธรรมจักรเทศนาฎีกา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์ (๑๙๘๗) จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๔๘-๕๑.

^{๕๘} พระมหาอุเทน ปัญญาปริทัตต์, วิปัสสนาวิถิ, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๘), หน้า ๓๘ - ๓๙.

โลภะคือตัณหา และโทสะได้แก่โลภะ ปริทเวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสะ ซึ่งเมื่อสภาพธรรมตามหลักปฏิจจนสมุปบาทองค์ใดองค์หนึ่งในเบื้องต้นวางจรปฏิจจนสมุปบาทย่อมดำเนินไปและทำให้เกิดทุกข์ต่อไป อธิบายพองยุบ เข้ากับวิภูฏะ ๓ คือ กิเลสวิภูฏะ กรรมวิภูฏะ วิปากวิภูฏะ มีตัวอย่างเช่น เมื่อเรายึดในพองยุบที่มีอาการสบาย เป็นเหตุให้พอใจในพองยุบ กามกิเลสก็ปรากฏ เกิดเป็นกิเลสวิภูฏะ ทำให้พยายามเพ่งบังคับเพื่อให้ได้พองยุบตามที่ต้องการเป็นกรรมวิภูฏะ ได้ผลคือพองยุบที่เกิดจากอตัตา ทำลายวิปัสสนาญาณและวิสุทธิเป็นวิปากวิภูฏะ^{๕๙}

เมื่อผู้ปฏิบัติสามารถกำหนดได้ละเอียดมากขึ้นย่อมเห็นอาการอยากที่จะกระทำสิ่งใดๆ เรียกอีกอย่างว่าตัณจิต เมื่อผู้ปฏิบัติเห็นต้นจิตคือความอยากกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง พึงกำหนดรู้ความอยากนั้น เช่น อยากกินหน่อ อยากนอนหน่อ อยากเดินหน่อ เพื่อให้รู้อาการอยากซึ่งหากพิจารณา กำหนดรู้อาการอยากเหล่านั้น การกระทำสิ่งใดก็ตามย่อมเป็นไปด้วยอำนาจของอวิชชา ตัณหา และอุปาทานในทันที ในบางครั้งความอยากมีกำลังมากย่อมเห็นจิตที่ประกอบด้วยโลภะ ผู้ปฏิบัติต้องกำหนดรู้ความอยากนั้น ดังในจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานกล่าวว่า จิตมีราคะก็รู้ว่าจิตมีราคะ

สภาวะทุกข์ ได้แก่ ชาติ (ความเกิด) ชรา (ความแก่) มรณะ (ความตาย) ตามหลักปฏิจจนสมุปบาทย่อมหมายถึง ความเกิดขึ้นของวิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา ในทุกขสังขจิตเทศกล่าวถึงชาติว่า ความบังเกิด ความปรากฏแห่งขันธ ความได้อายตนะ ในหมู่มสัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ เรียกว่า ชาติ ส่วนชราคือความเสื่อมอายุ ความห่อหุ้มแห่งอินทรีย์ และมรณะคือความตาย ความแตกแห่งขันธ^{๖๐} พระพุทธเจ้าในขณะพิจารณาถึงองค์ธรรมคือ ชราและมรณะ ด้วยโยนิโสมนสิการ รู้แจ้งด้วยปัญญาว่า เมื่อชาติ (ความเกิด) มี ชรามรณะ (ความแก่และความตาย) จึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี^{๖๑} แสดงให้เห็นว่า เมื่อพิจารณาสภาวะทุกข์ โดยการกำหนดรู้ เช่น เมื่อตาเห็นรูป เกิดจักขุวิญญาน ผู้ปฏิบัติย่อมรับรู้สภาวะเห็นและรูปที่เป็นที่อาศัยของจิต ส่วนผู้เจริญสมถภาวนาย่อมรู้มานจิต หทัยวัตถุ และรูปที่เกิดจากมานจิต ผู้ปฏิบัติตามรู้สภาวะธรรมในปัจจุบันขณะนั้นด้วยการบริการในเบื้องต้นว่า เห็นหน่อ เป็นต้น เพื่อเป็นเครื่องช่วยให้รู้ตัวในการปฏิบัติ ต่อเมื่อผู้ปฏิบัติมีวิปัสสนาญาณที่มีกำลังมากขึ้นแล้วก็ไม่จำเป็นต้องใช้คำบริการอีก เพราะจะเห็นความเกิดดับของรูปนามชัดเจนและเห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของสภาวะธรรมที่กำหนดอยู่^{๖๒} โดยคำบริการนั้นต้องตรงกับสภาวะปัจจุบันที่เกิดขึ้น จึงจะสามารถรู้ทันความเกิด ความเสื่อมและดับสลายไป และย่อมเกิดปัญญารู้อีกประการหนึ่งว่า เพราะมีความเกิดขึ้นความเสื่อมและความดับสลายไปจึงมี

ในการเดินก็มีสภาวะทุกข์ คือชาติ ชรามรณะอยู่ เชื้อเมื่อกำหนด อย่างหน่อ ใน ๑ ก้าว ย่อมมีการเคลื่อนไหวเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และสิ้นสุดลง และเมื่อพิจารณาโดยละเอียด ผู้ปฏิบัติย่อมเห็นอาการยก

^{๕๙} ชินสกเถระ พธ.บ. ๓๕, พระธรรมจักรเทคนาฎีกา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์ (๑๙๘๗) จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๘๔.

^{๖๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๘-๓๙๐/๓๒๕.

^{๖๑} ส.น. (ไทย) ๑๖/๑๐/๑๕.

^{๖๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, พระคันธसारากิวงศ์ แปลและเรียบเรียง, วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๑๗๓-๑๗๕.

เกิดขึ้นและอาการยกสิ้นสุดไป อาการย่างเกิดขึ้นและสิ้นสุดไป อาการเหยียบเกิดขึ้นและสิ้นสุดไป แสดงลักษณะของชาติ ชรามรณะ โดยการเดินของผู้ปฏิบัติจะต่างกับการเดินของคนทั่วไป โดยคนทั่วไปไม่ได้เจริญสติปัฏฐานก็รู้ว่าตนเดิน แต่ใจมักคิดถึงเรื่องอดีตหรืออนาคตไม่ได้รับรู้สภาวะการเดินอย่างแท้จริง ในบางขณะก็มีความสำคัญว่าเป็นอตตาคือเห็นว่าเป็นเราที่เดินอยู่ไม่เกิดสภาวะเกิดดับ มีอตตสัญญาคือความสำคัญว่าเป็นตัวตนจึงไม่ใช่สติปัฏฐานหรือวิปัสสนาภาวนา^{๖๓}

สุภีร์ ทุมทอง กล่าวถึงการได้อายตนะโดยยกตัวอย่างประการหนึ่งว่า เริ่มตั้งแต่เด็ก เมื่อมีอายตนะครบสมบูรณ์ ได้รับการปรนเปรอด้วยอารมณ์ต่างๆ ทั้งรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส พ่อแม่ญาติพี่น้องเอาใจใส่ดูแล เขากำหนดอยากได้รูปที่น่ารัก ชัดเคื่องกับรูปเป็นต้นที่ไม่น่ารัก จนเป็นผู้เต็มไปด้วยความยินดียินร้าย ตกเป็นทาสของเวทนาความรู้สึกเพลิดเพลินยินดี การขาดสติ หลงเพลิดเพลินกับเวทนาที่เกิดขึ้น คือความยึดถือเป็นเหตุให้เกิดทุกข์วนเวียนไปไม่สิ้นสุด เป็นไปตามกระบวนการกรรมฝ่ายเกิดทุกข์ที่ไร้ตัวตนหมู่สัตว์ที่เต็มไปด้วยความไม่รู้ มวลุ่มหลงเพลิดเพลินอยู่กับทุกข์ ก็ไม่อาจพ้นไปจากทุกข์ เกิดก็ทุกข์นั้นแหละเกิด แก่ก็ทุกข์นั้นแหละแก่ ตายก็ทุกข์นั้นแหละตาย เมื่อหลงยินดียินร้ายขาดความสำรวมระวัง ก็ไม่อาจหาทางออกจากคุกแห่งชีวิตนี้ได้เลย^{๖๔} ซึ่งการกำหนดรู้ในอายตนะปัพพะในธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานจะทำให้ไม่หลงยินดียินร้ายไปกับอายตนะทั้งปวง

พยาธิทุกข์ซึ่งหมายถึงโรคที่เกิดทางกายนั้น โรคบางประการมีผลสืบเนื่องมาจากใจที่ประกอบด้วยกิเลสตั้งอรรถกถาจารย์กล่าวว่าความโศกย่อมนำมาซึ่งพยาธิ ชรา มรณะและการทำลายแม้ทุกข์หลายอย่าง เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ความโศกเป็นทุกข์^{๖๕} โดยปกติแล้วคนเราจะมีโรคอยู่ ๒ ประเภท คือ โรคกายกับโรคใจ โดยโรคกายสามารถรักษาด้วยการใช้วิธีการรักษาอย่างใดอย่างหนึ่ง ส่วนโรคใจเป็นโรคที่เกิดจากกิเลส ซึ่งเมื่อกิเลสเกิดขึ้นในใจแล้วย่อมทำให้เกิดทุกข์คือเกิดโรคที่เกิดจากความรัก ความโกรธ ความหลง ความอิจฉา พยาบาท มานะ (ความถือตัว) ทิฏฐิ (ความเห็น ในที่นี้คือ มิจฉาทิฏฐิ: เห็นผิดไปจากความเป็นจริง) ความคิดฟุ้งซ่านรำคาญใจ ความลึกลับเสียดายอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อทุกข์เวทนาจากโรคต่างๆ ปรากฏ ผู้ปฏิบัติย่อมทราบว่าเป็นพยาธิทุกข์ ความเศร้าโศกที่ทำให้เกิดโรคทางใจนั้น แสดงอาการมีดมัวของจิตใจ เมื่อทุกข์เกิดขึ้น จิตใจจะพร่ามัว ร้อนรน อับปัญญา เมื่อเกิดอาการเหล่านี้ ก็เท่ากับพวงอวิชชาเกิดขึ้นด้วย^{๖๖} จึงเท่ากับว่าเมื่อเกิดความเศร้าโศกขึ้น กระบวนการปฏิจจนูปบาทตั้งแต่อวิชชาก็เกิดขึ้นทันที ผู้ปฏิบัติจึงต้องกำหนดรู้อาการทุกข์เวทนาที่มาจากพยาธิทุกข์เพื่อแยกอาการของทุกข์เวทนาให้ชัดเจนว่า เป็นทุกข์ทางกายหรือทุกข์ทางใจ ซึ่งสามารถกำหนดรู้ในเวทนานุปัสสนาได้

^{๖๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รัตนา, พระคันธสาราภิวังศ์ แผลและเรียบเรียง, **วิปัสสนาญาณเล่ม ๑**, หน้า ๒๓๒.

^{๖๔} สุภีร์ ทุมทอง, **การพัฒนาอินทรีย์สังวร**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์ จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๔), หน้า ๒๓๙-๒๔๐.

^{๖๕} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๑/๓๒-๓๓/๒๐๖.

^{๖๖} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด), หน้า ๑๗๔.

พระธรรมสิงหบุราจารย์ (จรัญ จิตฺตมโฆ) กล่าวถึงทุกข์แยกตามลักษณะการเกิดและกล่าวถึงการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐานไว้ดังนี้

- ๑) สภาวะทุกข์ เกิดก็เป็นทุกข์ แก่ก็เป็นทุกข์ ตายก็เป็นทุกข์
- ๒) ปกิณณกทุกข์ ทุกข์จรเข้ามาในใจ เศร้าโศกเสียใจ เราก็กำหนดจิตจะหายไป
- ๓) นิพัตถทุกข์ มีทั้งร้อน หนาว หิว กระจาย ถ้ามีสติสัมปชัญญะดีมีปัญญา ท่านจะไม่มี ความหนาวร้อน หนาวก็สู้ ร้อนก็ต้องทน หิวก็ต้องทน กระจายก็ต้องทน ก็จะหมดทุกข์ได้
- ๔) พยาธิทุกข์ ทุกข์เกิดตามร่างกาย พยาธิโรคภัยไข้เจ็บ เราเจริญกรรมฐานแก่ได้ กำหนด "ปวดหนอ" ตายให้ตาย จะขาดใจ มีเพื่อนตายคือกรรมฐาน คือสติอันหนึ่ง สัมปชัญญะ เมื่อกำหนดได้ จะได้จากพยาธิทุกข์ จนไม่มีทุกข์ทางร่างกาย
- ๕) สันตปาทุกข์ ทุกข์เกิดจากกิเลสเผา เกิดโงะอยากได้ของเขา ไม่ได้ก็เป็นทุกข์ โทสะ โกรธเขา แก่แค่นไม่ได้ก็มีแต่ทุกข์ โมหะทุกข์ เกิดจากกิเลสเผาใจเผาใจ ต้องตั้งสติปัฏฐาน ๔ กำหนดจิตให้ได้ ตั้งสติสัมปชัญญะเพื่อแก้อกิเลสเผาใจ ให้ถึงความพ้นทุกข์
- ๖) วิปากทุกข์ ทุกข์เกิดจากผลบาปกรรม ถ้าเจริญสติปัฏฐาน ๔ ท่านจะรู้ว่ากฎแห่งกรรม เป็นประการใดหากเจริญสติปัฏฐาน ๔ ขอโทษกรรมต่อบาปกรรมแล้วไม่ปฏิเสธทุกข้อหา เท่ากับว่า ได้ใช้กรรม
- ๗) สหคตทุกข์ ทุกข์เกิดจากโลกธรรม ๘ ประการ ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข ทุกข์ นินทา เสื่อมลาภ เสื่อมยศ เขามาเยินยอสรรเสริญเรากี่ชื่นใจ ตั้งสติสัมปชัญญะไว้ ไม่หวั่นไหวไปกับโลกธรรม
- ๘) อาหารปริเยณฐิทุกข์ ทุกข์เกิดจากการเลี้ยงชีพ ท่านหาอาชีพ การงานไม่ดี คือไม่ อาหารไปเลี้ยงร่างกายที่มาจากการทำงานไม่บริสุทธิ์ก็เป็นบาปเป็นทุกข์ ถ้าอาหารได้มาด้วยการงานที่มีความบริสุทธิ์ ท่านก็มีแต่ความสุข ในการปฏิบัติสัมปชัญญะในกายานุปัสสนาสติปัฏฐานนั้น เวลารับประทานอาหารกำหนดจิตเคี้ยวช้าๆ เคี้ยวให้ละเอียด กลืนหนอ กลืนด้วยสติสัมปชัญญะ อาหารเป็นบุญ อาหารไปเลี้ยงร่างกายท่านจะเกิดความสุข
- ๙) วิวาหมลกทุกข์ เกิดจากการวิวาทกัน ถ้าท่านมีสติสัมปชัญญะ มีปัญญาแก้ปัญหาใน ครอบครัวได้ จะไม่มีความหนักใจ ไม่เอาความหนักใจไว้ในใจ
- ๑๐) ทุกข์เกิดจากชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ มีแต่ทุกข์ ถ้าท่านมี สติปัฏฐาน ๔ เข้าไปยันไว้ รูปนามเป็นอารมณ์ ก็หมดทุกข์ ถึงบรมสุขคือนิพพาน^{๖๗}

๓.๕.๒ กระบวนการทุกข์ตามลำดับโสฬสญาณ

ในนามรูปปริจเฉทญาณอันเป็นทิวฐิวิสุทธินี้ แสดงถึงความเป็นรูปนามตามความเป็นจริง โดยปราศจากสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา เปรียบเหมือนเรือนที่ประกอบด้วยไม้ อาศัยเหล็ก อิฐ หิน ดิน หล้า รวมเข้ากัน อากาศว่างที่ล้อมรอบจึงเรียกว่าบ้าน ร่างกายของสัตว์บุคคลก็มีอาการเดียวกันคือ

^{๖๗} จิรัฏฐิติกุล เศวตบุญพัฒนา, **ฐิตธัมมบูชา**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทบรรณสารการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๙), หน้า ๑๙๙-๒๐๐.

อาศัยกระดูก เอ็น เนื้อ ฯลฯ ประกอบเข้าแล้วถูกเรียกว่า สัตว์บุคคล ต่อเมื่อปรมัตถ์เพิกสมมติบัญญัติแล้ว จะเห็นว่า สัตว์บุคคลดังกล่าวเป็นเพียงรูปกับนามเท่านั้น^{๖๘} ซึ่งกระบวนการเห็นรูปนามตามความเป็นจริงนี้ ต้องเป็นความรู้ความเห็นที่เกิดจากการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยเฉพาะ จึงจะเป็นภาวนามยปัญญา

ในบางครั้ง สภาวะธรรมที่ปรากฏขึ้น ผู้ปฏิบัติรู้โดยลักษณะบ้าง โดยหน้าที่บ้าง โดยอาการปรากฏบ้าง ตามลักษณะที่จตุกะของสภาวะธรรมนั้นๆ และการกำหนดรู้ปฏิฐานคือเหตุใกล้ของรูปนามย่อมปรากฏในญาณที่ ๒ ชื่อว่า ปัจจยปริคคญาณ คือญาณที่กำหนดรู้ปัจจัยของรูปนาม ส่วนการได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส ก็มีลักษณะการกำหนดแบบเดียวกัน โดยอาศัยค่าบริการในเบื้องต้นว่า ได้ยินหนอ ได้กลิ่นหนอ รสหนอ ถูกหนอ การรับรู้ความนึกคิด ผู้ปฏิบัติตามรู้สภาวะนั้นว่า คิดหนอ พิจารณาหนอ ใคร่ครวญหนอ ใส่ใจหนอ เป็นการหยั่งเห็นด้วยการกำหนดที่เรียกว่า ญาณปริญาณ และการหยั่งเห็นพระไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยงเป็นต้นด้วยตรีนปริญาณและปหานปริญาณตามสมควรด้วย^{๖๙}

ปัจจยปริคคญาณ ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นถึงปัจจัยที่ทำให้เกิดรูปเกิดนาม คือรูปเกิดจากกรรม จิต อุตุ อาหาร ส่วนนามเกิดจากอารมณ์วัตถุ ญาณนี้มาจากคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค โดยมีเนื้อหาสาระตรงกับชื่อ ธัมมัญญิตติญาณ (ปัญญาในการกำหนดที่ตั้งแห่งธรรม) ที่เป็นญาณที่ ๔ ในญาณ ๗๓ และแต่เดิมมิได้เรียกชื่อว่า ปัจจยปริคคญาณ ต่อมาคัมภีร์อรรถกถา ได้ขยายความและแยกธัมมัญญิตติญาณออกเป็นญาณที่ ๑ และ ๒ ของวิปัสสนาญาณ ๑๖ โดยกำหนดชื่อ ปัจจยปริคคญาณ ณ ที่นั้น ในญาณนี้ พระสารีบุตรได้นำเอาปฏิจจสมุปบาทมาจำแนกไว้ว่า เมื่อผู้ปฏิบัติถึงญาณนี้ก็จะทราบชัดถึงสรรพสิ่งล้วนเกิดมามาเหตุปัจจัย ตามหลักปฏิจจสมุปบาท ลักษณะการกำหนดและสภาวะที่ปรากฏของผู้ปฏิบัติ โดยเฉพาะการกำหนดแบบ พอง – ยุบ ในญาณที่ ๒ (ปัจจยปริคคญาณ) ได้แก่

๑. บางครั้งรูปเป็นเหตุ นามเป็นผล เช่น ท้องพองขึ้นก่อน แล้วใจจึงวิ่งไปกำหนดที่หลัง
๒. บางครั้งนามเป็นเหตุ รูปเป็นผล เช่น ใจวิ่งไปคอยอยู่ก่อนแล้ว ท้องจึงพองขึ้นทีหลัง
๓. พองยุบกับจิตที่กำหนดไปพร้อมๆ กัน
๔. พองครั้งหนึ่งมี ๒ ระยะเวลา คือ ต้นพอง สุดพอง^{๗๐}

จากความสัมพันธ์เมื่อผู้ปฏิบัติเห็นสภาวะของรูปนามที่เป็นขั้น ๕ ตามความเป็นจริงและเห็นปัจจัยที่เป็นไปซึ่งกันและกันของรูปและนามในลำดับญาณที่ ๒ แห่งโสฬสญาณที่เรียกว่าปัจจยปริคคญาณแล้ว ความรู้ที่เกิดขึ้นจากการพิจารณาปัจจัยทั้งในอดีตที่มีผลต่อปัจจุบันและปัจจุบันที่มีผลต่ออนาคตนั้น ทำให้ทราบว่ารูปนามที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน โดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา ย่อมปรากฏเป็นลำดับสืบมา

^{๖๘} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), **วิปัสสนาที่ปณี**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า ๒๕๔๕, ๒๕๔๕), หน้า ๘๗.

^{๖๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, พระคันธसारากังค์ แผลและเรียบเรียง, **วิปัสสนาญ้ยเล่ม ๑**, หน้า ๑๘๘.

^{๗๐} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิเถร ป.ธ.๙), **คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐาน**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๕-๖.

ในสัมมสนญาณนิทเทส กล่าวว่า พระโยคาวจรกำหนดชราและมรณะทั้งที่เป็นอดีตอนาคต และปัจจุบัน โดยความไม่เที่ยง เพราะมีสภาวะสิ้นไป กำหนดโดยความเป็นทุกข์ เพราะมีสภาวะเป็นภัย กำหนดโดยความเป็นอนัตตา เพราะมีสภาวะไม่มีแก่นสาร เกิดปัญญาในการย่อแล้ว กำหนดว่าในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี เมื่อชาติไม่มีชราและมรณะก็ไม่มี เป็นต้น ชื่อว่าสัมมสนญาณ^{๗๑} เป็นลำดับญาณที่ ๓ แห่งโสฬสญาณ

ใน อุทฺถยัพพญาณนิทเทสกล่าวว่า พระโยคาวจรเมื่อเห็นความเกิดขึ้นแห่งเบญจขันธ์และความเสื่อม (แห่งเบญจขันธ์) แยกเป็นความเกิดขึ้น ๕ ประการ และความเสื่อม ๕ ประการ ดังต่อไปนี้

พระโยคาวจรเมื่อเห็นความเกิดขึ้นแห่งเบญจขันธ์ ย่อมเห็นลักษณะ ๕ ประการ ดังตัวอย่างว่า

๑. เมื่อเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์ โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า “เพราะอวิชชาเกิดรูปจึงเกิด

๒. เมื่อเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์ โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า “เพราะตัณหาเกิดรูปจึงเกิด”

๓. เมื่อเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า “เพราะกรรมเกิดรูปจึงเกิด”

๔. เมื่อเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์ โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า “เพราะอาหารเกิดรูปจึงเกิด”

๕. เมื่อเห็นลักษณะแห่งความบังเกิด ก็ย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์ พระโยคาวจรเมื่อเห็นความเสื่อม(แห่งรูปขันธ์) ย่อมเห็นลักษณะ ๕ ประการ คือ

๑. ย่อมเห็นความเสื่อมแห่งรูปขันธ์ โดยความดับแห่งปัจจัยว่า “เพราะอวิชชาดับรูปจึงดับ”

๒. ย่อมเห็นความเสื่อมแห่งรูปขันธ์ โดยความดับแห่งปัจจัยว่า “เพราะตัณหาดับรูปจึงดับ”

๓. ย่อมเห็นความเสื่อมแห่งรูปขันธ์ โดยความดับแห่งปัจจัยว่า “เพราะกรรมดับรูปจึงดับ”

๔. ย่อมเห็นความเสื่อมแห่งรูปขันธ์ โดยความดับแห่งปัจจัยว่า “เพราะอาหารดับรูปจึงดับ”

๕. เมื่อเห็นลักษณะแห่งความแปรผัน ก็ย่อมเห็นความเสื่อมแห่งรูปขันธ์

ในเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาน อันเป็นองค์ประกอบในขันธ์ ๕ ก็มีนัยลักษณะเดียวกัน ผู้ปฏิบัติย่อมทราบว่ารूपขันธ์มีอาหารเป็นเหตุเกิด ขันธ์ที่เหลือคือเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์

^{๗๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๗๔-๗๖.

สังขารชั้นนี้มีผัสสะเป็นเหตุเกิด วิญญาณชั้นนี้มีนามรูปเป็นเหตุเกิด ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรผันแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ชื่อว่าอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ^{๗๒}

เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดรู้ทุกขีในความเป็นรูปกับนามตามความเป็นจริงจนเห็นความเกิดดับของรูปนามในอุทยัพพญาณและปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิแล้ว กำลังวิปัสสนาญาณแก่กล้า รูปนามปรากฏเร็วขึ้น สติไม่ทันความเกิด ไม่ทันตั้งอยู่ ไม่ทันความเป็นไป ไม่ขาดสายของรูปนาม สติตั้งเฉพาะความสิ้น ความเสื่อม ความแตกสลายและทำลายไป ดับไปของรูปนามฝ่ายเดียว โดยลักษณะคือความดับชั่วคราวอารมณ์ที่จิตกำหนดและจิตที่รู้ จะปรากฏว่าหายไป ญาณที่ปรากฏเห็นความดับไปของรูปนามนี้เรียกว่า กังคญาณ ผู้ปฏิบัติเมื่อถึงกัณฐกณานี้ จะได้รับอานิสงส์ ๘ ประการ คือ

๑. ละสัสสตทิลกฐิ คือความเห็นว่ารูปนามเป็นของเที่ยงได้

๒. ทอดอาลัยในชีวิต คือยอมสละชีวิตบูชาพระรัตนตรัยได้ เพราะมีศรัทธาแรงกล้า (ในที่นี้หมายถึงปฏิบัติแบบไม่อาลัยในชีวิต มีความศรัทธาตั้งใจในการปฏิบัติแบบแม้ตายก็ยอมเพื่อบูชาพระรัตนตรัย)

๓. ขยันหมั่นเจริญภาวนาบ่อยๆ

๔. ครองชีพโดยบริสุทธิ์ ห่างไกลจากความอัสสาริชยากัน ห่างไกลจากการประพฤติชั่วทางกาย วาจา ใจ

๕. มีความสังเวทกล้า โดยได้พิจารณาสังเวทธรรม ๘ ประการ คือชาติ ชรา พยาธิ มรณะ นรก ตีรังฉาน เปต อสุรกาย

๖. หมัดภัย เพราะไม่เยื่อใยในตน พรารถนาจะหลุดพ้นจากภัยในวัฏฏสงสาร

๗. มีความอดทน สงบเสงี่ยม สุภาพเรียบร้อย

๘. อดทนต่อความไม่ยินดีในเสนาสนะอันสงัด ครอบงำความยินดีในกามคุณ ยินดีแต่ในอธิศีล อธิจิต อธิปัญญา^{๗๓}

หลังจากรู้ชัดในกัณฐกณานี้แล้ว ปัญญาที่พิจารณาสภาพการณที่น่าสะพรึงกลัวตามความเป็นจริงเพราะรูปนามที่แตกดับไป ชื่อว่าภยญาณ โดยสภาพที่น่ากลัวนั้น แบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. มุลวัตถุ คือ ที่ตั้งอันเป็นรากเหง้าแห่งทุกขมี ๕ อย่างคือ

๑. อุปปาทะ ได้แก่ ความเกิดขึ้นแห่งชั้น ๕ โดยเห็นว่า ชั้น ๕ เป็นของน่ากลัวเพราะประกอบด้วยทุกข์นานาประการ

๒. ปวัตตะ ได้แก่ ความเป็นไปไม่ขาดสายของรูปนาม ในรูปภพและอรูภพ เป็นของน่ากลัว เพราะเป็นทุกข์ ถูกทุกข์ต่างๆ เบียดเบียนอยู่เนืองๆ

^{๗๒} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๙-๕๐/๗๗-๘๑.

^{๗๓} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิเถร ป.ธ.๙), วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๑๗๙- ๑๘๒.

๓. นิमितตะ ได้แก่ รูปนามที่เป็นไปในอดีตและปัจจุบัน เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ บังคับบัญชาไม่ได้ ไม่มีสาระแก่สาร มีแต่ตายฝ่ายเดียว รูปนามจึงเป็นของน่ากลัว

๔. อายุหนะ ได้แก่ กรรมที่ทำให้ถือปฏิสนธิต่อไปทั้งในสุคติและทุคติ

๕. ปฏิสนธิ ได้แก่ การเกิดอีกเพราะผลกรรมที่เราทำไว้

๒. ปริยายวัตถุ แปลว่า ที่ตั้งแห่งกองทุกข์โดยอ้อม ได้แก่ คติ นิพพัตติ อุปัตติ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส

ปัญญาที่สามารถเห็นรูปนามปัจจุบันหายไป เกิดความรู้ว่า รูปนามในอดีตดับไปแล้ว นามปัจจุบันก็กำลังเป็นไปอยู่ รูปนามในอนาคตก็จะดับไปเช่นเดียวกันนี้ จัดเป็นภยญาณ กล่าวโดยภาคปฏิบัติคือ อารมณ์ที่กำหนดและจิตที่รู้นั้นพันกันติดต่อกันหายไปพร้อมกัน เกิดความกลัวที่ไม่ใช่กลัวผี เห็นร่างกายหายไป รู้สึกเสียวตามเท้าและศีรษะเวลาเดิน เกิดความรู้ว่าเมื่อก่อนรูปนามนี้ดี แต่ปัจจุบันเห็นว่าไม่มีแก่นสารทำให้ไม่เพลิดเพลินยินดีพิจารณาเห็นรูปนามดับไปว่าเป็นของน่ากลัว เป็นต้น^{๗๔}

เมื่อผู้ปฏิบัติเกิดความรู้ในภยญาณแล้ว พิจารณาต่อโดยความเป็นโทษ ได้แก่ ทุกข์โทษในการเกิดของรูปนาม โทษของสภาพไตรลักษณ์ในรูปนาม โทษจากความน่ากลัวในมূলวัตถุและปริยายวัตถุ การเห็นทุกข์ โทษของรูปนามในเวลาปฏิบัติอยู่ คือ เห็นรูปนามไม่ตี น่าเกลียด น่าเบื่อ เป็นของปฏิกุล ทำให้โลภะ โทสะ โมหะ เบบาง ปัญญาที่รู้อันนี้เรียกว่า อาทีนวญาณ

เมื่อผู้ปฏิบัติพิจารณาทุกข์คือรูปนาม พิจารณาจนเกิดความเบื่อหน่าย ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมเห็นว่า ความเกิดและความเป็นไปของรูปนาม ความเป็นไปของวิบาก เป็นภัย เป็นทุกข์ เป็นเหยื่อล่อ เป็นสังขาร ความไม่เกิด ความไม่เป็นไปของรูปนาม ความไม่เป็นไปของวิบาก เป็นสุข ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ และอุปายาสก็มีลักษณะเดียวกันคือเป็นภัย เป็นทุกข์ เป็นเหยื่อล่อ เป็นสังขาร ทำให้เกิดความเบื่อหน่ายในรูปนามซึ่งตกอยู่ในอำนาจไตรลักษณ์ เกิดความรู้สึกริษยาอยากได้สภาพที่ชื่อว่าพระนิพพาน โดยอนมมานว่านิพพานคงเป็นธรรมที่มีสันติสุข จึงน้อมใจไปในพระนิพพานฝ่ายเดียว ซึ่งในทางปฏิบัติแล้ว เมื่อผู้ปฏิบัติเกิดปัญญาในนิพพิทาญาณแล้ว จะมีอาการเบื่อหน่ายต่อรูปนามทางทวารทั้ง ๖ ใจคอเหี่ยวแห้ง มีใจน้อมโนไปในพระนิพพาน กำหนดรูปนามไม่เพลิดเพลินและเห็นว่ารูปนามที่กำหนดไม่มีดีอะไรเลย โดยความจริงแล้ว ญาณทั้ง ๓ คือ ภยญาณ อาทีนวญาณ และนิพพิทาญาณเป็นญาณเดียวกัน โดยแบ่งตอนตามสภาวะคือ ภยญาณ เป็นญาณอย่างอ่อน อาทีนวญาณ เป็นญาณอย่างกลาง และนิพพิทาญาณเป็นญาณอย่างแก่ หรือพิจารณาว่า เมื่อเห็นความเป็นภัยจึงเห็นโทษ เมื่อเห็นโทษจึงเกิดความเบื่อหน่าย ตามลำดับ

เมื่อผู้ปฏิบัติเกิดปัญญาญาณในนิพพิทาญาณแล้ว กำหนดรู้ในกองทุกข์ต่อไปด้วยความเพียรเกิดความปราถนาอยากจะออกจากรูปนามที่เป็นสังขารธรรมโดยน้อมใจไปสู่พระนิพพานว่า สังสารวัฏฏ์ อันได้แก่ วัฏฏะของอบายภูมิ ๔ วัฏฏะของสุคติภูมิ ๗ และวัฏฏะของพรหมภูมิ ๒๐ เกิด

^{๗๔} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิเถร ป.ธ.๙), *วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๒*, หน้า ๑๙๔-๑๙๕

จากผลกรรมในวัฏฏะ ๓ คือ กิเลสวัฏฏ์ กัมมวัฏฏ์ และวิปากวัฏฏ์ และชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ และอุปายาส ล้วนแต่เป็นภัย เป็นทุกข์ หากไม่มีรูปนามจะไม่ทุกข์ ปลอดภัย เป็นสุข เป็นนิพพาน จิตมีกำลังอยากจะออกไปให้พ้นจากสังขารธรรมและสังสารวัฏฏ์ เปรียบเหมือนบุรุษถูกข้าศึกล้อม โดยในช่วงนี้ผู้ปฏิบัติจะพบกับทุกขเวทนาคล้ายญาณที่ ๓ แต่มีอาการของเวทนาชัดเจนกว่า ทำให้ผู้ปฏิบัติบางครั้งเกิดความกระวนกระวายใจกำหนดรู้ได้ไม่ดี บางท่านคิดว่าตนหมดวาสนาในการปฏิบัติซึ่งอาการอย่างนี้เป็นลักษณะของปฏิจกสมุปบาท^{๗๕} ผู้ปฏิบัติจึงต้องอาศัยความเพียรตั้งใจปฏิบัติอย่างจริงจังโดยนึกถึงภัยในวัฏฏสงสาร ทำให้มีกำลังใจในการปฏิบัติต่อไปได้^{๗๖} ซึ่งปัญหาที่อยากจะพ้นไปจากรูปนามนี้เรียกว่า มุญจิจุกัมยตาญาณ

เมื่อผู้ปฏิบัติเกิดปัญหาในมุญจิจุกัมยตาญาณแล้ว มีความเพียรมีสติกำหนดรู้ในรูปนามต่อไปโดยพิจารณาทบทวนในพระไตรลักษณ์อีกครั้งหนึ่ง โดยพิจารณาสังขารธรรมยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์โดยอาการ ๔๐ อย่าง หรืออนุปัสสนา ๔๐ ได้แก่ อนิจจานุปัสสนา ๑๐ ทุกขานุปัสสนา ๒๕ และอนัตตานุปัสสนา ๕ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น ย่อมเห็นอาการทั้ง ๔๐ อย่างว่า เป็นของไม่งาม เป็นเครื่องหมายบอกให้รู้ว่าเป็นทุกข์ ประจักษ์ไม่หยุด ไม่มีแก่นสาร จึงตั้งใจประพฤติปฏิบัติจนสุดความสามารถเพื่อให้วิปัสสนาญาณชั้นสูงปรากฏขึ้น โดยอาการของผู้ปฏิบัติในช่วงนี้อาจพบกับเวทนาที่แรงขึ้นบ้าง โดยมีอาการปรากฏชัดเข้มแข็ง หรือเหล็กจี้ตามร่างกาย มีอาการร้อนบางแห่งหรือทั่วร่างกาย มีอาการซึมหรืออาการอึดอัด หายใจฝืด^{๗๗} แต่จะไม่ท้อถอยต่อการปฏิบัติเพราะสมาธิญาณของผู้ปฏิบัติสูงขึ้นมากแล้วและมองเห็นคุณค่าของการปฏิบัติเป็นอย่างดี ปัญหาที่ทบทวนพระไตรลักษณ์อีกครั้งโดยอนุปัสสนาทั้ง ๔๐ นี้เรียกว่า ปฏิสังขชาญาณ

เมื่อผู้ปฏิบัติเกิดปัญหาในปฏิสังขชาญาณแล้ว พิจารณารูปนามสังขารแล้วไม่เห็นสิ่งที่ควรยึดถือว่าเป็นเรา เป็นของเรา ละความยินดียินร้าย กลายเป็นผู้วางเฉยต่อรูปนาม เปรียบเหมือนชายผู้วางเฉยต่อภรรยาเก่า โดยพิจารณาความเกิดขึ้น ความเป็นไปของรูปนาม ฯลฯ ตามนัยแห่งวิปัสสนาญาณในลำดับก่อน เมื่อพิจารณาเห็นทุกข์แล้วเกิดความเบื่อหน่ายอยากหลุดพ้นจึงพิจารณาพระไตรลักษณ์แบบซ้ำแล้วซ้ำอีก แล้วจึงวางเฉย ปัญญาพิจารณาทุกข์แล้ววางเฉยต่อรูปนามชื่อว่า สังขารุเพกชาญาณ

ในความจริงแล้ว สังขารุเพกชาญาณนี้เป็นญาณที่ปรากฏได้ทั้งในปุถุชน พระเสขบุคคล และพระอเสขบุคคล หากว่าโดยจิตของแต่ละบุคคลแล้ว มีความแตกต่างกันคือ

๑. สังขารุเพกชา ของปุถุชน เป็นกุศล
๒. สังขารุเพกชา ของเสขบุคคล เป็นกุศล
๓. สังขารุเพกชา ของอเสขบุคคล เป็นอภัยากฤต

หากว่าโดยการปฏิบัติแล้ว สำหรับปุถุชนและพระเสขบุคคล สังขารุเพกชาญาณปรากฏชัดดีเฉพาะในเวลาปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ส่วนพระอเสขบุคคล ปรากฏได้ชัดเจนดีตลอดเพราะพระอเสขบุคคล

^{๗๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๓.

^{๗๖} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), *วิปัสสนาที่ปณี*, หน้า ๒๒๙.

^{๗๗} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิเถร ป.ธ.๙), *วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๒*, หน้า ๒๕๖.

ละความยินดียินดีร้ายได้หมดแล้ว ซึ่งการพิจารณาสังขารูปอกาในปุถุชนเป็นไปเพื่อละสังโยชน์ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส เพื่อให้ได้โสดาปัตติมรรค ซึ่งวิจิกิจฉาถือเป็นองค์ธรรมหนึ่งใน อวิชชาอันได้แก่วิจิกิจฉาและอุทธัจจกุกกุกจะ ส่วนพระเสขบุคคลพิจารณาสังขารูปอกาญาณเพื่อให้ได้ มรรคผลที่สูงขึ้นไป ส่วนพระอเสขบุคคลพิจารณาสังขารูปอกาเพื่ออยู่เป็นสุขในปัจจุบัน

สังขารูปอกาญาณเกิดได้ด้วยอำนาจของทั้งสมณะและวิปัสสนา โดยอุเบกขาที่เกิดด้วย อำนาจของสมณะมี ๘ ประการ ได้แก่

๑. พิจารณานิวรณ์ ๕ เพื่อให้ได้ปฐมฌานแล้วดำรงมั่นอยู่
๒. พิจารณาวิตกวิจารณ์ เพื่อให้ได้ทุติยฌานแล้วดำรงมั่นอยู่
๓. พิจารณาปีติ เพื่อให้ได้ตติยฌานแล้วดำรงมั่นอยู่
๔. พิจารณาสุขและทุกข์เพื่อให้ได้จตุตถฌานแล้วดำรงมั่นอยู่
๕. พิจารณารูปสัญญา ปฏิกขสัญญา นานัตตสัญญา เพื่อให้ได้อากาศานัญญาตน สมบัติแล้วดำรงมั่นอยู่
๖. พิจารณาอากาศานัญญาตนสัญญา เพื่อให้ได้วิญญาณัญญาตนสมบัติแล้วดำรง มั่นอยู่
๗. พิจารณาวิญญาณัญญาตนสัญญา เพื่อให้ได้อากิญจัญญาตนสมบัติแล้วดำรงมั่น อยู่
๘. พิจารณาอากิญจัญญาตนสัญญา เพื่อให้ได้เนวสัญญานาสัญญาตนสมบัติแล้ว ดำรงมั่นอยู่

ส่วนสังขารูปอกาญาณที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของวิปัสสนามี ๑๐ ประการ ได้แก่

๑. พิจารณาความเกิดขึ้น ของรูปนามเป็นต้น จนกระทั่งถึงอุปายาส เพื่อต้องการได้ โสดาปัตติมรรคแล้วดำรงมั่นอยู่
๒. พิจารณาความเกิดขึ้นของรูปนามเป็นต้น จนกระทั่งถึงอุปายาส เพื่อต้องการได้ โสดาปัตติผลแล้วดำรงมั่นอยู่
๓. พิจารณาความเกิดขึ้นของรูปนามเป็นต้น จนกระทั่งถึงอุปายาส เพื่อต้องการได้ สกทาคามีมรรคแล้วดำรงมั่นอยู่
๔. พิจารณาความเกิดขึ้นของรูปนามเป็นต้น จนกระทั่งถึงอุปายาส เพื่อต้องการได้ สกทาคามีผลสมบัติแล้ววางเฉย
๕. พิจารณาความเกิดขึ้นของรูปนามเป็นต้น จนกระทั่งถึงอุปายาส เพื่อต้องการได้ อนาคามีมรรคแล้วดำรงมั่นอยู่
๖. พิจารณาความเกิดขึ้นของรูปนามเป็นต้น จนกระทั่งถึงอุปายาส เพื่อต้องการได้ อนาคามีผลสมบัติแล้วดำรงมั่นอยู่
๗. พิจารณาความเกิดขึ้นของรูปนามเป็นต้น จนกระทั่งถึงอุปายาส เพื่อต้องการได้ อรหัตตมรรคแล้วดำรงมั่นอยู่
๘. พิจารณาความเกิดขึ้นของรูปนามเป็นต้น จนกระทั่งถึงอุปายาส เพื่อต้องการได้ อรหัตตผลสมบัติแล้วดำรงมั่นอยู่

๙. พิจารณาความเกิดขึ้นของรูปนามเป็นต้น จนกระทั่งถึงอุปายาส เพื่อต้องการได้
 สุกขัตติวิหารสมาบัติแล้วดำรงมั่นอยู่

๑๐. พิจารณาความเกิดขึ้นของรูปนามเป็นต้น จนกระทั่งถึงอุปายาส เพื่อต้องการได้อุ
 นิमितติวิหารสมาบัติแล้วดำรงมั่นอยู่^{๗๘}

ในกระบวนการปฏิบัตินั้น เมื่อผู้ปฏิบัติได้ปฏิสังขารญาณแล้ว ไม่เห็นสิ่งใดที่ถือได้ว่าเป็น
 ของเราเลย จึงละความกลัว ละความยินดี มีความวางเฉยในรูปนามทั้งปวง ปัญญาที่พิจารณาแล้ววาง
 เฉยต่อรูปนามนี้เรียกว่า สังขารูปกขาญาณ อันเป็นวิปัสสนาญาณสูงสุดในโลกียญาณ ซึ่งอุปสรรคที่จะ
 ทำให้ไม่สามารถข้ามผ่านสังขารูปกขาญาณเพื่อขึ้นไปสู่วิปัสสนาญาณเบื้องสูงได้ เช่น การเคยกระทำ
 อกุศลกรรมขั้นอนันตริยกรรม เป็นภิกษุที่ต้องอาบัติปาราชิก หรืออินทรียังไม่สมดุหรือยังไม่ถึงพร้อม
 เป็นต้น^{๗๙} ซึ่งหากยังไม่สามารถข้ามสังขารูปกขาญาณไปได้ก็ต้องกลับมาที่จะกลับมา มีสังขารูป
 นามให้พิจารณาซ้ำไปมาจนกว่าจะก้าวข้ามพ้นไปได้เหมือนกานเรือพ้อค้าทางทะเล ที่เมื่อปล่อยกา
 หาฝั่งแล้วหากสามารถหาฝั่งพบได้ก็จะไม่บินกลับมาที่เรืออีก แต่หากบินไปแล้วไม่พบฝั่งก็จะบิน
 กลับมายังเรือเช่นเดิม สังขารูปกขาญาณที่แก่กล้า เรียกว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนา แปลว่าเตรียมออก
 จากกิเลสและกองทุกข์

เมื่อผู้ปฏิบัติได้มีวิปัสสนาญาณเกิดขึ้นตามลำดับ จนถึงสังขารูปกขาญาณ จะเกิดผล
 ปรากฏ คือ

๑. มีความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยอย่างแก่กล้า
๒. ประคองความเพียรได้ดีมาก ขจัดปฏิปักษ์คือความเกียจคร้าน ความโลภ โกรธ
 หลง ได้ดีมาก
๓. สติตั้งมั่น มุ่งต่ออารมณ์ที่กำหนดอย่างกล้าแข็ง
๔. จิตตั้งมั่นได้ดีมาก
๕. สังขารูปกขาญาณย่อมเกิดขึ้น เป็นปัจจัยให้อนุโลมญาณเกิดขึ้นได้
๖. ปัญญาพิจารณารูปนามเป็นกลางๆ วางเฉยในรูปนามก็เกิดขึ้น
๗. สังขารูปกขาญาณของผู้ปฏิบัติเกิดขึ้นว่า “บัดนี้มรรคจะเกิด” พิจารณารูปนามลง
 สู่พระไตรลักษณ์ หยั่งลงสู่ภวังค์

๘. ในลำดับภวังค์ มโนทวารวิชชคณิต กระทำรูปนามเป็นอารมณ์มีอาการไม่เที่ยงเป็น
 ต้น ตามนัยที่สังขารูปกขาญาณเกิดขึ้น จากนั้นชวนจิตดวงที่ ๑ เรียกว่า ปฏิกรรม ทำรูปนามเป็น
 อารมณ์ เกิดขึ้นแล้วดับไป ชวนจิตดวงที่ ๒ เรียกว่า อุปจาร ทำรูปนามให้เป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้วดับ
 ไป ชวนจิตดวงที่ ๓ เรียกว่า อนุโลม ทำรูปนามให้เป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้วดับไป โดยชวนะทั้ง ๓
 เรียกว่า อาเสวนะ ปฏิกรรม อุปจาร หรืออนุโลม ซึ่งเหตุที่เรียกว่าอาเสวนะ เพราะเสพบ่อยๆ เพื่อ
 มรรค เรียกว่าปฏิกรรมเพราะพิจารณาเพื่อมรรค เรียกว่าอุปจาร เพราะใกล้ต่อมรรค และเรียกว่า
 อนุโลมเพราะเป็นไปตามญาณต่ำและสูง คือ อนุโลมตั้งแต่ญาณที่ ๔ จนถึงสังขารูปกขาญาณอันเป็น
 ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นอนุโลมญาณตอนต้น ส่วนอนุโลมตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ คือ

^{๗๘} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๗/๙๑-๙๒.

^{๗๙} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), วิปัสสนาที่ปณี, หน้า ๒๘๐.

สติปัญญา ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นอนุโลมญาณในเบื้องต้น ซึ่งอนุโลมญาณเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า สัจจानุโลมิกญาณ (ปัญญาที่เป็นไปตามลำดับแห่งอริยสัจทั้ง ๔) โดยผลของอนุโลมญาณสามารถจำกัดกิเลสที่ปกปิดอริยสัจ ๔ ได้^{๘๐}

เมื่อผู้ปฏิบัติเกิดปัญญาตามลำดับ จนเกิดปัญญาที่แล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้นของรูปนาม มีนิพพานเป็นอารมณ์ รูปนามดับไปชั่วขณะหนึ่ง เกิดปัญญาที่ครอบงำนิมิต การปฏิสนธิ คติ อุบัติ ชาติ ชรา พยาธิมรณะ โสกะ ปริเทวะ และอุปายาส เกิดปัญญาที่ทำลายโคตรของปุถุชนเข้าสู่โคตรของพระอริยเจ้า เรียกว่า โคตรภูญาณ เมื่อพ้นเขตโคตรภูญาณแล้วก้าวเข้าเขตของโลกุตตรญาณ คือ มรรคญาณ ซึ่งจะทำลายกิเลสได้เด็ดขาด เรียกว่า สมุจเฉตพหวน ซึ่งกิเลสทั้ง ๑๐ ตัว ได้แก่ โสกะ โทสะ โมหะมานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อนินตตัปปะ ซึ่งมรรคญาณมี ๔ ประการ ได้แก่ โสดาปัตติ มรรคญาณ สกทาคามีมรรคญาณ อนาคามีมรรคญาณ อรหัตตมรรคญาณ ความสงสัยต่างๆ จะหายไป องค์ธรรมในโพธิปักขิยธรรมทั้ง ๓๗ ประการประชุมกันอย่างสมบูรณ์ เมื่อมรรคญาณเกิดขึ้น ผลญาณก็เกิดติดตามกันโดยไม่มีขั้นระหว่าง โดยเมื่อมรรคญาณ ที่เป็นปฐมมรรคคือ โสดาปัตติมรรคญาณ ประหารสังโยชน์ ๓ ประการคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสัสสัพพปรามาส ทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลงเป็นต้น โดยสังโยชน์ที่ละไปตามลำดับของมรรคญาณนั้นจะเป็นการทำลายอย่างเด็ดขาดไม่กลับมาอีกซึ่งระบวนการตั้งแต่อนุโลมญาณจนถึงผลญาณนี้ เปรียบอนุโลมญาณ เหมือนเห็นทางออกโคตรภูญาณ เปรียบเหมือนการหนีออกไป มรรคญาณเปรียบเหมือนวิ่งไปโดยเร็ว และผลญาณเปรียบเหมือนไปยืนในที่ปลอดภัยแล้ว^{๘๑} และเมื่อได้ปัญญาคือผลญาณแล้ว คือประหารกองกิเลสแล้ว เสวยนิพพานชั่ว ๒-๓ ขณะจิตหยั่งลงสู่ภวังค์ และญาณลำดับสุดท้ายก็ปรากฏขึ้นเพื่อพิจารณามรรคผลที่ได้ นิพพานที่ปรากฏแก่ตน กิเลสที่ละไปแล้วและกิเลสที่ยังเหลืออยู่ ปัญหานี้เรียกว่า ปัจจเวกขณญาณ

๓.๖ ประโยชน์ที่ได้รับจากการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

การพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปปาทนั้น หากศึกษาและปฏิบัติตามอย่างถูกขั้นตอน และมีความเพียรในการปฏิบัติอย่างต่อเนื่องย่อมเกิดปัญญาที่ทำให้ถึงที่สุดทุกข์ขจัดความสงสัยทั้งปวงได้ ดังในพุทธอุทานในปฐมยามว่า เมื่อใด ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียร พังอยู่ ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นเพราะมารู้ธรรมพร้อมทั้งเหตุ ในมัชฌิมยามมีพุทธอุทานว่า เมื่อใดธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียร พังอยู่ เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะได้รู้ความสิ้นไปแห่งปัจจัยทั้งหลาย และในปัจฉิมยามมีพุทธอุทานว่า เมื่อใด ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียร พังอยู่ เมื่อนั้น พราหมณ์นั้นย่อมกำจัดมารและเสนาเสียได้ ดุจพระอาทิตย์อุทัยขึ้นสาดส่องท้องฟ้าให้สว่างไสวฉะนั้น^{๘๒}

เมื่อผู้ปฏิบัติได้ศึกษาการพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปปาทแล้ว เห็นความเป็นไปของรูปนามอันเป็นกองทุกข์โดยปัจจัย จะสามารถละความสงสัยในเองอดีตถึง ๕ ประการ ได้แก่

^{๘๐} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธินเถร ป.ธ.๙), *วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๒*, หน้า ๔๐๙.

^{๘๑} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), *วิปัสสนาที่ปณี*, หน้า ๓๐๘.

^{๘๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑-๓/๓-๖.

๑. ในอดีต เราได้มีเป็นหรือ
๒. ในอดีต เราไม่ได้เป็นหรือ
๓. ในอดีต เราเป็นอะไร
๔. ในอดีต เราเป็นอย่างไรมา
๕. ในอดีต เราได้เป็นอะไรแล้วจึงมาเป็นอะไรอีก

สามารถละความสงสัยในอนาคตกาลอีกถึง ๕ ประการ ได้แก่

๑. ในอนาคต เราจะมีหรือ
๒. ในอนาคต เราจะไม่มีหรือ
๓. ในอนาคต เราจะเป็นอะไร
๔. ในอนาคต เราจะเป็นอย่างไร
๕. ในอนาคต เราจะเป็นอะไรแล้วเป็นอะไรอีก

สามารถความสงสัยภายในตนโดยปรารภปัจจุบันอีก ๖ ประการ ได้แก่

๑. เราเป็นอยู่หรือ
๒. เราไม่ได้เป็นอยู่หรือ
๓. เราเป็นอะไรอยู่
๔. เราเป็นอย่างไรอยู่
๕. สัตว์นี้มาจากไหน
๖. สัตว์นั้นจะไปไหน^{๘๓}

การศึกษาการพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานี้ ส่งเสริมกระบวนการความคิดให้อยู่กับปัจจุบันโดยมองอดีตและอนาคตอย่างถูกต้อง คือ รู้ว่าสิ่งที่เกิดขึ้นในปัจจุบันเป็นผลจากอดีตที่เคยกระทำไว้ ทำให้อาศยอดีตเป็นบทเรียนที่จะไม่ทำให้เกิดทุกข์อย่างเดิมเหมือนในอดีต การสร้างปัจจุบันเหตุทำให้เกิดอนาคตผลนั้น ทำให้เราอยู่กับปัจจุบันโดยไม่ประมาท รู้จักระมัดระวังป้องกันภัยอันจะเกิดในอนาคตได้ ทำให้เห็นคุณค่าของการกำหนดรู้ในปัจจุบันขณะมากขึ้น ในด้านของกรรมทำให้เข้าใจเรื่องกรรมและผลของกรรมอย่างถูกต้อง และเมื่อสามารถดับทุกข์ตามหลักปฏิจสมุปบาทได้อย่างถูกต้องแล้ว พร้อมทั้งสำรวมระวังไม่สร้างกรรมให้เกิดวิบากที่เป็นทุกข์ต่อไปในอนาคต ก็ย่อมทำให้ปัจจยการทางสังคัมที่ประกอบด้วยทุกข์ดับลงไปด้วย เพราะปฏิจสมุปบาทแห่งทุกข์ของสังคัมก็ดำเนินตามปฏิจสมุปบาทแห่งทุกข์ของชีวิตนั่นเอง

หากแม้ผู้ปฏิบัติไม่สามารถทำที่สุดแห่งกองทุกข์คือไปถึงซึ่งมรรคญาณและผลญาณได้ แต่สามารถรู้ในเหตุปัจจัยให้รูปนามหรือทุกข์เกิดตามหลักปฏิจสมุปบาทแล้ว ก็ย่อมเป็นผู้เบาใจในระดับหนึ่งคือถึงความบริสุทธิ์เพราะสิ้นสงสัยในเหตุปัจจัยให้เกิดทุกข์ เป็นผู้ที่มีภูมิคติแน่นอน มีนามว่า พระจุฬโสดาบัน

^{๘๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๘/๑๙.

๓.๗ สรุปท้ายบท

การพิจารณาทุกข์ตามหลักปัจจุสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น เป็นการพิจารณาทุกข์โดยเห็นความเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันของรูปและนามโดยปรมาตม์และสามารถยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์เพื่อปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาไปตามลำดับของโสฬสญาณและวิสุทธิ๗ การพิจารณาทุกข์ตามหลักปัจจุสมุปบาทนั้นเป็นกระบวนการปฏิบัติแบบทางสายกลางไม่เอียงสุดไปทางสัสสตทิวฐิและอุจเฉททิวฐิ เพราะแสดงถึงเหตุปัจจัยที่รูปนามปรากฏขึ้น ไม่ใช่เกิดจากสิ่งใดเป็นผู้บันดาล การพิจารณาทุกข์ด้วยวิธีนี้จะทำให้ผู้ปฏิบัติรู้จักกฎธรรมดาของธรรมชาติว่าธรรมชาติของรูปนามนี้มีกฎธรรมดาในตัวของตัวเอง

ปัจจุสมุปบาท ชื่อว่า เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภูมิ ดังนั้น ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจึงสามารถพิจารณาทุกข์โดยยกปัจจุสมุปบาทเป็นอารมณ์ได้ ทุกข์ในทางพระพุทธศาสนานั้นเมื่อก่อนโดยรวมย่อเมื่อก่อนว่าเป็นทุกข์ที่เกิดขึ้นทางกายหรือทางใจ ตามหลักปัจจุสมุปบาทแล้วทุกข์ทั้งปวงอาศัยความเป็นเหตุปัจจัยกันจึงเกิดมีขึ้นได้ โดยยกกระบวนการของวิวัฒมูลทุกข์ อาหารปริเยฐิ-ทุกข์ และ ทุกข์ขั้นนั้นมีความสัมพันธ์ในช่วงเวทนาเป็นปัจจัยจึงเกิดตัณหา ทุกข์ ๓ ได้แก่ ทุกข์-ทุกขตา สังขารทุกขตา และวิปริณามทุกขตา โดยองค์ประกอบตามหลักปัจจุสมุปบาทแล้วสามารถเข้ากับ เวทนา ในปัจจุสมุปบาท กายิกทุกข์ (ทุกข์ทางกาย) และเจตสิกทุกข์ (ทุกข์ทางใจ) โดยองค์ประกอบตามหลักปัจจุสมุปบาทแล้วสามารถสงเคราะห์ได้ว่า กายิกทุกข์ มีความสัมพันธ์กับพยาธิทุกข์ซึ่งเป็นทุกข์ที่เนื่องกับกายด้วย และรวมถึงสภาวะทุกข์ที่ปรากฏกับรูปกาย คือ ชาติ ชรามรณะ อุปาทานขั้นนี้ในส่วนของรูปอุปาทานขั้นนี้ ในส่วนของเวทนาอันเกี่ยวข้องกับใจ หรือเจตสิกทุกข์ มีความสัมพันธ์กับองค์ธรรมในปัจจุสมุปบาท ได้แก่ ชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ โทมนัส อุปายาสะ อุปาทานขั้นนี้ในส่วนของนามขั้นนี้ที่ตั่งแห่งอุปาทาน นิพัตทุกข์นั้นสามารถสงเคราะห์เข้ากับส่วนของผัสสะได้ นิพัตทุกข์ที่มีความสัมพันธ์สืบเนื่องในช่วงของผัสสะเป็นปัจจัยทำให้เกิดเวทนานั้นอธิบายว่า ความที่ต้องกระทบกับดินฟ้าอากาศส่วนที่เกิดทุกข์ เช่นต้องตากแดดตากฝนประกอบการงาน หรือว่าต้องนั่งนานๆ เดินนานๆ หรือเมื่อนอนนานๆ ก็เป็นทุกข์ขึ้นมา หรือว่าอาพาธป่วยไข้ต่างๆ เกิดความทุกข์ ก็เป็นทุกข์เวทนาทางกาย สันตปาทุกข์ เป็นทุกข์ที่เกิดจากอกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ และโมหะ ซึ่งสงเคราะห์โลภะเข้ากับตัณหาในวงจรปัจจุสมุปบาท สงเคราะห์โทสะเข้ากับส่วนของโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น และสงเคราะห์โมหะเข้ากับอวิชชา วิปากทุกข์ เป็นทุกข์ที่เป็นผลของกรรมชั่ว โดยวิเคราะห์ในวิปากวิภูฏตามหลักปัจจุสมุปบาทซึ่งประกอบด้วย นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ในภวจักรที่ ๑ และ ชาติ ชรามรณะ ในภวจักรที่ ๒ สหคตทุกข์ ทุกข์ที่เกิดจากโลกธรรม ๘ เป็นทุกข์ที่แสดงสภาวะของชาติ ชรา มรณะ วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนานั้น เป็นองค์ธรรมที่แสดงถึงการประจวบกับโลกธรรมในปัจจุบันขณะได้

กระบวนการของทุกข์ตามหลักปัจจุสมุปบาท แบ่งออกเป็น ๔ แบบคือ

๑. กระบวนการของทุกข์แบบสังเขป ๔ เป็นกระบวนการของทุกข์ที่ใช้อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผลและแสดงความสัมพันธ์ของกาลในอดีต ปัจจุบันและอนาคต โดยย่อ

๒. กระบวนการของทุกข์แบบอัทธา ๓ (กาล ๓) เป็นกระบวนการที่แสดงมุ่งเน้นเรื่องความสัมพันธ์ของกาลทั้ง ๓ อธิบายคาบเกี่ยวไปถึง ๓ ช่วงชีวิต

๓. กระบวนการของทุกข์แบบสนธิ ๓ เป็นกระบวนการที่แสดงช่วงการเชื่อมต่อของกาล ทั้ง ๓ หมายถึงชั่วต่อระหว่างสังขเป ๔

๔. กระบวนการของทุกข์แบบอาการ ๒๐ ในการแสดงจำแนกองค์ปัจจัยสมุปบาทเมื่อแสดงโดยความเป็นเหตุและผลในอดีตกับปัจจุบัน ปัจจุบันกับอนาคต เพราะเหตุว่า อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ นั้นเมื่อเกิดขึ้นแล้ว จะเกิดด้วยกันไม่เว้นซึ่งกันและกันเลย ส่วนชาติขรามณะคือการเกิดของวิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนานั้นเอง

ในพุทธศาสนาเถรวาทนั้นกล่าวถึงจริตไว้ ๒ นัย ได้แก่ จริต ๖ และจริต ๒ จริต ๖ อันได้แก่ รากจริต โมหจริตและสัทธาจริต สังเคราะห์เข้าในจริต ๒ คือ ตัณหาจริต ส่วนจริต ๖ ที่เหลือคือ โทสจริต พุทธิจริตและวิตกจริต จัดสังเคราะห์เข้าในจริต ๒ คือ ทิฏฐิจริต โดยภวจริตที่มีอวิชชาเป็นมูลนั้น มีเวทนาเป็นองค์ธรรมสุดท้ายของภวจริตที่หนึ่ง สำหรับผู้เป็นทิฏฐิจริต และภวจริตที่สองมีตัณหาเป็นมูลมีขรามณะเป็นองค์ธรรมสุดท้ายนั้น เป็นลักษณะของตัณหาจริต จริต ๒ ยังมีความสัมพันธ์กับสติปัญญาอีกด้วย โดยกายานุปัสสนาสติปัญญาและเวทนานุปัสสนาสติปัญญาเหมาะสำหรับผู้ปฏิบัติที่มีตัณหาจริต ส่วนจิตตานุปัสสนาสติปัญญาและธัมมานุปัสสนาสติปัญญาเหมาะสำหรับผู้ปฏิบัติที่มี

ทิฏฐิจริต

ผู้ปฏิบัติธรรมควรทราบชีวิตประกอบด้วยธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลอาศัยกันเกิดขึ้นเพื่อตัดความหลงผิดในตัวตนก็เพียงพอแล้ว ในทางปฏิบัติอาจเริ่มต้นที่องค์ประกอบข้อใดข้อหนึ่งในระหว่างก็ได้ สุดแต่องค์ประกอบข้อใดจะกลายเป็นปัญหาที่ถูกยกขึ้นพิจารณาแล้วเชื่อมโยงกันไปตามลำดับ จึงไม่จำเป็นต้องครบ ๑๒ หัวข้อและไม่จำเป็นต้องมีรูปแบบตายตัวเสมอไป การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้นไม่ว่าจะชอบใจหรือไม่ชอบใจในอารมณ์ใดที่ปรากฏในปัจจุบันขณะนั้นก็ตาม ผู้ปฏิบัติต้องกำหนดรู้ทุกอารมณ์ที่ปรากฏนั้นโดยไม่เลือกกำหนดเฉพาะอารมณ์ที่ชอบหรืออารมณ์ที่ไม่ชอบ เมื่อพิจารณาสภาวทุกข์ โดยการกำหนดรู้ เช่น เมื่อตาเห็นรูปเกิดจักขุวิญญาน ผู้ปฏิบัติย่อมรับรู้สภาวะเห็นและรูปที่เป็นที่อาศัยของจิต ส่วนผู้เจริญสมถภาวนาย่อมรู้มานจิต หทัยวัตถุ และรูปที่เกิดจากมานจิต ผู้ปฏิบัติตามรู้สภาวะธรรมในปัจจุบันขณะนั้นด้วยการบริกรรมในเบื้องต้นว่า เห็นหนอ เป็นต้น ผู้ปฏิบัติย่อมทราบว่า เป็นพยาธิทุกข์ ความเศร้าโศกที่ทำให้เกิดโรคทางใจนั้น แสดงอาการมีตัวของจิตใจ เมื่อทุกข์เกิดขึ้น จิตใจจะพรั่มัว ร้อนรน อับปัญญา เมื่อเกิดอาการเหล่านี้ ก็เท่ากับพวงอวิชชาเกิดขึ้นด้วย จึงเท่ากับว่าเมื่อเกิดความเศร้าโศกขึ้นกระบวนการปัจจัยสมุปบาทตั้งแต่อวิชชาก็เกิดขึ้นทันที ผู้ปฏิบัติจึงต้องกำหนดรู้อาการทุกขเวทนาที่มาจากพยาธิทุกข์เพื่อแยกอาการของทุกขเวทนาให้ชัดเจนว่า เป็นทุกข์ทางกายหรือทุกข์ทางใจ จากความสัมพันธ์เมื่อผู้ปฏิบัติเห็นสภาวะของรูปนามที่เป็นขั้น ๕ ตามความเป็นจริงในนามรูปปริจเฉทญาณแล้วและเห็นปัจจัยที่เป็นไปซึ่งกันและกันของรูปและนามในลำดับญาณที่ ๒ แห่งโสฬสญาณที่เรียกว่าปัจจยปริคคญาณ

พระโยคาวจรกำหนดขราและมรณะทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน โดยความไม่เที่ยง เพราะมีสภาวะสิ้นไป กำหนดโดยความเป็นทุกข์ เพราะมีสภาวะเป็นภัย กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ชื่อว่าสัมมสนญาณ เป็นลำดับญาณที่ ๓ แห่งโสฬสญาณ ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรผันแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ชื่อว่าอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ญาณที่ปรากฏเห็นความดับไปของรูปนามนี้เรียกว่า ภังคญาณ เกิดความกลัวภัยของรูปนาม (ภยญาณ) เห็นโทษของรูปนาม (อาทีนวญาณ)

จึงเกิดความเบื่อหน่ายในรูปนาม (นิพพิทาญาณ) อยากจะออกให้พ้นจากรูปนาม (มูญจิตุกัมมตาญาณ) จึงทบทวนรูปนามในความเป็นไตรลักษณ์อีกครั้ง (ปฏิสังขยาญาณ) จนเกิดความวางเฉยต่อรูปนาม (สังขารupeกขญาณ) แล้วอนุโลมตามลำดับญาณที่ ๔-๑๑ และโพธิปักขิยธรรม (อนุโลมาณ) ข้ามโคตร จากปุถุชนสู่อริยบุคคล (โคตรภูญาณ) ประทานกิเลสเหตุให้เกิดทุกข์ (มรรคญาณ) เกิดผล (ผลญาณ) แล้วจึงทบทวนถึงมรรคผลที่ได้ กิเลสที่ละแล้วและกิเลสที่ยังเหลืออยู่ (ปัจจเวกขณญาณ)

การพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทนั้นมีประโยชน์คือทำให้ทราบถึงกระบวนการของปัจจัยที่ทำให้เกิดทุกข์ซึ่งมีความสัมพันธ์ทั้งจากอดีต (แบบข้ามภพข้ามชาติ) มาสู่ปัจจุบัน จากปัจจุบันไปสู่อนาคต และแบบขณะจิตเดียว หรือแบบอดีตในชาติปัจจุบัน (อดีตอย่างใกล้) สู่ปัจจุบัน ขณะ และจากปัจจุบันสู่อนาคต (อนาคตในปัจจุบันชาติ) ซึ่งกระบวนการดังกล่าวยืนยันยืนยันความเป็นมัจฉิมาปฏิปทาว่า ปัญญาที่ทราบความเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันนี้พึงทราบเพียงว่าทุกข์ทั้งหลายไม่ว่าจะถูกเรียกดวยชื่อใดก็ตามล้วนมีเหตุปัจจัยทั้งสิ้นโดยไม่มีผู้ใดสรรสร้างหรือทำให้เกิด ดังนั้นไม่จำเป็นต้องคำนึงว่าทุกข์ที่ปรากฏในปัจจุบันจะเป็นผลจากอดีตชาติหรือไม่ เพราะหากผู้ศึกษามีความเห็นว่ายุทธทั้งหมดที่ปรากฏในปัจจุบันเกิดจากเหตุในอดีตชาติ (ข้ามภพ) ทั้งสิ้น จะเป็นผู้ที่เล่นไปไกลเกิน และหากเป็นผู้ไม่เชื่อว่าทุกข์ในปัจจุบันเกิดเพราะผลจากการกระทำในปัจจุบันชาติเพียงอย่างเดียวก็จะไม่ทราบเหตุบางอย่างที่ปรากฏขึ้นโดยเกิดจากกรรมเก่าได้เลย ผู้ศึกษาจึงต้องปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยศึกษาการพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทนี้ให้ถูกต้องตามกระบวนการ เพื่อให้วิปัสสนาปัญญาที่ ปรากฏต่อผู้ปฏิบัติทั้งวิปัสสนาโดยประจักษ์และโดยอนุมานอย่างถูกต้องตามความเป็นจริงเพื่อพัฒนาไปสู่การเห็นด้วยปัญญาในพระไตรลักษณ์และเกิดปัญญาตามลำดับแห่งโสฬสญาณและวิสุทธิทั้ง ๗ จนถึงที่สุดคือปัญญารู้ความสงบระงับสังขารทั้งปวง คือพระนิพพานอันเป็นบรมสุขในที่สุด

บทที่ ๔

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

เรื่อง “ศึกษาการพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจนสูตรบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” ในครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาทุกข์ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และเพื่อศึกษาการพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจนสูตรบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้มีวิธีดำเนินงานวิจัย คือ การวิจัยครั้งนี้ เป็นงานวิจัยงานเอกสาร (Documentary Research) โดยการศึกษาค้นคว้าข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท คือพระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ พระไตรปิฎกอรรถกถาภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง เช่น วิสุทธิมรรค คัมภีร์ปกรณ์วิเสส และตำราอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ซึ่งมีขอบเขตด้านเนื้อหาคือ

ศึกษาเกี่ยวกับความทุกข์ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทและพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจนสูตรบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานำข้อมูลที่เรียบเรียงตรวจสอบแล้วมาแก้ไข และเขียนบรรยายเชิงพรรณนา

๔.๑ สรุปผลการวิจัย

๔.๑.๑ ทุกข์ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

ทุกข์ โดยความหมายในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท คือ สภาพที่ทนอยู่ไม่ได้ มีความบีบคั้นให้เปลี่ยนแปลง ตามหลักคำสอนพระพุทธศาสนาเถรวาทมีความหมายเชิงลึกกว่าความหมายทั่วไป การที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ก็คือตรัสรู้เรื่องของทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ ความดับทุกข์ และหนทางเพื่อถึงความดับทุกข์ และพระพุทธเจ้าทรงสอนเพียงเรื่องทุกข์กับความดับทุกข์ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทได้แสดงถึงการวิเคราะห์ศัพท์ ความหมายของทุกข์ ประเภทของทุกข์และขยายความถึงพระพุทธพจน์ที่ทรงแสดงเกี่ยวกับทุกข์ เช่น ทุกข์เป็นภัยใหญ่ในโลก เพราะเหล่าสัตว์ย่อมสะดุ้งกลัวต่อทุกข์ ไม่ว่าจะอยู่ภพภูมิใดก็รักสุขเกลียดทุกข์ด้วยกันทั้งสิ้น และผู้ที่พ้นทุกข์โดยสิ้นเชิงคือผู้ที่บรรลอรหัตตผลและดับขันธไม่เหลือที่เรียกว่า อรูปาภิเสส นิพพาน เท่านั้น

ทุกข์แต่ละประเภทมีรายละเอียดแตกต่างกันออกไปแต่เมื่อกล่าวโดยรวมพบว่า ทุกข์เป็นสภาวะที่เกิดขึ้นกับกายและใจ ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจของไตรลักษณ์และกิเลส โดยทุกข์มีความสัมพันธ์กับธรรมหมวดใหญ่ตามคำสอนในพุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่ ไตรลักษณ์ อริยสัจ และปฏิจจนสูตรบาท โดยนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทให้ความเห็นตรงกันว่า ทุกข์เป็นสิ่งที่ต้องกำหนดรู้ เป็นปัญหาที่ต้องทราบถึงปัญหาให้ถูกต้องก่อนจึงจะแก้ปัญหหรือดับทุกข์ได้อย่างถูกต้อง และผู้ที่รู้จักทุกข์อย่างถูกต้องจะเป็นผู้ที่บรรเทาทุกข์ลงได้และพบสุขจากการปฏิบัติเพื่อถึงความระงับทุกข์ได้

ทุกข์โดยรวมหมายถึงรูปนามที่เป็นขันธ ๕ ซึ่งมีสภาพเป็นไตรลักษณ์อยู่แล้วคือ มีความไม่เที่ยง ถูกบีบคั้นบังคับหักสภาพเดิมไม่ได้ ไม่สามารถบังคับบัญชาได้ แต่เพราะไม่รู้เท่าทันต่อสภาพ

และกระแสของรูปนามและพยายามฝืนกระแสด้วยอวิชา ตัณหา อุปาทานซึ่งโยงต่อไปเป็นทุกข์ในอริยสัจ ทำให้ชั้น ๕ กลายเป็นอุปาทานชั้น ๕ ซึ่งกระบวนการของทุกข์ที่แสดงความเป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกันที่ทำให้กระแสของทุกข์ทั้งปวงเกิดขึ้น คือ ปฏิจจสมุปบาท ตามหลักปฏิจจสมุปบาทได้แสดงถึงความเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันของสภาวะทุกข์ทั้งปวง ซึ่งเมื่อทราบถึงปัจจัยให้ทุกข์ดำรงอยู่ย่อมทราบถึงปัจจัยให้ทุกข์ดับเช่นกัน ทำให้ทุกข์คือรูปนามที่เป็นชั้น ๕ ดับลงอย่างถูกต้องตามความเป็นจริง จนถึงที่สุดคือเป็นผู้ไม่ต้องมาเกิดมาทุกข์อีก คือ นิพพาน

๔.๑.๒ การพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

การพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น เป็นการพิจารณาทุกข์โดยเห็นความเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันของรูปและนามโดยปรมาตม์และสามารถยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์เพื่อปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาไปตามลำดับของโสฬสญาณและวิสุทธิ๗ปฏิจจสมุปบาท ชื่อว่า เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภูมิ ดังนั้น ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจึงสามารถพิจารณาทุกข์โดยยกปฏิจจสมุปบาทเป็นอารมณ์ได้

กระบวนการของทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทแบ่งออกเป็น ๔ แบบคือ สังขеп ๔ อัธธา ๓ (กาล ๓) สนธิ ๓ และแบบอาการ ๒๐ ทุกข์ประเภทต่างๆ สามารถสังเคราะห์เข้ากับองค์ธรรมตามหลักปฏิจจสมุปบาทและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐานได้ ซึ่งในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแสดงถึงจริตของผู้ปฏิบัติที่สอดคล้องกับสติปัฏฐานทั้ง ๔ และหลักของภวจักร คือ ภวจักรที่ ๑ มีอวิชาเป็นมูล เหมาะสำหรับผู้มีทิฏฐิจริต ภวจักรที่ ๒ มีตัณหาเป็นมูลเหมาะสำหรับผู้มีตัณหาจริต

ผู้ปฏิบัติธรรมควรทราบว่าชีวิตประกอบด้วยธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลอาศัยกันเกิดขึ้นเพื่อตัดความหลงผิดในตัวตนก็เพียงพอแล้ว ในทางปฏิบัติอาจเริ่มต้นที่องค์ประกอบข้อใดข้อหนึ่งในระหว่างก็ได้ สุดแต่องค์ประกอบข้อใดจะกลายเป็นปัญหาที่ถูกยกขึ้นพิจารณาแล้วเชื่อมโยงกันไปตามลำดับ จึงไม่จำเป็นต้องครบ ๑๒ หัวข้อและไม่จำเป็นต้องมีรูปแบบตายตัวเสมอไป

ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้นจะต้องพัฒนาปัญญาไปตามลำดับของโสฬสญาณและหลักวิสุทธิโดยไม่ข้ามขั้น เพราะความเป็นเหตุปัจจัยจะพัฒนาไปตามลำดับตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณและปัจจัยปริคคหญาณเป็นต้นไป ซึ่งในปฏิสัมภิทามรรครวมทั้ง ๒ ญาณข้างต้นเรียกว่า อัมมัญญิติญาณ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนามีความสัมพันธ์กับการพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทตลอดจนถึงมรรคญาณ ผลญาณ และปัจจเวกขณญาณ

การศึกษาการพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานี้ ส่งเสริมกระบวนการความคิดให้อยู่กับปัจจุบันโดยมองอดีตและอนาคตอย่างถูกต้อง ทำให้เราอยู่กับปัจจุบันโดยไม่ประมาท รู้จักระมัดระวังป้องกันภัยอันจะเกิดในอนาคตได้ ทำให้เห็นคุณค่าของการกำหนดรู้ในปัจจุบันขณะมากขึ้น ทำให้เข้าใจเรื่องกรรมและผลของกรรมอย่างถูกต้อง และเมื่อสามารถดับทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทได้อย่างถูกต้องแล้ว ก็ย่อมทำให้ปัจจยการทางสังคัมที่ประกอบด้วยทุกข์ดับลงไปด้วยเพราะปฏิจจสมุปบาทแห่งทุกข์ของสังคัมก็ดำเนินตามปฏิจจสมุปบาทแห่งทุกข์ของชีวิตนั่นเอง

หากแม้ผู้ปฏิบัติไม่สามารถทำที่สุขแห่งกองทุกข์คือไปถึงซึ่งมรรคญาณและผลญาณได้ แต่สามารถรู้ในเหตุปัจจัยให้รูปนามหรือทุกข์เกิดตามหลักปฏิจจสมุปบาทแล้ว ก็ย่อมเป็นผู้เบาใจในระดับ

หนึ่งคือถึงความบริสุทธิ์เพราะสิ้นสงสัยในเหตุปัจจัยให้เกิดทุกข์ เป็นผู้มีภูมิคติแน่นอน มีนามว่า พระจุฬโศดาบัน

๔.๒ ข้อเสนอแนะ

ในการศึกษาเรื่อง “ศึกษาการพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ผู้ศึกษามุ่งประเด็นศึกษาเฉพาะ ทุกข์ ที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และการพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ซึ่งเป็นแนวทางในการพิจารณาทุกข์ที่ปรากฏในชีวิตประจำวันในลักษณะต่างๆ เพื่อประโยชน์แก่การกำหนดรู้และพัฒนาปัญญา เพื่อความบรรเทาและระงับทุกข์ตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาทได้อย่างถูกต้อง โดยมีข้อเสนอแนะดังนี้

๔.๒.๑ ข้อเสนอแนะในการนำผลการศึกษาไปใช้

๑) ควรทำความเข้าใจในทุกข์แต่ละประเภทที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทว่า กระบวนการทุกข์ที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันหรือในปัจจุบันขณะนั้นว่าเป็นทุกข์ที่ประกอบด้วยกิเลสหรือเป็นทุกข์ที่เป็นสามัญญลักษณ์ทั่วไปซึ่งไม่สามารถบังคับบัญชาได้ เพื่อพิจารณากำหนดรู้ได้อย่างถูกต้องและเกิดปัญญาที่ใช้ในการดับทุกข์ได้

๒) การพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น มุ่งเน้นสำคัญที่การกำหนดรู้ในปัจจุบันโดยไม่อาศัยความคิดอันเกิดจากปริยัติธรรม ในขณะที่ปฏิบัติวิปัสสนาหากความรู้อันเกิดจากความคิดในทางปริยัติปรากฏขึ้นเช่นพิจารณาว่า อาการที่ปรากฏขึ้นนี้ตรงกับที่เราเคยศึกษาตามหลักปริยัติธรรมย่อมไม่ผิดทางแน่นอน ควรกำหนดรู้ว่า ใคร่ครวญหนอ พิจารณาหนอ เพื่อป้องกันไม่ให้ปัญญาดกไปสู่จินตตามยปัญญา เพื่อให้ภาวนามยปัญญาเจริญก้าวหน้าต่อไป

๔.๒.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป

จากการศึกษาการพิจารณาทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ยังมีแนวคิดและประเด็นที่น่าสนใจควรนำไปศึกษาวิจัย เพิ่มเติม คือ

- ๑) ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเพื่อการบรรเทาพยาธิทุกข์ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๒) ศึกษาการพิจารณาสันตปาทุกข์ในจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย:

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) คัมภีร์:

พระพุทธโฆสเถระ. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๖.

พระมหากัจจายนเถระ. เนติปกรณ์ คัมภีร์แนะนำพระพุทธพจน์. พระคันธสาราภิงค์ แปลและเรียบเรียง. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๐.

พระมหากัจจายนเถระ. สัททนิทราตุมาลา คัมภีร์บาลีมหาไวยากรณ์. พระมหานิมิต ธรรมสาโร นายจรรยาธรรมดา แปล. กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๖.

พระอุปัชฌายเถระ. วิมุตติมรรค. แปลจากฉบับภาษาอังกฤษของพระเอฮารา พระโสมเถระ และพระเขมินทเถระโดยพระพรหมบัณฑิต. พิมพ์ครั้งที่ ๑ กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๐.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. คัมภีร์มิลินทปัญหาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.

_____. คัมภีร์วิสุทธิมรรคภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

_____. อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๐.

(๒) หนังสือ:

ขุนสรรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). ลักษณะที่จุดกะแห่งปรมัตถธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัทรุ่งเรืองวิริยะพัฒนาโรงพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๙.

จิรัฏฐติกุล เสวตบุญพัฒน์. จิตธัมมบุชา. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัทบวรสารการพิมพ์จำกัด, ๒๕๕๙

ฉันทนา อูสาหลักษณ์. พุทธปัญญา คู่มือสร้างปัญญา. กรุงเทพมหานคร: ธนัชการพิมพ์, ๒๕๕๒.

- ชินสภเถระ พธ.บ. ๓๕. **พระธรรมจักรเทศนาฎีกา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์ (๑๙๘๗) จำกัด, ๒๕๕๖.
- ณัฐวุฒิ แจ้ตสูงเนิน. **ธรรมะจากพระโอษฐ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ดีการพิมพ์, ๒๕๕๔.
- บรรจบ บรรณรุจิ. **ปฏิจจนุสุมปาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.
- พระธรรมธีรราชฆาณนี. (โชดก ญาณสิทธิเถร ป.ธ.๙). **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๕.
- _____. **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๕.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต). **ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒๓. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือบริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๙.
- _____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๕. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๖.
- _____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๖.
- _____. **พระไตรปิฎก สิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๘.
- _____. **ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เจริญดีมีนคงการพิมพ์, ๒๕๕๘.
- พระพรหมมังคลาจารย์ (หลวงพ่อบุญญานันทภิกขุ). **ทำอย่างไรจึงพ้นทุกข์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๔.
- พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร ป.ธ.๙). **วิปัสสนาที่ปณี**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า ๒๕๔๕, ๒๕๕๔.
- พระไพศาล วิสาโล. **คืนความสุขให้ชีวิต**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: พริกหวานกราฟฟิก, ๒๕๕๑.
- พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙, ราชบัณฑิต). **ศัพท์วิเคราะห์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๘.
- พระมหาอุเทน ปัญญาปริทัตต์. **วิปัสสนาวิถิ**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๘.
- พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. **ปฏิจจนุสุมปาทที่ปณี หลักสูตรมัชฌิมอาภิธรรมิกะโท**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, ๒๕๕๔.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร**. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์ (สมลักษณ์ คนธสาโร). กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.
- _____. **ปฏิจจนุสุมปาท เหตุผลแห่งวิภูสสงสาร**. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์ (สมลักษณ์ คนธสาโร). กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓.
- _____. **มหาสติปัฏฐานสูตร**. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์ (สมลักษณ์ คนธสาโร). กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.

- _____ . **วิปัสสนาณัย เล่ม ๑**. แปลโดย พระคัมภีรสาราภิวังศ์ (สมลักษณ์ คนธสาโร). กรุงเทพมหานคร: ซีไอไอ เซ็นเตอร์, ๒๕๔๘.
- พุทธทาสภิกขุ. **ตัวกู - ของกู**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ตถตา พับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๔๘.
- _____ . **ปฏิจจนุสุมุปาบทกับอานาปานสติ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๕๓.
- _____ . **ปัญหา หรืออุปสรรคต่อการปฏิบัติธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ตถตา พับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๕๑.
- _____ . **โพธิปักขิยธรรมประยุกต์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: สุภาพใจ, ๒๕๕๐.
- _____ . **อิทัปปัจจยตา**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๒๕.
- ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัทศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์ จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๖.
- วศิน อินทสระ. **ไตรลักษณ์และปฏิจจนุสุมุปาบท**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๙.
- สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถร ป.ธ. ๙). **สัมมาทิฎฐิ ตามพระเถรอธิบายของท่านพระสารีบุตรเถระ**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. เชียงใหม่: โรงพิมพ์นันทพันธ์, ๒๕๕๕.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต). **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๔๘. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แพรวแอนดิโฮม จำกัด, ๒๕๖๐.
- สุภีร์ ทุมทอง. **การพัฒนาอินทริยสังวร**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัทศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์ จำกัด มหาชน, ๒๕๕๔.
- เสวตร เปี่ยมพงศ์สานต์. **พุทธวิปัสสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

(๓) วิทยานิพนธ์:

- นายวิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ. “ศึกษาวิเคราะห์ปฏิจจนุสุมุปาบทในแนวปรมาตถสังขะ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์ ดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๕๐.
- พระมหาชัยศิลป์ พุทฺธวิริโย (จะลา). “ศึกษาวิเคราะห์ปฏิจจนุสุมุปาบทอันเป็นภูมิวิปัสสนา เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- พระมหาพิสุตน์ จนทวโร (พะนิรัมย์). “ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจจนุสุมุปาบท กับขั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.
- พระศรีศักดิ์ ส่วโร (แสงธง). “การวิเคราะห์จิต ๖ กับการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

พระอนันต์ อิสสุกาโร (เป็งไซโยโม). “ศึกษาการตีความปฎิจจสมุปปาทตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ”.

วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

วิภารัตน์ บุญเฉลียว, “ศึกษาวิธีกำหนดรู้ทุกข์ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร**

มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : พระมหาพิริยอุท โชติธมโม (มีชัย)
- ว/ด/ป เกิด : วันที่ ๒๕ เดือน กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๕๒๙
- สถานที่เกิด : บ้านเลขที่ ๖๐/๔๖๖ หมู่ที่ ๖ ตำบลบางเมืองใหม่ อำเภอเมืองสมุทรปราการ จังหวัดสมุทรปราการ
- การศึกษา : พ.ศ. ๒๕๕๔ นักรธรรมเอก คณะจังหวัดฉะเชิงเทรา
: พ.ศ. ๒๕๕๖ เปรียญธรรม ๓ ประโยค คณะจังหวัดฉะเชิงเทรา
: พ.ศ. ๒๕๕๗ พธ.บ. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์พุทธโสธร ฉะเชิงเทรา
- ประสบการณ์การทำงาน : พ.ศ. ๒๕๕๗-ปัจจุบัน เลขานุการเจ้าคณะตำบลบางคล้า
- ประสบการณ์ปฏิบัติธรรม : ผ่านการอบรมโครงการทดสอบภาคปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาก่อนเข้าศึกษา ๑ เดือน หลักสูตรพุทธศาสนดharmaบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา (รุ่นที่ ๑๑) ประจำปีการศึกษา ๒๕๕๘ ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” อ.ปากช่อง จ.นครราชสีมา
: ผ่านการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน ตามหลักสูตรพุทธศาสนดharmaบัณฑิต ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” อ.ปากช่อง จ.นครราชสีมา และที่ Mahasi Sasana Yeiktha Meditation Centre Yangon, Myanmar.
- อุปสมบท : วันที่ ๘ เดือน กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๕๕๒
- สังกัดวัด : วัดหัวสวน ตำบลเสม็ด อำเภอบางคล้า ฉะเชิงเทรา
- ปีที่เข้าศึกษา : ๑ มิถุนายน ๒๕๕๘
- ปีที่สำเร็จการศึกษา: ๒๕๖๑
- ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดหัวสวน ๗๔ หมู่ ๔ ตำบลเสม็ดใต้ อำเภอบางคล้า ฉะเชิงเทรา ๒๔๑๑๐
- ติดต่อ : โทร. ๐๘๒-๒๑๒๕๑๕๘, ๐๘๗-๐๓๘๑๕๖๕
- E-mail : chotidhammo@gmail.com